

САДРИДДИН
АЙНИЙ

ЭСКИ МАКТАБ

Қиссалар

Тошкент
«ЮЛДУЗЧА»
1988

Т ў п л о в ч и М А Ж И Д Х А С А Н О В .

Хурматли ёш китобхон!

Қўлингиздаги китобга машҳур совет ёзувчиси, ўзбек ва тожик тилларида кўплаб шеърлар, қиссалар ва романлар яратган Садриддин Айнийнинг турли даврларда ёзилган «Одина», «Эски мактаб» ва «Етим» қиссалари жамланди. Қиссаларда ота-боболаримизнинг оғир ва аянчли аҳволи Одина, Сангин, Етим, Шариф, Гулбиби, Сора каби образлар орқали жонли гавдалантирилади. Умрини бойлар зулми остида ўтказган бу камбағаллар ўз ҳукмдорларига қарши курашга отланадилар ва ниҳоят озодлик нуридан баҳраманд бўладилар.

4803010101—10
А $\frac{\quad}{360 (04) 88}$ 45—88

ISBN 5—8250—0002—X

© «Юлдузча» нашриёти, 1988, безаклар.

ОДИНА

ёки бир камбағал тожикнинг саргузаштлари

(Истибдод хотираларидан)

ЕЗУВЧИДАН

Бу ҳикоя 1924—25 йилда «Овози тожик» газетасида қисқача босилиб, 1927 йилда Тожик Давлат нашриётининг хоҳиши бўйича ёзувчи томонидан кенгайтирилиб, мазкур нашриёт томонидан китоб шаклида босилган эди.

Тожик янги адабиётининг «эрта пишар» меваси бўлганидан бўлса керак, ўқувчиларнинг диққатини ўзига тортди. Рус тилида икки дафъа таржима бўлиб, уч бор босилди. Рус матбуоти бундан танқидга лойиқ топиб, асосий камчиликларини кўрсатиб, яхши баҳо берди.

Бу ҳикояни Ўзбек Давлат нашриёти таржима қилдирмоқчи бўлганда, ўзбекчам заиф бўлса ҳам, таржимани ўз бўйнимга олдим, таржима вақтида қайтадан ишлаб, имкон борича шўро матбуоти ва ўқувчилар оммаси томонидан кўрсатилган камчиликларни тузатмоққа уриндим, тузатиш чоғида эса ҳикоянинг аслига ва тарихий ҳусусиятига ҳалал келтирарли даражада ўзгартиш киритмадим.

Шундай қилиб, бу ҳикояни муҳтарам ўзбек ўқувчиларига тожик янги адабиётининг мукамал намунаси деб эмас, балки бундан уч-тўрт йил бурун тартиб қилиниб, тожик ишчи-деҳқонининг Бухоро инқилоби арафасидаги ҳолини тасвир қиладиган «эрта пишар» бир меваси деб тортиқ қиламан.

Самарқанд, 1929 йил 29 сентябрь.
С. АЙНИЙ

I

ОДИНА

Одина ўн икки яшарлигида ота-онасидан айрилиб, етим қолган эди. Одинанинг отаси камбағал бир киши бўлиб, ўлар чоғида бир ёш сигиридан бўлак ҳеч бир мерос қолдирмаган эди. Одинанинг отаси ўлгандан кейин унинг уйига Қоратегин вилоятининг қозиси мулозим ва муфти юбориб, унинг молини тарака¹ эттирди. Қозининг тарака пулиси, муфти ва мулозимнинг хизмат ҳақлари учун сигирни сотиб сарф қилувдан бошқа, яна тагин сағир Одина қишлоқ арбоби² Камолдан ўн танга қарздор бўлди. Одинани ўз тарбиясига олган катта онаси тилидан бу қарз учун қуйидаги мазмунда хат олинди:

«Мен Ойшабиби Шоҳмурод қизи, ўз набирам сағир Одина номидан отасининг ўлими ҳаражати учун Арбоб Камолдан василик сифати билан ўн танга қарздор бўлдим, шу шарт биланки, Одина улғайиб, қўлидан иш келадиган бўлганда, уни мазкур Арбоб Камол қўлига топшираман; у шу ақча бадалига мазкур арбобга хизмат қиладир».

* * *

Ойшабиби Одинани уч-тўрт йил тарбия қилиб, ўн беш ёш бўлганида, Арбоб Камол қўлига топширди. Арбоб Одинага эллик бош қўй, эчки ва бир эшак топшириб, уни чўпонлик ва ўтин ташув ишига қўшди.

¹ Т а р а к а — мерос молини чамалаб бўлиш.

² А р б о б — оқсоқол.

Одина ҳар кун эрталаб хўжайинининг молларини далага ҳайдарди. Рамазни ўтлатаркан, ўтин терар, кунбўйи йиғиштирган ўтинини кечқурун эшакка ортган ҳолда молларни ҳайдаб хўжайини уйига қайтар эди.

Одина шу йўсинда икки йил ишлаб ўн етти ёшга тўлди, лекин шу муддатда қорни ошга тўймади, усти кийим-бошга ёлчилади: ташландиқ эски-туски латталарни бир-бировига ямаб, кийим ўрнида кияр, чириган кўнларни ип билан ямаб, чориқ ўрнида оёғига боғлар, хўжайин «давлат хонаси» дан бериладиган оз-моз моғорлаган талқон ва қурт босган қурутни тоғ ўсимликлари билан қўшиб эрта, туш ва кечки овқат ўрнида ошар эди. Шунча қийинчиликлар устига хўжайиндан сира яхши сўз эшитмас; очиқ чехра кўрмас, балки бўлар-бўлмас сабаблар билан яккаш қарғиш-сўкиш эшитар эди. Ҳатто, Арбоб Камол бошқа бирон сабаб билан қайғуга тушган бўлса ҳам ўчини Одинадан олар эди. Масалан, бирорта қарздор пулини ваъда қилган вақтда бермаса, Одина сўкиш эшитар, Самарқанд йўли боғланиб. Қоратегинда қўй нархи пасайиб қолса, тагин Одина таҳқирланар эди. Агарда Одинадан бирор камчилик сезилса, камчилик унинг ихтиёрисиз бўлган бўлса ҳам, унинг бошида ёнғоқ чақилар, унинг кўзида ёруғ кун қора тунга айлантдилар эди.

II

ЖАЗО

Баҳор шамоли хилпиллаб эсади, кўклам ўсимлиги визиллаб, ўсади, тоғ этагидаги яшилиқлар юмшоқ ел билан силкиниб энгил тўлқинли дарё каби кўзларни қамаштиради, сабза тўлқини гоҳ у тмонга, гоҳ бу томонга сурилиб, томоша дарёсига гарқ бўлган назарларни адаштиради, бу сабзалар тўлқинининг йўлини унда-бунда бош кўтариб турган харсанглар тўсиб турсалар ҳам, ёғиш таъсири билан шафақланган бу тошлар қовоқ устига қўндирилган ясама қошлардек чирой устига чирой қўшар эдилар.

Одина шундай бир баҳор кунда рамасини суриб, эшагини олдай солиб тоғ этагига келди, молларни ўтлоққа ҳайдаб, ўзи ўтин термоққа киришди. Куннинг туш пайтида ўтлаб, тўйган молларни соялатиб, ўзи ҳам бир харсанг устига ёнбошлади, умр бўйи Арбоб Камолнинг қиш кечаларидек совуқ ва қоронғи юзидан бўлак нарсани кўрмаган кўзлари кўклам гўзалликларига томон санчилди-да, турмушдаги ҳамма қайғули манзаралардан узилди.

Одина бу вақтда томошадан маст бўлиб ўзидан кетган ва бошидан ўтаётган ҳар бир қийинчиликни унутган эди, уни гоҳ-гоҳ тоғ бошида какирлаб сайраб юрган какликларнинг «как-как-как»лари томоша оламининг мастлигидан бир оз ўзига келтирса-да, бу ҳолнинг ўзи ҳам бошқа бир томоша олами эди. Дуруст, баъзи бир вақтда қора булут нарчалари Арбоб Камолнинг солиниб турган

қовоқлари ва буришган юзларидек кўриниб, дунёни Одина кўзига қоронгилатар эди, лекин бир оз вақт ўтар-ўтмас тагин офтоб қора пардалар остидан қутулган шарқ қизидек қора булутларни йиртиб чиқар ва Одинанинг қайгули юзига ўзининг қувончли нурини сепар эди.

Одина томоша мастлиги билан тош тахти устида гоҳ у ёни, гоҳ бу ёни билан ва гоҳ чалқамча чўзилиб, энг охирда уйқуга толди-да, ундан кейин сурининг қаёққа кетганидан, эшакнинг нима қилганидан, ўтининг нима бўлганидан хабарсиз қолди.

Кўй, эчкилар ўз кўриқчиларининг дам олиш чоғида унинг теварагида ҳалқа уриб ётиб, эртадан бери ҳайвонлик ҳирси билан чайнамасдан юта бошлаган ўтларни қайтадан оғизларига чиқариб кавш қайтармоқда эдилар, қоринлари бўшаб, бир оз тинчлангандан кейин туёқлари учи билан бўйинларини, қулоқларини қаший бошладилар. Бу иш битди, кўнгиллари тагин овқат тилай бошлади, тагин янги кўкатлар топиш пайига тушиб, атрофга тарқалдилар.

Ўтлоқнинг бир томони тоғ бўлиб, иккинчи томони узун ва чуқур бир жарликка ёндошар эди, жарлик тикка тортилган силлик бир девордек бўлиб, унда-бунда чиқиб турган тошлар силликликни бир оз бузар эдилар. Лекин осилгандек бўлиб турган бу саргимтир-қизғиш ва зангори тошларнинг тағларидан ўсган яшил ўсимликлар бу деворга бошқача гўзаллик, бошқача кўриниш берар эдилар. Бу ўсимликлардан бири бир кўйни орқасидан эргаштириб жар бўйига келган бир эчкининг оч кўзини ўз томонига тортди, эчки жинсдошларида бўлгандек маҳорат билан ўзини ўсимлик томонга отди ва темирчиларнинг қисқичига ўхшаган туёқларини тош остига қистириб, ҳилпиллаб турган ўсимликни аррасимон тишлари билан гирч-гирч кесиб, чайнамасдан юта берди.

Эчкига тақлид қилишдан бошқа ҳунари бўлмаган бечора кўй ҳам ўйламасдан ўзини унинг орқасидан отди. Лекин кўй бу тақлидда ёлғиз эчки бориб турган жойгачагина эмас, балки оёғи бирор жойга илинмасдан сойга юмалаб кетди. Юмалаган кўйнинг залвари билан ўз еридан қўпорилган тошлар яна бошқа тошларга тегиб, уларни ерларидан кўзгатар эдилар. Шундай бўлиб, бир тош бир неча тошни, бир неча тош бир неча ўн тошни ўз ўрндан иргитиб, тоғ ва сой орасини тошбўрон ҳолга келтирди. Тошларнинг бир-бирларига тегишларидан пайдо бўлган шарақ-шуруқларнинг тоғ томондан юзларча бўлиб чиққан акси садолари ўтлоқнинг ҳар томонига ўтламоқ учун тарқалган кўйларни ҳуркитиб, узоқ ерларга тўзғитиб юборди.

Бу гулгула билан ширин уйқудан уйғонган Одина кўзларини уқалаб, ҳодисани англамоқ истар эди. Бу пайтда тош товушлари кесилган бўлса ҳам кўйларнинг ҳуркиб қочишлари ҳануз давом қилмоқда эди. Одина сурига бўри учрагандир, деб ўйлади, юмшоқ-

¹ Сурув демоқчи.

лик ва секинлик билан «ба қурай-ба қурай» деб уларни бир оралиқ-қа тўплаб, бир-бир кўздан кечирди.

«Бир қўй билан бир эчки орада йўқми?»

Ўзи ўзига берган бу сўроғи Одина учун жуда даҳшатли эди. Қўйлар титраб, ҳуркиб сой томонга қарамоқда эдилар. Одина бу ҳолдан, ҳа, ўша томонда бир иш бўлса керак, деб ўйлади ва текшироқ учун сой бўйига бориб, пастга кўз ташлади: эчки эса жар ён бағрида дунёда ҳеч бир воқеа бўлмагандек, тинчгина, ўсимликларни ғирчиллатиб узиб емоқда эди. Одина эчкининг топи-луvidан қўйнинг ҳам топилуviга умидвор бўлиб, ундан-да паст-роққа кўз солди. Қўй бўлса сой тагида сув ичида узанган ҳолда бошини юқори кўтариб қимирламоқда эди.

Одина ёмон туш кўриб, қора босган кишилар уйқудан уйғон-ганларидек бир оз тинч туриб, қўйнинг йўқолишидан ўзида юз берган даҳшатни бартараф қилди. Сўнгра жарликнинг бир томо-нидан қулайроқ йўл топиб пастга тушиб, қўй ағанаб ётган ерга борди. Унинг думбаси ёрилган, икки оёғи синган, гавдасининг бошқа ерлари ҳам шикастланган эди.

Бу манзара, ёруғ кун Одинанинг кўзига қоронғи тунга айлан-ди, қўйнинг топилуvi билан юз берган қувончли дақиқа қиш кунларининг офтобидек, қалин ва қора қайғу булутлари остига кириб йўқолди: Одина бу ҳолнинг натижасида Арбоб Камол томо-нидан ўз бошига нималар келажагини ўйлаб чуқур қайғуга чўмди. Хайриятки, қўй йиқилган чоғда тошқинга тўғри келмаган ҳам сойнинг қумлик бир ерига йиқилган эди, бўлмаса қўйни ё сув оқизиб кетар ёки ўз залвари билан сой ёқасидаги тошларга ури-либ, суякларигача эзилиб кетар эди.

Одина бир оз даҳшат ва ҳайратлар орасида тургандан кейин хушини бошига тўплади. Қўйнинг тамом йўқолиб кетганидан кўра майиб бўлса ҳам топилишини ғанимат билиб, оёғидан ушлаганча судради ва бояғи тушган йўли билан юқорига тортиб чиқарди.

Одина сира тинчлана олмас ва Арбоб Камол бу ишни оддий сўкишлар билан кечирмас, деб ўйлар эди.

«Майиб бўлган қўйнинг ўчини олмоқ учун менинг қўл, оёқла-римни синдирармикан ёки баданимни пичоқ билан тилиб туз ти-қармикан ва ё бошқа йўл билан жазо берармикан?..— деб ўз-ўзига кетма-кет сўроқлар берар ва қўрқар эди.

Одина шунақа ўйлашлар орасида ўзини йўқотган эди. Совлиқ қўйлар маърашиб, қўзиларини эслаб қишлоққа томон юз ўгириш-ларидан ўзига келган Одина қайтиш чоғи етганини билди. Энди хўжайиннинг уйига бориб ҳар бир кўргиликни кўришдан бўлак илжи йўқ эди.

Эрта билан териб қўйган ўтинларини икки боғ қилиб эшакка ортди, юқорига қўйиладиган учинчи боғ ўтин ўрнига майиб бўлган қўйни ортиб, устидан арқон тортиб, эшакни олдига солиб, подани ҳайдаб уйга жўнади. Уйга яқинлашган сари унинг юрагининг уриши, вужудининг титраши ортар эди.

«Арбоб Камол ҳар нима қилганида ҳам ўлдиришдан ортиқ иш қўлидан келмайди-ку, мен учун шу тирикчиликдан кўра ўлмоқ

минг қатла яхшироқдир, шундай бўла туриб, нима учун қўрқаман, нима учун ўлимни шодлик билан қарши олмайман?» — деб ўз-ўзини юпатди ва бу муҳокаманинг натижасида қўл-оёғи мадорланди. Бу вақтда хўжайиннинг дарвозаси олдига келиб етган эди.

* * *

Одина эшак устидан аввал майиб бўлган қўйни авайлаб тушириб девор тагига қўйди, ундан сўнг ўтинни агдариб, подани ҳам кўрага киргизди.

Арбоб Камол эшакнинг ханграши ва қўйларнинг маърашини эшитгач, еб турган ошини чала қолдириб, ташқарига чиқди, кундалик одати бўйича, молларни бирма-бир кўздан кечиргандан кейин бирдан:

— Одина, қора шишаки қаерда?! — деб бақирди.

— Мана бунда, — деб девор тагини кўрсатди Одина.

Арбоб:

— Падар наълати, бу ҳаромзодаликни кимдан ўргандинг, бу қўйни ўғирламоқчи бўлиб кўрага киргизмадингми, сени бир урайинки, ўттиз икки тишинг синиб, ҳалқумингга тиқилсин, — деб девор тагида ётган қўйнинг олдига борди ва унинг майиб бўлганини кўриб, қайнар қозондек тошди:

— Бу қандай ҳол?! — деб Одинага қараб бақирди, оғзига келган сўз билан уни сўка бошлади.

Одина воқеани ҳикоя қилиб бермоқчи бўлиб:

— Мен ў-ў-ўтин, те-теришга, — деб тутила-тутила сўз бошлаганда, Арбоб Камол сўзламоққа эрк бермай, гадойча қараб хурган итдек, унга томон югурди ва оёғига илашган бир тошни ердан кўтариб Одинага қаратиб отди, тошнинг зарбидан Одинанинг боши ёрилиб, ўзи ерга йиқилди. Арбоб Камолнинг газаб ўти бу билангина сўнмади: ерга ағанаганча қонга бўялиб ётган Одинани оёғи билан тепар ва товушининг борича бақириб сўкар эди.

Одина бошлаб жон аччиғида:

— Вой, ўлдим, тавба қилдим, — деб додласа ҳам, кейиндан бутунлай ҳолдан кетди, Арбобнинг оёғи остида жонсиз тулумдек ётиб, у ён-бу ён юмаловдан бўлак ҳаёт асари кўрсата олмас эди. Аммо Арбоб ҳамон бақирар, сўкар ва ураб эди.

Бу вақтда мачит олдига хуфтон намози учун йиғилган «катталар» Арбоб Камол уйдан сўкиш, қарғиш ва уриш товушларини эшитиб, имом-домла бошлиқ у ерга келдилар.

Уриш ва бақиршдан чарчаган Арбоб, катталар келиши билан Одинани ўз ҳолича қолдириб, улар сўз очмасдан бурун воқеани баёнламоққа киришди:

— Бу она талоқ, кўрнамакни қаранг, — деди Арбоб, — нима қилган? Менинг ош-новимни еди, кийимимни кийди, отасининг ўлигини бўлса мен кўмдим, шунча яхшиликларим бадалига букун подани ўз бошига қўйиб, ўзи ухлаган ёки ўйин билан овора бўлган, натижада бу шишаки қўй жарга йиқилиб, шу ҳолга тушган. Бу жувонмарғни ҳали ҳам урмоққа ҳаққим йўқми?.. Урмоқ нари

турсин, ўлдирмоққа ҳам ҳаққим бор. Бир қўй бундақа гўдакнинг юзтасидан яхшироқ. Сизлар келмаганда, ҳалигача буни ўлдирар эдим. Энди бу ишнинг чорасини сиз қишлоқ катталари кўрарсиз.

«Катталар» бундай воқеаларда рамузфаҳм¹ бўлмасларми?.. Улар ҳам Арбоб Камолнинг газаби қаерга борганлигини сезиб, Одинанинг бошига келдилар, унинг яраларини кўрган бир мўйсафид:

— Зарари йўқ, зарари йўқ, ямоғи ўзидан, бир парча кигиз куйдирилиб босилса, сен кўрдинг, мен кўрмадим бўлиб кетади,— деб Одинани юпатмоқчи бўлди.

Иккинчи мўйсафид масалага яқинлашмоқчи бўлиб:

— Сен болалик ва нодонлик қилгансан, Арбобнинг бу қизиши ва сени уриб-сўқиши сенга жонқуярлигидан келади. Сени ҳушёр бўлсин ва одам бўлсин дейди.

Қишлоқ имоми мулла Хакираҳ Арбобнинг асли мақсадининг юзини очиб:

— «Моли мўмин, хуни мўмин», деганлар. Сен Арбобнинг молини ўлдириб, гўёки унинг қонини тўккансан, Арбоб тўғри гапирди, бу гуноҳинг учун сени уриб ўлдирмоққа ҳам унинг ҳаққи бор эди.

— Хайриятки, иш устига биз етиб келдик, бўлмаса сенинг юз жонингдан бир жонинг қутулмас эди,— деб биринчи мўйсафид Одинани ўзларидан миннатдор қилди.

Мулла Хакираҳ:

— Сенга бизнинг оталик насиҳатимиз шу: ишларингга пишиқ бўл, Арбобнинг молини ўзингникидек асра, отанг йўқ, Арбоб сен учун ҳам ота, ҳам она,— деб Одинанинг миннатдорлигини Арбоб томонига бурди. Биринчи мўйсафид Арбобга юз ўгириб:

— Одина ақлсизлик қилган бўлса ҳам кечир!² Кичиклардан гуноҳ, катталардан кечиришдир,— деб Одина томонидан афв сўради.

— Нобуд бўлган қўй учун ғам ема,— деб мулла Хакираҳ иш битиришга киришди.— Одинанинг сендан қарздорлиги,— деди мулла Хакираҳ,— бизнинг ҳаммамизга маълумдир. Бу тўғрида сенинг қўлингда ҳужжат ҳам бор. Нобуд бўлган қўйни нархлаб, уни ҳам ўша ҳужжатнинг тагига ёзиб қўямиз. Одинанинг умри вафо қилса, хизматингда ўз қарзидан қутулиб, сени рози қилар.

Мулла Хакираҳ юзини Одинага ўгириб:

— Шундай эмасми, болам?— деб ундан иқрорлик сўради.

Одинанинг бош қимирлатиш ишораси билан «ҳовва» дейишдан бошқа чораси йўқ эди. Ҳатто, бу таҳлика шундай осонлик билан ўтди, деб ичидан қувонар эди.

«Катталар» майиб бўлган қўйни ўн танга нархладилар.

Арбоб Камол:

— «Нонни тандирнинг қизигида ёпгил», деганлар, мен эски

¹ Рамузфаҳм — фаросатли.

² Тоғ тожикларида катта ва кичикни сансираш одат.

хужжатни топиб чиқарайин, шу мажлиснинг ўзида бу пул ҳам унинг тагига ёзилсин, — деб ичкари ҳовлига кириб, эски хужжатни топиб чиқди. Мулла Хакираҳ хужжатни Арбобнинг қўлидан олиб, ҳижжалаб ўқиб, мазмунини Одинага тушунтирди. Сўнгра хужжатни буклаб, қўйнига солди-да:

— Хужрада қалам, сиёҳни яхшилаб, бу ўн тангани ҳам ёзаман. Лекин Арбобнинг ёглиқ паловини емасдан хужжатни унга топширмайман, — деб кулди-да, фотиҳага қўлини кўтарди.

Бошқалар ҳам:

— Омин оллоху акбар, — деб қўлларини бетларига сийшаб, мачит томонга жўнадилар.

Арбоб эса майиб қўйни ўша куннинг эртасига қассобга саккиз тангага сотган бўлса, Одина ундан роппа-роса ўн танга қарздор бўлиб қолди.

III

ҲИСОБ

Гулбиби ўз отаси Султонмуроддан бир яшарлик чоғида етим қолган эди, саккиз яшарлигигача Одинанинг холаси бўлган ўз онаси Раҳимабегимнинг қўлида тарбияланди. Раҳимабегимнинг бирдан-бир мақсади Гулбибини бўйига етказиб, ўз синглисининг ўгли Одинага хотинликка бермоқ ва бу восита билан ўзининг ва синглисининг чироғини ёндириб қолдирмоқ эди.

Раҳимабегим бу истагига етиша олмади ва ўлар чоғида Гулбибини ҳам Одина қаторида тарбия қилиб, бу тилагини амалга оширишни онаси Ойшабибига топширди. Албатта Ойшабиби қизининг бу васиятини унутмади, кеча-кундуз Одинанинг тезроқ ўсиб-улғайишини, Арбоб Камол қўлидан қутулишини, тўй кам-кўстини тайёрлаб, ўз омонати Гулбибини унинг (Ойшабибининг) қўлидан олишини тилар эди.

Ойлар, йиллар шундай ширин хаёллар билан ўтди. Одина Арбоб қўлида икки йил ишлади, ўн етти ёшга тўлди. Ойшабиби ўз муродига етишув чоғи яқинлашганини билиб, бир кун Одинани ўз олдига чақириб:

— Онанг айлансин, болам, — деди, — худога шукр, бўйга етган бир йигит бўлиб қолдинг, Арбобнинг ҳаққи-ҳисоби ҳам туга ёзган бўлса керак. Энди ўз хўжайинингдан фотиҳа олиб, бошқа бирорта ишнинг пайига туш, беш-ўн танга орттириб, онангнинг эшигини оч, отангнинг чироғини ёққин...

Одина ҳам қўлдан бери шу хаёлда эди, у ҳам тезроқ Арбоб Камол қўлидан қутулмоқни, бошқа ватандошларидек Фаргона томонларга бормоқни, унда ҳаммоллик, муздурлик¹ қилиб беш-ўн танга пул орттирмоқни, сўнгра ўз ватанига қайтиб, холаваччаси бўлган Гулбибига уйланмоқни орзу қилар эди. Аммо қандай ва

¹ Муздурлик — мардикорлик.

қайси йўл билан Арбоб қўлидан қутулмоқни билмас ва бу боши берк кўчадан чиқмоққа йўл тополмас эди. Чунки Арбобнинг сўкишлари, шапалоқлари унинг юрагини шу қадар олган эдики, ундан ҳисоб-китоб ва жавоб сўраш нари турсин, бош кўтариб, унинг юзига қарашга ҳам юраги дов бермас эди. Лекин бувисининг топшириги билан бир оз дадилланди. Бир кун фурсат топиб, ўз муддаосини Арбобга айтди.

Арбоб бу гапни эшитиши билан йиртқич хайвондек бўкирди:

— Жавоб... ҳисоб... бу нима деган сўз... бу валади зинонинг қорни тўйган шекилли!..

Сўнгра ғазаб билан машғалдек ёнган кўзларини Одинага қаратди:

— Гадойбачча! Сен нималар дейсан? Бирор хотинталоқ йўлдан оздирганга ўхшайди!.. Сен шуни билгинки, ўлганингдан кейин сенинг суяқларинггина менинг қўлимдан қутула олади. Ушанда ҳам сен мендан бўлган қарзингдан қутула олмассан. Бор! Додингни худога айт...— деди.

Одина одоб билан бўйин эгиб, қўлидаги чўпон таёғига суяниб, кўзини оёқлари устига тиккани ҳолда:

— Бувим айтадирки...— деди.

Арбоб Одинага ўз сўзини битирмак учун эрк бермай, унга қараб югурди ва қўлидаги таёқни тортиб олиб, Одинанинг бошига солиб юборди. Одина ерга йиқилди, унинг ёрилган бошидан қумгон жўмрагидан келадиған сувдек қон оқа бошлади. Бу билан ҳам Арбобнинг ғазаб ўти сўнмади. Кетма-кет бошига, орқасига ва биқинларига таёқ билан тагин бир неча бор туширди. Одина жон талқасаси билан дод деганча, ёрдамга одам чақирди. Аммо бирорта қутқарувчидан асар йўқ...

Арбоб, тўсатдан бирорта иш эсига келгандек, таёқни бир томонга улоқтириб, кўча бошига югуриб чиқди ва бир неча мўйсафидларни топиб:

«Келинг, бу ҳолни кўринг»,— деб уларни бошлаб келди. Улар ҳали воқеадан хабарсиз эдилар. Арбобдан:

— Нима гап, нима воқеа бўлди?— деб сўрадилар.

— Келинг кўрасиз, ўзингиз қилган ишни ўзингиз тузатарсиз,— дегандан бошқа жавоб эшита олмадилар. Аммо Арбобнинг уйига келгандан кейин воқеани англаб, қонга бўялиб ётган Одинанинг бошига уймалашиб, унга насихат қила бошладилар.

Мўйсафидлардан бири деди:

— Сени ҳали нодон бир боласан, дунёнинг иссиқ-совуғини тотиб кўрмагансан, сен ҳали пулнинг қандай топилишини, қайси йўл билан қўлга киришини билмайсан. Буни билиб қўйгинки, дунёда бекор пул йўқдир. Бир кишига узоқ муддатли қарзи ҳасана¹ берадиган одам ҳам йўқ. Сенинг отангинг ўлигига сарф бўлган Арбобнинг ўн тангаси ҳар ойда бир тангага фойда туғади.

Мулла Хакираҳ мўйсафиднинг сўзини кесиб:

¹ Қарзи ҳасана — процентсиз қарз.

— Фойда дема, — деди. — Фойданинг маъниси, масалан, рибо¹ бўладики, бу шариятда ҳаромдир, танзил де, танзил!²

Арбоб гапга қўшилиб:

— Агар бўйин товламасдан ишимни қила берса, менга на фойда керак, на танзил, умр бўйича ҳам пулимни қарзи ҳасана қўйишга розиман, — деди.

Мулла Хакирах Арбобга қараб:

— Ҳимматингга салламно, Арбоб, мусулмон киши шундай бўлмоғи керак, — деди.

— Хўп, — деди мўйсафид, — домулла-имомча қилиб айтсак, ўн танганинг ҳар ойда бир танга танзили бор. Отангнинг ўлимининг бешинчи йили бўлган. Бу йилда фойда ҳисобидан...

Мулла Хакирах:

— Бир дафъа сенга фойда дема, танзил дегил, дедим. Қулоғинг борми?

Бошқа бир мўйсафид:

— Ўзинг танзил деб еб юравер, домулла, — деди. — Арбоб бўлса фойда деб айтишдан ҳам юз ўгирмас, ота-бобомиздан эшитилмаган беҳуда «танзил» сўзининг нима кераги бор. Фойда бўлсин, танзил бўлсин, мақсад пул устида, пул орттиришдир. «Чучварадан мақсад гўшт емакдир», деганлар ўтган азишлар.

— Бухоройи шариф тақводорлари, — деди мулла Хакирах, — судхўрлик қилганда танзил деб атайдилар.

— Ҳали биз бу бухороликлардек тақводор бўлмаганмиз, — деди мўйсафид.

— Шариат ишига қатнашишга сенинг ҳаққинг йўқ, — деб домулла қизишганда Арбоб орага кириб:

— Мадраса мунозараларининг бу ерда кераги йўқ. Домулла, қўйинг, ишнинг ижросини кўрсинлар, — деб мулла Хакирахни жеркиб ташлади. Домулла қўлини кўкрагига қўйиб:

— Хўп, хўп! — дегандан кейин жим турди.

Биринчи мўйсафид яна Одинага қараб гапира бошлади.

— Сўзнинг қисқаси, шу беш йил орасида отангнинг ўлимига сарф бўлган пулнинг тани ва фойдаси тўғрисида Арбобдан етмиш танга қарздор бўлгансан. Бултур майиб бўлган қўй тўғрисидаги ўн танга қарзинг ҳам фойдаси билан йигирма тангадан ошади. Агар Арбоб ҳисоб қилиб, ҳар йилги фойдани ҳам тан пулга қўшиб, ундан ҳам фойда туғдирса, сенинг қарзинг ўз хун баҳонгдан ҳам ортиб кетадир. Пуч хаёллар орқасидан юрма, дўст-душман сўзига алданма, сочи узун, ақли қисқа бувингнинг гапларига қулоқ солма. Ёш бошингни таҳликага қўйма. Арбобнинг бир парча понига шукр, деб жон-дил билан унинг хизматини қилавер. Бўш сўзлар, келишмаган ҳаракатлар билан иссиқ ўрнингни совутма! Бизнинг сенга берадиган оталик насиҳатимиз шу.

Одина бу воқеа ва «насиҳатлар»дан кейин бу тузоқдан осон-

¹ Р и б о — процент, фойда.

² Т а н з и л — худо ҳақи, тангрининг марҳамати.

лик билан қутула олмаслигини, беҳуда уринишлар ҳолининг янада огирланмоғига сабаб бўлувини англади. Шунинг учун бирор фурсат топилгунча тишни тишга қўймоқни лозим топди.

I

ФУРСАТ

Одина тагин бир йил бу бало зиндонида, яъни Арбоб Камол хизматида ҳар қандай қийинчиликлар билан бўлса ҳам чидади. Бу муддатда қутулмоқ учун бирор йўл топилмади. Бу орада бир воқеа юз бердики, шунинг орқасида Қоратегин вилояти остин-устун бўлган бўлса, Одина учун қочиш йўли очилди.

Бухоро— Термиз темир йўли ширкатининг катта саҳимдорларидан¹ бири Бухоро амири Олимхон эди. Ширкат арзон ишчи топиш пайига тушиб, бу тўғрида амирдан ёрдам ва маслаҳат сўради. Амир иқтисодий жиҳатдан энг кейинда қолган Қоратегин вилояти аҳолисидан бу тўғрида фойдаланмоқчи бўлиб, бу борада у ернинг ҳоқими Ибодуллабекка хат ёзиб, у ердан бир қанча ишчи тўплаб юбормоққа буюрди.

Ҳоким ўзига ақча тўпламоқ учун бу фурсатдан фойдаланмоқчи бўлди, ишнинг тагидан ҳеч хабари бўлмаган халқни ёппасига Бухорога узатмоқчи бўлди.

Умр бўйи ишсиз юрган, унмас овқат, чиқмас жон учун бойлар эшигида қул бўлган ва кўпинча Фарғонага бориб ишлаб кун кечирмакка мажбур бўлган халқ, бу оқибати номаълум ва нима учун юборилуви билинмаган сафардан қўрқди ва ҳар нима билан бўлса бўлсин, қутулиш пайига тушди. Одат бўйича бундай ҳодисалардан қутулмоқнинг бирдан-бир йўли пора эди. Бирор нарсага эга бўлган кимсалар бор-йўқларини ҳокимга бериб, ўзларини қутқаздилар. Бирор нарсаси бўлмаса ҳам, ишламакка кучи борлар ўзларини бойларга умрлик қулликка солиб, ҳоким ва унинг одамларига пора бердилар. Баъзилар ёш ўғил қизларини, ҳатто хотинларини сотмоққа мажбур бўлдилар. Оёғи остидаги ер, боши устидаги осмондан бошқа нарсаси, танидаги иссиқ жонидан бўлак кучи бўлмаганлар эса ўлимга рози бўлиб, бу сафарга борувга мажбур бўлдилар.

Арбоб Камол ҳам ўз навбатида бу воқеадан фойдаланмоқчи бўлиб, қишлоқ «катталари» олдида Одинага:

— Сени бу балодан қутқазмоқ учун ҳокимга юз танга пора бердим, энди уруг-авлодинг билан менга ва менинг авлодимга умр бўйи хизмат қилсанглар ҳам қарздан қутула олмайсанлар, — деб унинг бўйнидаги эски сиртмоқлар устига тагин бир сиртмоқ солиб қўйди.

Ҳақиқатда эса Арбобнинг бу сўзи гирт ёлғон эди. Дуруст, у Ҳокимга юз танга пора берган эди. Лекин бу пора Одинани

¹ Саҳимдор — пайчи, ҳиссадор.

қутқазмоқ учун бўлмасдан, Ибод деган йигирма икки яшар ўз ўғлини қутқазмоқ учун эди.

Одина ўтган воқеалардан яхшигина ҳушёр бўлган ва Арбобнинг аҳволини роса билиб олган эди, шунинг учун ўз кўнглидан:

«Мени қутқармоқ учун бўш ерга пора бериб заҳмат чекма, мени ўз ҳолимга қўйиб бергил, мен боратурганлар билан кетаман, агар борадиган ер ва қиладиган иш гўр азоби бўлса ҳам, сенинг ишингдан минг қатла яхшироқдир», дер эди.

Лекин Одина кўнглидан ўтган бу сўзларни Арбобга билдирмади, балки ясама равишда Арбобнинг бу «яхшилиги»дан ўзини жуда хурсанд ва миннатдор қилиб кўрсатди.

Аmmo яширин суратда Одина ҳам бу фурсатдан фойдаланиш пайига тушиб, ўзини қутқармоқ учун режа тузар эди.

Одина қаттиқ касал бўлиб, ўлим тўшагига йиқилган эди. Арбоб эрта-индин Одина ўлиб қолар, деб кўрқди. Шунинг учун Ибодни чақириб:

— Ўғлим, — деди, — бир-икки одам топиб дардисарни (Одина-ни) ўз уйига элтиб ташла, агар бу ерда ўлиб қолса унинг гўру кафан харажати ҳам бизнинг бўйнимизга тушиб, ўлик устига юз таёқ¹ бўлар.

Ибод дарров отасининг буйругини ўрнига келтирди: кишлоқдан икки одамни чақириб, бир замбил топтирди: Одинани унга ётқизиб, Ойшабибининг уйига олиб бориб ташладилар.

Одина ҳушсиз эди, ўзининг бирдан-бир кўнгил таянчи бўлган Одинани бу ҳолда кўрган Ойшабиби ҳам ҳушидан кетаёзди, тентаклардек юз ва сочини юлиб ерга йиқилди. Лекин унинг бу ҳолати кўп узаймади.

Одинанинг:

— Қўрқма, онажон, менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деб юпатиши уни бир оз тинчлантирди. Лекин бу қаттиқ касалликдан шундай енгиллик билан қутулишининг сирини, сабабини ҳали Ойшабибига маълум эмас эди.

Одина сирини очди:

— Онажон, — деди, — ўзингни бекорга қайғуга солма, мен касал эмасман. Лекин бу жаллоднинг (Арбоб Камолнинг) қўлидан қутулмоқ учун бир чора ўйлаб, ўзимни касалликка солганман.

Одина бир оз жим ётгандан кейин давом этди:

— Чора шуки, мен бу кеча юртдан бош олиб кетаман, сен бир ҳафтагача сирини яширин сақла, мени ким сўраса, қаттиқ касал дегин. Бир ҳафтадан кейин сўровчиларга букун соғайиб хўжайинни кига кетди, — деб жавоб бер.

Ойшабиби тагин тентакланди. Одинанинг бу тадбири амалга ошса, ўзининг бирдан-бир кўз нуридан тириклайин айрилиш билан битар эди. Ойшабиби:

— Мен ўламан, мени ўлдиру сўнгра кет, — деб бир неча дақиқа додлагандан кейин бир оз юмшади:

¹ Тожиқларнинг «Болои мурдан сад чўб» мақолининг таржимаси.

— Сенинг кетишинг менинг ўлимимдир, жон болам, ўз қўлинг билан мени ўлдирма, менга раҳм қил,— деб ёлвормоққа тушди.

Одина ёлвориш ва юмшоқлик билан уни юпатиб деди:

— Онажон, ҳеч ғам ема, агар мен тириклай бу юртдан кета олсам, бошқа ватандошларимиздек Фарғона томонларида ишлаб, мол ва пул топиб, тез вақтда қайтиб келарман, у вақтда Гулбиби билан менинг тўйимизни қилиб, муродингга етасан, кўзинг очиглигида ўлган қизларингнинг чироғлари ёниб, эшиклари очилганини кўрасан. Агар сабрсизлик ва тadbирсизлик билан бундай доду фарёд қила берсанг, менинг сирим очилиб, яна душман қўлига тушувим ҳам ажаб эмас. У ҳолда бу ифлос (Арбоб Камол) мени дунёда тирик қолдирмас. Майиб бўлган қўй ва менинг жавоб-сўровим воқеаларини эсдан чиқарган бўлмасанг керак. У ҳодисалардан бу жаллод олдида одам ўлдиришнинг қўй сўйишдан ҳам осон эканлиги яхшигина билинган эди. Агар сирим очилиб, бу одамнинг қўлига тушиб нобуд бўлсам, мендан абадий ажраласан, у вақтда пушаймон қилув ёрдам бермас. Вақтинча ажралишга чидаш маслаҳатдир,— деди.

Арбоб Камолнинг қилигидан бир оз хабари бўлган Ойшабиби неварасининг катталарча гапирган бу сўзларидан хушёр тортди, умрлик бирлашиш умиди билан бир неча кунлик айрилиш азоби чекишни бўйнига олди.

Одина йиртиқ чоригини кийди. Бир халтага бир оз курт ва талқон солди. Шу билан унинг сафар ҳозирлиги битган эди. Кеча қоронғилаши билан тўрвасини орқасига осиб, бир таёқни қўлига олиб, Ойшабининг товушсиз йиғилари остида йўлга чиқди.

Ярим кечада Бухоро сафари учун йўлга чиқарилган ишчилар карвонига етишди. Карвон бир тоғ этагида қўнган, теваракни ҳокимнинг навкарлари қўримоқда эдилар. Мажбурий суратда йўлга чиқарилган бу мусофирлар қаторига Одина ҳам ўз ихтиёри билан бориб қўшилди.

Тонг отар-отмас навкарлар уйқудан туриб, нон ва яхна билан қорин тўйғаздилар. Очликдан қоринларини тошга суркаб ётган мардикорларни қўй подасидек олдиларига солиб, йўлга чиқдилар. Қариликдан, очликдан ёки касалликдан йўл юрмакка бўшлик қилганларнинг бошларида навкарларнинг қамчилари, таёқлари ўйнар эди. Ҳақиқатан бу мардикорлар гуруҳи қўй подаси каби ҳайдалмоқда эдилар. Фарқ ёлғиз шунда эдики, қўй подасини тўхталиб, ўтлатиб ҳайдасалар, буларни очлик ва кучсизликларига қарамасдан зўрлаб қувар эдилар. Қўй подасининг касаллари эшакларга ортилиб олиб борилган ҳолда, буларнинг ўлим ҳолига тушган касаллари йиртқич ҳайвонлар «ҳимоясига» ташланар эди.

Мардикорларнинг бир қисми йўлда қирилди, бир қисми ўлим ҳолатида йўлда қолдирилди. Қолган бир қисми Фарғона водийсига етишди.¹ Қучли, ёш ҳамда ўлмас овқат, чиқмас жон бўларлик курт ва талқони бўлган Одина эса ҳеч бир офатга йўлиқмас-

¹ Бу воқеа санаи ҳижриянинг 1333 йилларида юз берган эди.

дан ўзини бу фалокат дарёсидан саломат қирғоғига чиқара олди.

Одина бир неча кун Андижонда ҳаммоллик, саройбонлик! ва мардикорлик қилиб юрган ўз ватандошларига меҳмон бўлди. Кейин улардан бирининг далолати билан у ердаги пахта заводларининг бирига ишчи бўлиб кирди.

V

ҲИЖРОН

Одина бувисини бир қадар юпатиб, сафарга чиқиб кетган эди. Ҳақиқатан ҳам Ойшабибини юпангандир, деб ўйламоқ хато бўлар эди. Чунки у сира ҳам юпанмаган эди. Етмиш яшар бир кампир кўзининг оқу қорасидан айрилгач, қандай ҳам юпансин, қарилик чоғида ўзига қарашадиган, ўлар чоғида оғзига сув томизадиган, ўлгандан кейин гўру кафан қилиб кўмадиган кишиси қолмаган бир кампир қандай тинчлана олар эди. Дуруст, Одина кетар чоғида тезлик билан қайтиб келмакка ваъда берган эди. Ким билсин, эҳтимол мусофир юртида ўлиб кетар, тирик қолган тақдирда ҳам эҳтимол қайтмоққа йўл харажати топа олмас, қайтиш харажати топилганда ҳам бу нарса бир неча йилсиз муяссар бўлмас. У вақтгача бир оёғи гўрда турган бу кампир ўлиб қолса ажаб ҳам эмас, у ҳолда бу кампир дунёдан армон билан кетар...

Бу ўйлашлар Ойшабининг тўзим хирмонини ел йўлига қўяр, унинг умид ўчоғига сув қуяр эди. Ойшабиби тоғларга, тошларга бош уриб йиғлаб, кенг саҳроларда овозининг борича дод-фарёд қилиб, сиқилган юрагини бир оз бўшатмоқни истар эди. Лекин бу мумкин эмас эди. Чунки бундай ҳаракатлар Одинанинг қўлга олиномоғига сабаб бўлар эди. Шунинг учун нафасини ичига ютиб, сукут сақламоққа мажбур эди. Аммо қандай сукут сақласин? Юраги айрилиқ ва ҳижрон ўти билан кўмирчилар кўрасидек ёнадир. Алангасини ташқарига чиқара олмайди. Дуруст, икки кўздан оқадиган қонли ёшлар бу ўтти сўндириш, бу куйишни пасайтиришда эдилар. Лекин бу кўз ёшлари чўян эритадиган дошларга томган томчилардек асарсиз кетар эди.

Ойшабиби бир ҳафтагача ўтга тушган қилдек куйиш аломати кўрсатмасдан ўз-ўзидан буралар, остига ўт тушган сомон тўдасидек очик аланга чиқармасдан ич-ичидан ёнар эди.

Одинанинг касал бўлуvidан бир ҳафта ўтди. Ҳали ҳам унинг ўлик-тиригидан дарак йўқ. Арбоб Камол: «Соғайиб қолган бўлса ҳам ажаб эмас, чунки «Дард, бошқа, ажал бошқа», деганлар, деб ўйлади. Ўгли Ибодни қақриб:

— Одинанинг уйига бориб хабар ол,— деди.— Агарда тузалиб қолган бўлса келиб қўйларга қарасин, агарда ҳали-бери соғаядиган бўлмаса бошқа бирон киши топмоқ керак,— деди.

Ибод Ойшабининг уйига бориб, Одинанинг ҳолини сўради. Ойшабиби Одина ўргатган гапларни эслаб:

Кейинги кунларда бир оз тузалиб, бошини ёстиқдан кўтарган

эди, ўтган кун сизнинг уйингизга кетган эди, сенинг сўровингдан, Одина сизларникида йўққа ўхшайди, у бормадами? — деди.

— Мен, — деди Ибод ажабланиб, — ҳозир отамнинг буйруғи билан Одинадан хабар олгани келдим. Келтириб сенга топширганимиздан бери Одина бизникига қайтгани йўқ, қаерга кетди экан? Жуда қизиқ бу!

Ойшабиби ўз вазифасини адо қилиб, ўз ролини муваффақият билан ўйнаган, яъни неварасининг сирини шу кунгача яшириб, жавобини ҳам усталик билан бера олган эди. Энди очикдан-очик дод демоққа ва йиғламоққа тўсқинлик йўқ эди. Фақат ҳайқириб йиғлаш, бир ҳафтадан бери сиқилиб ётган юрагини бир оз бўшатмоқ учун ёлғиз бир баҳона керак эди. Буни ҳам Ибоднинг келуви ва юқорида ёзилган савол-жавоб муяссар этди. Ойшабиби ўзининг Ибодга гўё ҳалигача Одинани уларнинг уйларида деб биладигандек қилиб кўрсатди ва боласининг йўқолувидан кўрқувли хабар тошган оналардек тинчсизланиб:

— Менинг бошимга қандай мусибат келди, боламнинг бошига нималар тушди экан? Сизнинг уйингизга бормаганда бу ерга қайтиб келмоғи керак эди ёки ҳолсизланиб, сойга юмалаб, сувга оқдим, бўриларга йўлиқдим, ёки уни девлар уриб кетдимикан?.. Вой болам Вой жоним болам! Вой кўзимнинг оқу қораси, — деб йиғлай бошлади.

Ойшабиби бугун ўз боласини йўқотган эди, бу кампирнинг мусибат тарихи бундан бир ҳафта бурун бошланган бўлса ҳам, юқорида айтилганидек, бу кунгача додламоққа имкон йўқ эди. Бугун кўнгли бўшалгунча соч юлмоққа, юзини тирнамоқ ва ёқасини йиртмоққа йўл очилди. Овозининг борича йиғлар, тупроқларни чангаллаб бошига сочар, марсиялар ўқир эди.

Ибод бу кутилмаган азахонани ҳайрон-ҳайрон бир нафас томоша қилгандан кейин бориб отасига бу воқеани гапириб берди.

Кўпни кўрган, эллик йиллик умрида бир неча Одина каби фақирларни ўз тузоғига туширган ва қопқонларигача ўз қўлига киритган Арбоб Камол, тажрибасиз ўгли Ибоддек бу воқеадан ажабланмади, балки дарров ишнинг ҳақиқатини тушунди. Одинанинг қочганлигига ҳукм қилди. Ибодга:

— Эсизки, бу овни бекорга қўлдан қочирдик, бу кўрнамак, албатта, бу юртдан бошини олиб чиқиб кетгандир. Шундай ҳам бўлса Ойшабибининг олдига бораёй, шояд бирорта хабар тона олсам, ҳеч бўлмаганда шаллақи кампирдан ўч оларман, — деб қўлига бир таёқ олиб йўлга тушди.

Арбоб Камол Ойшабибининг уйига бориб, уни йиғлаб ўтирган ҳолда учратди.

Ойшабиби Арбобнинг келуви билан кўз ёшини артиб, унга салом берди.

Арбоб саломнинг жавоби ўрнида газаб билан:

— Одина қаерда? — деб сўради.

Ойшабиби юмшоқлик, лекин тинчсизлик билан ясама можарони ҳикоя қилди.

— Мен сен каби, — деди Арбоб, — шайтон кампирларнинг ҳийлаларини биламан: Одинани ўзинг йўлда оздириб қочиргансан,

бугун менга ясама маталлар гапирясан. Сен мени бу афсоналарга ишонади, деб ўйлайсанми? Тўғриси айт, қачон ва қаёққа қочирдинг? Бўлмаса мана бу (қўлида таёқни кўрсатиб) билан уриб, ҳаммаёғингни тилкалайман.

Ойшабиби бу тошюрак қўлидан осонлик билан қутула олмаслигини билиб, душманга фурсат бермасдан биринчи хужумни ўзи қилмоқчи бўлиб:

— Ҳай, Арбоб, менинг боламини ўзинг ўлдириб, қайси бир сойга ташлаганингни яхши биламан, энди менга озгаки дўқ қилиб, даъвогар ҳам бўлмоқчисан, мени қозихона, ҳокимхона йўлини билмайди деб ўйлама, ҳозир ҳокимхонага бориб, устингга ясовул, тафтишчи келтираман, ўшанда сенинг бошингга қандай қиёматлар қўптира оларимни кўрарсан... — деди.

Ойшабиби йиртиқ паранжисини бошига солиб йўлга чиқди.

Арбоб Камол Ойшабибининг бу қилигидан ўйламоққа тушди. Ҳокимлар Одинанинг ўлими учун ҳеч бир ғам емасалар ҳам, бир кишининг хоҳ ҳақ бўлсин, хоҳ ноҳақ бўлсин бир кишининг устига даъво қилуви уларнинг қўлига пул киритиш, пора олишлари учун баҳона бўла олувини Арбоб яхши билар эди. Агар бу хотин қози ва ҳокимга бориб арз қилса, дарров буларнинг шогирдпеша ва мулозимлари келиб, ҳеч бир текширмасдан, Одинани Арбоб қўлида йўқолган ҳисоблаб, қатта бир маблағ оларлар. Агар бу орада Одина топилиб қолса-чи, унда уни қочоқ ҳисоблаб, Арбобнинг қуллигига яна маҳкамроқ қилиб топширар эдилар. Лекин, ҳали у Қоратегин ҳокимларининг қўллари етадиган ва кўзлари тушадиган ерда йўқ эди.

Арбоб кўринишда ўз ғурурини синдирмасдан:

— Бор, қаерга борсанг ўша ерга бор, мен ҳеч кимдан қўрқмайман, — деб дўқ урса ҳам, юқоридаги мулоҳазалар билан ич-ичидан жуда қаттиқ қўрқувга тушган эди.

Шунинг учун тездан қишлоққа борди-да, бир-иккита мўйсафидни топиб, уларга бўлган воқеани сўйлади ва улардан Ойшабибини ҳокимхона йўлидан қайтармоқларини сўради.

Катталар Ойшабибини йўлда тўхтатиб, унга гапирдилар ва бундан кейин Арбоб томонидан ҳеч бир зарар-заҳмат бўлмаслигини ваъда бердилар.

Одинани Арбоб қўлида нобуд бўлмаганини аниқ билган ва бу ҳаракатларни ёлғиз Арбоб хужумидан сақланмоқ учун қилган Ойшабиби ҳам, гўё катталарнинг юзхотирлари учун ҳокимхона йўлидан қайтди ва ўзининг йўқолган Юсуфи ғамида ўз ғамхонасида ўтирмоқни муносиб кўрди.

VI

ҲУСНИ ТАБИИЙ

Сиз тоғларни томоша қилгандирсиз, ҳеч бўлмаганда кўклам чоғларида қир этакларини, сой бўйларини кўргандирсиз: тоғ этакларига етишганингиз ҳамон, димоғингизга баҳор шамоли билан

бирга позик бир хушбўйлик урилади. Сиз мумкин қадар бу хуш исни ҳидлайсиз, бу ёқимли ҳавони кўкрагингиз ситдирганча ютасиз, бу яхши ислардан ҳар замон димогингизда тозаллик, бу тоза ҳаводан ҳар дам мижозингизда покизалик пайдо бўлади. Бир томонга кўз солсангиз, қизил, оқ, сариқ лолалар очилган, иккинчи томонга қарасангиз, арча, юлгин, ёнғоқ ва шиста каби тоғ дарахтлари бир-бировлари билан ўралиб, осмонга қараб бош тортганлар. Тош теварақлари равоч япроқлари, бинафша гуллари, сунбул шохлари билан ўралиб олинган тупроқ юзига сабзалардан, себаргалардан яшил рангли гилам ёйилган. Бошингиз устига томчилари садаф доналарига ўхшаган шарча-шарча булутлар ҳар замонда бир ётмоқда, оёгингиз остида сувлари тип-тишиқ, муздек замонак бўлган ариқчалар оқмоқда. Булбулларнинг чақчақлаб сайрашлари маданият оламининг мусиқий садоларини унуттиради: кўю кўзиларнинг ўйбоқлаб ўтламоқлари, кийикларнинг ҳуркиб қочмоқлари театр сахналаридаги раққосалар рақсини унуттиради.

Ақча ва меҳнат сарф этилмай муяссар бўлган бу табиий манзара қаршисида кўп куч ва катта маблағлар билан бино қилинган шаҳар боғларида ясамалиқдан бўлак гўзаллик кўра олмаймиз.

Ҳикоямининг келини бўлган Гулбиби ҳам шундай табиий гўзалликка эга эди, унинг олдидан юзларини қизил бўёқ билан пардозлаб юрадиган шаҳар қизлари ясама бир сурат бўлиб қолар эдилар. Унинг қора қошлари ўсмадан, қора кўзлари сурмадан, қизарган юзлари қизил бўёқдан, тикмачокдай билаклари билақузуқдан ҳавар қилар эди.

Гулбиби шунча гўзаллиги билан баъзи бир енгилёёқ шаҳар қизларидек гўлларни овлаш, дунёни ўзига асир қилиш пайига тушган эмас эди. Ҳатто ёшлиқ, софдиллик ва табиий соддалиги сабабидан ўзининг гўзаллигидан унча хабардор ҳам эмас эди.

Лекин хабарсизлик ва соддалиқ билан бирга унинг кўнгли ҳамшиша Одина хаёли билан банд эди. Чунки у тил чиқариб, ўнг ва сўлни танигандан бери оналари унинг Одина билан бир ёштиққа бош кўяжагини гапирар ва унинг абадий умрдоши санар эдилар. Бу уқдиришлар сабабидан Гулбиби ҳам Одинага ўзининг умрдош ўртоғи кўзи билан қарар эди. Бошда бу муносабат маъсумона болалиқ ўйинидан нарига ўтган бўлмаса ҳам, бора-бора ошиқона бир ҳузурликка (унс ва улфатга!) етишди. Одина ўн етти-ўн саккиз яшар бўлиб, Гулбиби ўн тўрт-ўн беш ёшга киргач, булар ҳақиқатан бир-бировларига ошиқ-маъшук бўлган эдилар. Лекин буларнинг бир-бировларига ўз дардларини очикдан-очик айтмоққа эски тарбия ва хонаки одатлар йўл бермас эди. Фақат ошиқларнинг маҳрам воситачилари бўлган кўз қочириб қарашлари буларнинг ораларида элчилик қилар эди. Юрак дукиллаши, ранг ўчиши, оқ тортиш каби ҳоллар бу иккала дилсўзнинг ҳол тилларига таржимонлик вазифасини адо этар эди.

Мана шундай бир-бировига кўнгил берган икки вужуд оқибати номаълум бир жудоликка учрасалар, қандай қора кунларга тушар эдилар?

Дуруст, Одина эркаклиги, ёшнинг катталиги ва муҳокамаси-

нинг ўсганлиги сабабидан ҳар ишни ёлғиз ишқ туйғуси билан ўлчамас, балки кўпинча ақл тилагини ишқ буйруғидан юқорироқ кўрар эди. Одинанинг олдида икки мушкуллик турар эди. Биринчиси, ўз юртида қолиб, Арбоб Камол қўлида маҳз бўлиш ёки умрлик унинг қуллигида қолиш, бу ҳолда уйланиш нари турсин, қотган нон билан қорин тўйғазиш ҳам муяссар бўлмас эди. Иккинчиси, бу юртдан қочиб Фарғона томонларига бориш, у ерларда эркин меҳнат топиш, қоринни тўйғазиш, агар бахт мадад қилса, ул-бул топиб, ўз юртига қайтиб, Гулбибига уйланиш эди. Бу икки ишнинг натижаси ҳозирча севгилисидан айрилиш эди; фақат биринчи ишда абадий айрилиш бўлиб, иккинчисидан, ортида висол умиди бўлган вақтинча айрилиш эди. Одина ақл муҳокамаси билан шу иккинчи йўлни тутди ва висол умиди билан ҳижрон юкини кўтармакка бел боғлади.

Аммо бечора Гулбибининг ҳоли бутунлай бошқача эди. Биринчидан, у севги ҳиссиётига ниҳоятда берилган бўлиб, ақли ҳеч бир муҳокамага йўл топмас эди, иккинчидан, унинг тирикчилиги Одинаникидан кўра бир неча марта оғирроқ эди. Чунки Одинанинг жондан азирроқ севгилиси бўлганидек, бирдан-бир қаровчиси ҳам у эди, унинг ота-онаси ўлган, бувисининг бўлса ўлар вақти яқинлашган, теварагини номусига тажовуз этишга тайёр турган қонхўр душман ўраб олган... Бу шароитда Гулбиби Одинадан айрилиш билан ҳар бир нарсасидан айрилган сана-лар эди.

Гулбибининг дарди шулар билангина тугамас эди. Одина тезлик билан қайтмаса, бибиси ҳам ўлиб қолгудай бўлса, қишлоқ катталари уни зўрлаб бировга берсалар, бу ҳолни Одина эшитиб: «Гулбиби ўз ихтиёри билан бошқа бир кимсанинг этагини тутган, ўзининг ишқ-муҳаббатини тупроққа кўмган деб ўйласа, нима бўлади», деб қўрқар эди.

Баъзи вақт кўнглига бошқа васвасалар ҳам келар эди: ким билсин, Одина Фарғона томонларига боргандан кейин у ерларда дўстлар, ошналар топса, бора-бора Гулбибини унутса, ёшлик хоҳиши билан бошқа бирон қизга кўнгил қўйса, Гулбибининг ҳаққи ҳалоли бўлган ўз қўлини бегоналар бўйнига солса-ю, шу маҳал Гулбиби эсига тушиб, масхаралаб кулса-я...

Буларнинг энг мушқули, бу яширин дардларини очмоқ ва бир оз дардлашмоқ учун бирорта сирдошнинг йўқлиги эди. Бибиси ёнида эса бу дардларни очувдан уялар эди.

Бу дардларни кўтармак учун Гулбиби каби кўнгли севги тузоғига илинган тажрибасиз ўн тўрт яшар бир қизча уёқда турсин, ҳатто тош юракли эркак ҳам чидай олмас эди.

Чидай олмас бағри тошдан бўлган тоғ
Шунча қаттиқлиги билан вулқонга.
Ҳасрат, меҳнат, қайғу билан эзилган
Ошиқ дили нечук чидар ҳижронга?

ПАХТА ЗАВОДИ

Андижон темир йўлидан унча олис бўлмаган кенг майдонда бир катта иморат кўринар эди. Бу иморатнинг сиртқи кўриниши диққатни унча ўзига тортадиган бўлмаса ҳам, унинг қурум аралаш нафаси ҳаво юзини қора булутдек чулғаб оладиган юксак мўрилари тош йўлдан қараган киши назарини ўз томонига тортар эди. Бу бионинг бир-бировига ёнма-ён қилиб қурилган икки даромади — кириш йўли бор эди. Бири, жуда кенг ва баланд дарвоза бўлиб, арава кириб чиққанда очилар, бошқаси, икки газлик, кичикроқ, кириб-чиқувчилар учун қурилган эшикча бўлиб, ҳамиша очиқ турар эди. Агар пахта заводини томоша қилмоқчи бўлсангиз, шу кичкина эшикдан кирар эдингиз. Эшикдан кирган ҳамон ўнг қўлингизда бўйи тахминан қирқ газ, эни ўн газ ва юксаклиги ҳам тахминан ўн газ бўлган бир иморатни кўрасиз.

Бу иморатнинг эшиклари кўп бўлса ҳам, ичкарисини бир бошдан яхшилаб томоша қилмоқ учун энг охиридаги эшикдан киришингиз керак бўлади. Бу эшикдан киргач, тахтадан ясалган бир зинапоя учрайди. Агарда сиз ана шу зинапоядан юқорига, иккинчи қаватдаги уйга чиқсангиз, қаршингизда иморатнинг наринги томонига очиладиган кенг ва юксак бир эшик кўринади. Бу эшикдан ергача узун ва йўғон ходалар қўйилиб, остига устулар қадалган, устида эса ҳар қадамда бир ёғоч кўндаланг қоқилгандир. Бу ходалар завод ҳовлисида юқорига чиқиб тушадиганлар учун кўприклар вазифасини адо этиб, кўндаланг қоқилган ёғочлар тойиб кетмаслик учун тутқич ёки босқич ўрнида ишлатилар эди.

Агар сиз бу эшикнинг олдида бир нафас турсангиз, йиртиқ чопонли, бош яланг, оёқ яланг, елкаларида катта бир палан осилган, белларини букиб, пастдан ўн пудга яқин чигитли пахта жойланган қанорларни орқалаб, шу кўприк ёки зинапоя орқали юқорига чиқаётган одамларни кўрасиз.

Кетма-кет чиқарилаётган шунча пахта шу уйга қандай сиғади, деб ўйламанг. Бу уй ичида тайёр турган бошқа ишчилар юқорига чиқарилиб ташланган пахта қанорларини учи қайрилган ўтқир пичоқлар билан ёриб, пахталарни остидаги уйнинг томидан очилган туйнукдан тиклиб турадилар.

Туйнукдан бурқиб кўтарилаётган пахта чанги у ердагиларни кўз очишга қўймас, оғиз, бурун, бўғиз ва ўпкаларини босиб, нафас олишга йўл бермас эди. Бу уйнинг чанги шу қадар қалин, шунчалик беҳузур қиладиганки, агар сиз, соф ҳаво кириб турадиган катта эшик олдида бўлмасангиз беш минут ичида нафасингиз бўғилиб, йиқилиб қоласиз.

Агар сиз шу уйнинг иккинчи бурчагида пастга қараб очилган бошқа бир зинапоядан пастдаги уйга тушсангиз, бу уйнинг бошдан оёғини ўргимчак уяларидек бир-бирига ўралган ва боғланган чархлар билан тўла бўлганини кўрасиз.

Бу уйнинг тўридаги катта бир чарх, Амриқо ҳўкизлари терисидан ясалиб, ўзига ўралган қалин ва энли қайиш билан айланади. Қайишнинг иккинчи томони ертўладаги бошқа бир чархнинг гупчагига солинган, у эса ўз навбатида бошқа бир қайиш билан машинахонадаги чархга ўралган бўлиб, қувватини ўша ердан олар эди. Бу уйдаги бошқа чархлар асосий чархдан кўра кичикроқ бўлиб, буларнинг бариси ҳам қайишлар билан бир-бировига боғланиб, асосий чархнинг айланишидан куч оладилар. Бу чархларнинг вазифаси — чингларни айлантириш, чигитли пахталарни чинглар оғзига етказиб бериш, тозаланган пахталарни бир томонга суриш ва бошқалар эди.

Чинг деганимиз бир-бирларига устма-уст қурилган бўлиб, бир чарх воситаси билан юзма-юз айланадиган икки тишли ўқдан ясалган бир дастгоҳдир. Сиз юқори қаватдаги уйда пахталарни қанорлардан чиқарилиб, бир туйнукка тиқилмоғини билган эдингиз, мана шу пахталар махсус чархларнинг юритиши билан чинглар оғзига келар ва чинглар бўлса пахтани чигитидан ажратар эдилар.

Тозаланган пахта чинглар олдидан тортилган кенг ва узун бир тарнов (қайиш конвейерга) тушиб, унинг ичида айланиб турган бурама ўқ воситаси билан иккинчи уйга — прессхонага сурилар эди.

Чигит бўлса махсус йўл билан пастга тушиб, у ердаги бошқа бир чингга иккинчи қатла тозаланиб ўтиб, бир тарнов орқали ўзига белгиланган жойга кетарди. Иккинчи тозаланишдан пайдо бўлган пахта бир йўғон навардга ўралиб, савағич билан савалган пахтадек бўларди. «Линтер» аталган бу пахта кўрпа, ёстиқ, чопон ва қамзулларга солинади ёки бамазидек тукли тўқима матоларга ишлатилади.

Бу амалиётнинг бариси машиналаштирилган бўлса ҳам, ҳаракатларни йўлга солиб турмоқ учун кўпгина ишчи қўлига эҳтиёж бор: ҳар икки-уч чингга бир ишчи қарайдики, уни «чингчи» деб атайдилар. Шунингдек, чархлар устида техниклар, гупчакларга ёғ қуювчилар, қайишларни чиқиб кетса қайтадан ўрнига солиб турувчилар ва бошқалар ишлайдилар.

У уйнинг чанг ва тўполони юқоридаги уйдагидан ҳам ортиқроқдир: чинглардан ўтаётган қовдек қуруқ пахталарнинг чанги, машиналарга қуйилиб турган қуюқ мойларнинг қўланса ҳиди, темир ва чўян чархларнинг айланишидан чиқаётган шақир-шуқур садолар у ердагиларни кўз очмоққа ва бирор овозни эшитмоққа йўл бермайди.

Томоша ҳаваси билан шу уйга кирар бўлсангиз, бунда кўп тура олмасиз, тездан иккинчи — тозаланган пахталар ўтадиган уйга ўтасиз. Бу уйда ҳар томони тахминан бир ярим газ, бўйи етти-саккиз газ келадиган тахтадан ясалган қути-яшиқларни кўрасиз. Ишчилар тозаланган пахталарни мана шу қутиларга жойлайдилар, сўнгра пахта билан тўлган қутини йўғон бир чўян устуннинг устига сурадилар. Бу устуннинг тепасига ҳам бошога ўхшаган бошқа бир чўян ўтказилгандир. Пахта жойланган қутини чўян устун ва бошо орасига олгандан кейин ер остида чўян орқали сув қувватини очадилар. Бу қувватдан «сув чиқиши қоидаси»

билан чўян устун ҳаракатга келиб, қутидаги пахтани қисади. Пахта ундан ортиқ мумкин бўлмаган бир даражада қисилади. Бу даража соат каби деворга ўтказилган махсус белгидан билинади.

Пахта етарли даражада қисилгандан кейин сув қувватини тўхтатиб, қутининг тахталарини очадилар, той боғловчи машиналар воситасида пресс қилинган пахтанинг теварагидан темир симларни тортиб пахтани устун устидан чиқарилар ва сим тортилган той пахталар теварагига кандир парчалари тўкиб, эшиқдан ташқарига юмалатиб юборадилар. Бу ўн пуд келадиган бир той пахтадир. Бу тойланган пахталарни ишчилар кўтариб элтиб омборга тахлайдилар.

Шунча қувват ва ҳаракатларнинг қаердан келишини билмай туриб, албатта завод томошасини битказа олмайсиз. Бунни ўз кўзингиз билан кўрмак учун прессхонадан чиқиб, заводнинг ҳовлиси орқали чингхонанинг орқасига солинган бошқа бир уйга киришингиз керак бўлади. Унда кетма-кет кириб-чиқадиган иккита сумба билан айланиб турган катта бир чархни ва унинг гупчагига солинган қайиш билан айланадиган тағин бошқа бир чархни ва унинг воситаси билан айланмоқда бўлган яна бошқа бирисини кўрасиз. Сумбалар бўлса қайнаб турган узун ва йўғон чўян қозонга ўтказилгандирлар ва у қозоннинг қайнашидан ҳосил бўлган буғ билан ҳаракат қиладилар.

Бу уйнинг бир бурчагида айланиб турган алоҳида бир чархни кўрасиз. Бу чархнинг ўзида махсус навардлари, дастгоҳ (аппарат)лари бор. Бу дастгоҳлар орасига бир неча сим уланган бўлиб, бу симлардан бириси деворга ёпиштирилиб қўйилган бир темир бочканинг устига қадалгандир. Бу бочканинг ичи сувга тўла бўлиб, биринчи қарашда ишчиларнинг ичишлари ёки қўл-бетларини ювмоқлари учун тайёрлангандир, деб ўйлайсиз. Аммо диққат билан текшириб қарасангиз, бу бочканинг остида ингичка бир чўян қувур уланганини кўрасиз. Бунинг бир учи ер остидан бориб боя кўрганингиз прессхонадаги чўян устунга қадалади. Алоҳида қурилган чарх ва дастгоҳлар воситаси билан ҳосил бўлган электрикдан сув чиқиши амалга келтирилиб, керак вақтида пахталарни прессламоқ учун ишлатилади. Алоҳида чарх ва дастгоҳларнинг бошқа симлари заводнинг ҳар томонига тортилган бўлиб, кўчаларни кундузидек ёритади.

* * *

Машинахона, чингхона ва прессхонадан иборат бўлган бу бионинг уч томони кенг майдон, майдон тевараги катта айвонлар билан ўралиб олингандир. Бу айвонларнинг остида чигит ва чигитли пахталар туради. Тўртинчи томонда европача катта бир бино қурилган эди. Бу бино биринчи доираси уч уйдан иборат бўлиб, уларнинг иккиси дафтардорлик ҳужралари, учинчиси бўлса завод мудирининг кабинети эди.

Иморатнинг доираси беш уйли бўлиб, унда завод мудирининг оиласи турар эди. Бу уйларнинг бариси қимматбаҳо европача жиҳозлар билан жиҳозланган, кечалар электрик қандиллари билан ёритилар эди. Бу доиранинг бир томонидан мудир ва унинг

оиласининг чиқиб ҳаво олишлари учун турли гуллар, сабзалар ва дарахтлар ўстирилиб, гўзал бир боғча ясалган эди. Бу иморатнинг орқасида тор кўча бор, ўшандан бора берсангиз торгина, узунчоқ бир майдончага чиқасиз. Бу майдоннинг бир томони эски чағбулларни қўядиган айвонга ёпишган бўлиб, иккинчи томони заводни ташқаридан ажратган пахса деворга тиралган эди. Бу майдонда тор, қоронги, пастак-пастак қатор уйчалар солинган бўлиб, буларнинг кириш-чиқиш эшиклари заводнинг пахса деворига қарши ва ҳаво оладиган туйнуқлари (истасангиз деразалари денг) увадалар айвонига қараб очилар эди. Бу уйчаларнинг ери полсиз бўлиб, заводнинг бошқа томонларига кўра чуқурроқ бўлганлигидан ёғингарчилик чоғларида ердан томгача зах сизиб турар эди. Бу уйчаларнинг деворларида оҳак ва ганчдек нарсалар суртилган бўлмаса ҳам, захдан пайдо бўлган шўрхоқлар, баъзи ёғлар суртилгандек турли «зиннат» аломатлари кўрсатар эди.

Бу уйчаларнинг ҳавоси донмо бир хилда — рутубатли, оғир бўлиб, ҳаво оладиган туйнуқлари очилганда эски увадаларнинг хиди, айниқса, уларни буглатиб қуритаётганда берадиган бадбўй хидлари кириб уй ҳавосини жуда бузиб юборар эди. Завод ишчилари мана шу уйчаларда турар, касал бўлсалар шунда ётар ва ўлсалар ҳам кўмилгунча шунда қолар эдилар.

Бу қатор солинган уйчаларнинг қаршисидаги пахса деворнинг остига ҳар кун туш пайтида офтоб тушади. Офтоб тушган пайтда бу ерда одамлар қаторлашиб ўтирар эди. Бу одамларнинг афти башаралари, ёшлари турлича бўлса ҳам, кўп жиҳатдан бир-бировларига ўхшар эдилар: қутлари ўчган, кўзлари чуқур тушиб кетган, бурунлари ингичка, юз, манглайларининг терилари буришган, қўллари қаварган, оёқлари яраланган, йиртиқ кийимлари эски қанорлар парчаси билан ямалган, оёқларининг қонаб ётган яралари, дезинфекция қилмасдан чуқурларга олиб чиқиб ташланган увадалар билан ўралган эди.

Буларнинг бири чўзилиб ётибди, у бел огригидан нолийди, иккинчиси оёғига ўралган латта-путталарни очиб, ярасини сиқиб, йирингини чиқаради, учинчиси эски латталарни териб келиб йиртилган кийимини ямайди...

Агарда сиз 1915—16 йилги иш фаслида бу ерга келган бўлсангиз, бу одамлар қаторининг энг охирида кийимларини ечиб, уларда пайдо бўлган тинчлик душманларини — битларни боқиш билан овора бўлган ўн етти-ўн саккиз яшар бир болани кўрар ва ҳеч бир танитмасдан у боланинг ҳикоямизнинг қаҳрамони Одина эканлигини билар эдингиз.

Бу одам болалари шу аҳволда нима учун бу ерда турар эканлар, деб ҳайратда қоларсиз, лекин бир оз ўйласангиз, бу саволнинг жавобини ҳам ўзингиз тонар эдингиз.

Ҳозир сиз заводни томоша қилиб чиқдингиз, унда юзларча ишчиларнинг ишлаётганларини кўрдингиз. Албатта кеча-кундуз дам олмасдан, ухلامасдан ишлаб бўлмайди, ҳеч бўлмаганда, бир кеча-кундузда бир неча соат ҳордиқ чиқармоқ керак. Ана шу сиз кўрган одамлар бундан неча соат бурун ишдан бўшаб, тагин ишга чиқмоқ учун гудок қичқиринини кутаётган қуллар эди.

ОДИНА ЗАВОДДА

Пудратчи Қурбон Али пахталарни завод майдонидан юқори қатга чиқариш ва чинглар оғзига тўкишга завод хўжайинидан кўтарасига пудрат қилиб олган эди. Пудратчи бу ишда муайян бир миқдор юк учун маълум бир маблағни муайян бир муддатларда хўжайиндан оладиган бўлиб ишчи тўплаш, уларни ишлатиш, иш ҳақи ва миқдорини белгилаш ўзининг ихтиёрида эди. Иқтисодий тангликда ишсиаликка ҳоким ҳамда судхўрларнинг ҳаддан зиёда эксплуатацияларига чидаёлмай, Бухоро ва бошқа қўшни шарқ ўлкаларидан иш излаб келган ишчи кўпдир. Ер-жойлари бойлар, судхўрлар ва пахта жаллобларининг қўлига ўтиб, бир парча нон учун кундалик ишга муҳтож бўлган фарғоналик ва бошқа туркистонликларнинг ўзлари ҳам анчагинадир. Бу шароит пудратчи ва хўжайин учун жуда қўл келар эди, улар учун одатан «ким оз ҳақ билан ишлашга рози» бозори очиқ, бу йўл билан тожик, ўзбек, пирсиён, барбари,¹ армени, рус ва бошқалардан энг оз ҳақ билан энг кўп ишлайдиган бир тўда ишчиларни пудратчи қўлга киргизган эди. Пудратчи буюрган ишини ишлатишда ишчининг кучи етар-етмаслигини сўраб ўтирмас, ишчи бир дафъа ишга кириб пудратчининг тузоғига тушдимми, унинг ҳўкизидек ишламоғи керак эди.

Бу ердаги ишчилар ҳақиқатан ҳам ҳўкиз ҳукмида эдилар: Пудратчи қўшчиларни говронидек бир узун таёқни қўлга олиб, уларни уёқдан-буёққа ишга сурар, бўшанглик қилганларнинг бошларида таёқни синдиради эди. Фақат шу қадар фарқ бор эдики, агар ҳўкиз ишга ярамай қолса, эгаси уни бир неча кун тинчига қўйиб, боқиб семиртиради. Аммо ишчи ишдан чиқса ёки ишга ярамайдиган даражада касал бўлса, пудратчи дарров уни кўчага ҳайдар ва ўрнига бошқа бирисини топар эди.

Ишчиларнинг овқатлари мита тушиб кетган ундан ёпилган хом сўз қора нон, кийимлари йиртилган қанорлардан ўзлари тикиб олган кўйлак-иштон, ётадиган «тўшак»лари юқорида кўрсатилганча гўрни эсга келтирадиган қоронғи ва зах уйчалар эди.

Бизнинг Одина ҳам мана шу шароит билан шу заводга ишга кириб, кеча-кундуз саккиз-ўн пудли қанорларни йигирма-ўттиз поғонали кўприк орқали юқорига олиб чиқар ёки оддий одамлар беш дақиқа тура олмайдиган чингхона эшиги олдида бирдан ўн икки соат туриб қанор бўшатар эди.

Иш буюрганда Одинанинг ёшлиги кўзга кўринмаса ҳам, иш ҳақи белгиланганда у ёш саналиб, унга озгина ҳақ, тахминан кунда ўттиз тийин белгиланган эди. Одина бу ўттиз тийиндан кунда олти тийинга икки қадоқ қора нон олиб ер ва бошқасини ватанига қайтиш, Гулбибига совға-салом элтиш ва уйланиш нияти

¹ Африка халқларидан бири.

билан захира қилар эди. Агарда Одина кундалик овқатига бир оз ёғ ва гушт кўнса, ўйлаб турган катта мақсади (ватанга қайтиш, уйланиш) учун бир нарса қолмас эди.

Одина шу шароитда ишлашда давом қилаверди. Тоғ ҳавосида ўсган бу ёш йигитни бу хил тирикчилик оз вақтда ҳалок қилмоғи керак эди. Лекин Одина ўлмади. Бошқа ишчилардан кунда бир нечалари тифдан, ўнка шишувидан, меъда оғриғидан ўлганлари ҳолда, Одина ҳатто касал-пасал ҳам бўлмади. Ўз мақсади йўлида ҳар бир оғирликни енгиллик билан қарши олмоққа бел боғлаган бу ёш кучни филдек йигитларни сичқондай заиф қилиб ташлайдиган ёмон шароит тезлик билан йиқита олмади.

Одинанинг мақсади маълум эди: ҳар қандай оғирлик билан бўлса ҳам ишлашда давом қилиш, иш ҳақидан ақча тўплаб, ватанга қайтиш, Гулбигига уйланиш ва масъуд ҳаёт кечириш эди. Дуруст, ҳижрон балосининг ўзи кўп ёш йигитларни эркалик ёстигидан хорлик тупроғига вақтсиз тортган бошқа бир бало эди. Лекин ортида висол умиди бўлган ҳижроннинг севгилисидан айрилган шайдоларга тасалли бермаги маълумдир. Бу «умид» Одинани мусибатли кунларида юшатар ва қайгулар орасида қувонтирар эди.

IX

ИШ ТАШЛАШ

1915 йилда пахта ҳосили одатдагидан кўпроқ бўлган эди. Шундай бўлса ҳам, Россия тўқимачилик саноатининг жаҳон уруши муносабати билан ташқаридан пахта киргиза олмаслиги сабабли ва пахтанинг тўқимачиликдан бошқа, уруш асбобларига-да, сарф бўлмоғи учун пахта бозори қизиб кетди. Лекин Россия савдо доираси пахта нархисининг олдини тўсмоқ учун қатъий баҳо белгилади. Бу расман белгиланган қатъий баҳо Москванинг ғайри расмий ва амалий бозорига ҳеч бир таъсир кўрсатмади, тозаланган пахта унда одатда гўёки «борми ошувчи?» йўли билан қатъий баҳонининг икки-икки ярим бараварига сотилар эди, ammo деҳқондан бўлса, чигитли пахта қатъий баҳо юзасидан йиғилаверди. Шундай бўлиб, пахта жаллоблари ва заводчиларининг фойдаларига бирга икки, бирга учгача ошиб кетди. Фойда ошган сайин очкўз пахта жаллоблар ва заводчиларининг иштаҳалари ҳам очилаверди. Уйдан уйга, қишлоқдан қишлоққа, бозордан бозорга югурдак агентларини ёйиб, чигитли пахта тўпламоққа киришдилар. Тўпланган пахталарни тозалаб чиқаришни заводлар бажара олмайдиган бўлдилар. Заводларнинг айвон ва омборлари ҳам пахтага тўлиб, пахтачилар чигитли пахталарни очиқ майдонга қўймоққа мажбур бўлдилар. Қиш бошланиб, пахталар устига қор-ёмғир ёғаверди, баҳор келиши билан ҳаво қизиб, очиқ майдонда ҳўлланиб қолган пахталар ҳам қизий бошлади. Том бўйи босилган пахта ғарамлари ёнар тоғнинг ҳаракат олдидаги ҳолатидек осмонга буг ўрнига тутун чиқазавер-

дилар, бу ҳолдан пахтачиларнинг димоғларидан ҳам дуд чиқа бошлади. Лекин булар шошиб қолмасдан тезлик билан чорасини топдилар.

Қуя бошлаган пахталарни ёйиб, шамоллатиш бирдан-бир чора эди.

Лекин бу иш учун тагин кўпгина ишчи керак.

Биринчидан: баҳор келиб деҳқончилик иши бошланганлиги учун янги ишчи топиш қийин, иккинчидан, янги ишчи учун кўпгина иш ҳақи тўламоқ керак бўлар эди. Пахтачилар учун бўлса меҳнатсиз ва харажатсиз фойда керак, шунинг учун бу мушкулни пудратчи Қурбон Али ҳал қилмоғи осон кўринди.

Масала ҳал бўлди: Қурбон Али ўзига кўпгина ҳақ бериш шарти билан ўз қўли остидаги ишчиларни ишлатиб, бу ишни қойилмақом қилиб бажармоқни ҳам ўз гарданияга олди.

Қурбон Али бир томондан агар қуя бошлаган пахталарни шамоллатиш ишини ортиқча (оддий иш устига) ўз бўйинларига олмасалар, ишчиларни ишдан қувланишлари билан қўрқитди, иккинчи томондан уларни гўштсиз нўхат шўрва билан зиёфат қилиб, иш охирида «худо хоҳласа» хўжайин давлатидан яна вақтларини хуш қилмоққа ваъда берди. Қўрқиш ва умидга тушган ишчилар бу ортиқча ишни ҳам ўз гарданларига олдилар.

Иш бошланди, бу одатдан ташқари юз берган иш оддий ишдан оғирроқ эди: ўн икки соатли иш сменани битказиб чиққан ишчилар, қора нонларини совуқ сувга увитиб егандан кейин темир паншаха олиб, пахта ёймоққа киришар эдилар. Қуя бошлаган, ҳатто ост қатламлари ёнган пахта ишчиларнинг оёқларидан тортиб белларигача қуйдиради. Сассиқ не димоғларини чатнатади, бошларини айлантиради, кўнгилларини айнитади. Шу ҳол билан ўн беш дақиқа ишлаган ишчи ҳушидан кетиб йиқилади. Ҳушидан кетиб йиқилганларни Қурбон Алининг таёғи хушёр қилиб, тагин суради. Ишчилар орасида юракбуруғи, тиф, ўлим кўпайди. Иш ҳақини орттириш нари турсин, бу ортиқча иш учун ҳеч бир нарса тўланмайди. Хўжайиннинг давлати ортгандан орта борса ҳам, «ушнинг давлатидан» ишчиларнинг вақтини хуш қилмоқни «худо ҳеч хоҳламайди», ишчиларнинг «ўзимизники» деб ишонганлари Қурбон Али бўлса: «Бола, йиғлама, сенга оймомани олиб бераман», ёки: «Ўлма эшагим, арпа пишар», дейишдан бошқа нарсани билмайди.

Оқибат иш жонга, пичоқ суякка тегди (кор ва жон ва корд ба устихон расид) Қурбон Али қўл остидаги ишчилар ўзаро кенгашиб, ҳаммалари бирдан иш ташлаб, хўжайиндан ё иш ҳақини орттирмоқни, ё иш соатини камайтирмоқни ёки ҳеч бўлмаганда, пахта ёйиш ишини гарданларидан кўтармоқни талаб қилишга қарор бердилар.

Бу қарор амалга ошмасдан илгари Қурбон Али воситаси билан хўжайинга етди. Хўжайин ҳам маҳаллий ҳукуматга хабар бериб ишчиларнинг бошларига приступ¹ билан полиция гуруҳини кел-

¹ Пристав демоқчи.

тирди. Заводнинг ташқарисида ҳам бир даста отлиқ казак, бешотар, найза, қилич ва қамчилари билан ҳар эҳтимолга қарши тайёр турдилар.

Приступ иш ташламоқчи бўлган ишчиларга деди:

— Ҳозир уруш вақти, мамлакатда ҳарбий идора ҳукм сурадир, мамлакатдаги ҳар бир завод, фабрика ишчилари солдатлардек интизом билан ишламоққа мажбурдилар. Агарда сиз ишдан бош тортсангиз, фронтдан қочган солдат билан бир саналасиз, фронтдан қочган солдатнинг жазоси бир ўқ эканлиги ҳар бир кишига аёндыр. Агар сиз ҳеч бир шарт ва сўзсиз ишласангиз, ишланг, бўлмаса «марҳамат қилиб» олдинга тушинг, юринг миришабхонага!..

Ўзаро яхши уюшмаган ва катта корхоналардаги яхши уюшган ишчиларнинг ҳаракатларидан хабарсиз бўлган бу ишчилар шу қадар лўписа билан қўрқиб ишламоққа мажбур бўлдилар.

Сасиб-бижиб кетган пахта исидан хасталанган Одина эса ишдан бўшалиб, бир тожик ишчининг тарбиясида завод казармасида йиқилиб қолди.

Х

ҲАМДАРДЛАР

Завод эгаси ишчиларнинг соғлиқларини сақлаш, уларнинг ётиш-туриш жойларини яхшилаш учун бирон пул ҳарж қилувга кўзи қиймаса ҳам муллалар, эшонлар ва поплар орқали уларнинг бошларини айлантириш йўлида ақчасини аямас эди. Заводдаги турли дин ва миллатга (тожик, ўзбек, пирсиён, барбари, армани ва рус) бўлган ишчиларнинг ҳар бирини ўз руҳонийлари (имом, дуохон, равазон, поп) диний таълимот билан бошларини қотириб, уларнинг бир-бировларига яқинлашиши йўлларини тўсар эдилар. Ҳар бир руҳоний ўз диндошига:

— Сиз ғайридин, ғайримиллат кишилардан сақлангиз, улар сизга таъсир қилиб, динингизни бузиб, ўз динларига киргизиб олмасинлар, ўз «худонгизга ибодат қилинг, ўз динингиз йўлига садақа беринг, ўз имом ва диний раҳбарларингизнинг иззатларини бажо келтиринг, уларнинг сўзларидан чиқа кўрманг. Дунё аҳлининг нози неъматларига ҳасад қилманг, фақирликдан нолимангки, бу дунё тез ўтиб кетади. Дунё давлати қолади. Сиз охирад давлатига кўз тикинг, ишлайдиган уйингиз ва хўжайинингизнинг туз ҳақини оқлангки, туз ҳақи худо ҳақи билан баробардир. Хўжайинингизга хиёнат қилманг, ҳар қандай иш буюрса жони дил билан бажаринг, хизматкор бўлинг, лекин содиқ хизматкор бўлинг, билингки, бечоралик айб эмас, аммо куфрони неъмат ва кўрнамаклик гуноҳи азимдир. Замон подшошга итоат қилмоқни вожиб билингки, подшо худонинг соясидир...

Бечора ишчилар бу игволарга алданиб, бир-бировларига душманлик кўзи билан қарар, бир-бировларидан кўнгиллари тўлмас,

ўз дин ва миллатларига мансуб бўлмаган бошқа ишчиларнинг ҳар бир ҳаракатига адоват сақлар ва шу ҳаракати билан бизнинг динимизни бузмасмикан, деб шубҳага тушар эди. Бунинг устига ишчилар овқат учун етар-етмас бўлган иш ҳақларининг бир қисмини турли отлар билан хатми қуръон, садақа, имомат пули, гуноҳдан покланиш учун ўз руҳонийларига берад эдилар.

Аммо кейинги йиллар аҳвол ўзгара бошлади. Яширин иккилобий ташкилотларга аъзо бўлган европалик ишчилар ташвиқотга киришиб, «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» шiori остида заводдаги ишчиларни яширин суратда бирликка чақирдилар. Завод эгасининг ҳақ бермаслигидан, пудратчининг зулм тааддидан, полиция ва бошқа подшо одамларини уларни ҳимоя қилишдан сўзлашиб, сўз орасида айтар эдилар:

— Заводчининг эгаллаб олган шунча давлат ҳашамати бизнинг қўл кучимиз самарасидир. Пучак пул билан бизни қул қилган заводчининг сармоясини бир ерга қўйилганда ҳеч вақтда ўз-ўзидан ортмас. Заводчи ва бошқа пахтачилар ўзларининг агент ва гумашталари орқали сиздек меҳнаткаш ва мазлум бўлган деҳқонларнинг пахталарини ўзлари истаган нарх билан оладилар, сўнгра пахталарни заводга келтириб, бола-чақаларимизни очликдан қутқазмоқ учун бизнинг қўл кучимиз билан тозалатадилар, сўнгра биздек, ишчиларни қўл кучлари билан ясалган темир йўл воситаси билан Москвага элтиб сотиб, ундан келган текин фойда билан катта бой бўладилар, боғ-бўстонлар соладилар, ноз-неъмат, айш-ишрат, май-махбуба билан умр кечирадилар.

Бир ўйлаб қарасангиз-чи? Заводчи биздек меҳнаткашларнинг қўл кучларидан қоқиб олинган қирқ-эллик минг сўмини бу ерда банд қилишдан бошқа қандай меҳнат ва машаққат чекдики, бунча айш-ишратларга сазовор бўлсин?..

Йўқ!.. Заводчи ва унинг гумашталари ҳеч нарсага арзимайди.

Бу қандай гапки, улар фароғатда-ю, бизлар кулфатда, улар роҳатда-ю, биз меҳнатда, улар тўқ бўлсини биз оч, улар шароб ичсинлару биз жигар қонини, улар гўзалларнинг лабларидан ўпсинлару биз қора туироқни, уларнинг хотинлари гўзал боғчаларда ипак кийимлар кийиб, ўйнаб-кулиб юрсинлар-да, бизнинг хотинларимиз ўзимиздек қора меҳнат остида чирсинлар, уларнинг болалари олий мактабларда лазиз таомлар еб, илмлар олсинлар-да, бизнинг болаларимиз ёшлиқда оғир меҳнатлар қилиб, соғликларини йўқотиб, кўпинча бўйга етмасдан ҳалок бўлсинлар...

Бундай тирикчилик, бундай тарзи ҳаёт, бундай зиддият дуруст эмас ва давом қилуви мумкин ҳам эмас.

Босиб қолинган ўз ҳақимизни олиш, бу тенгсизликни йўқотиш учун дин, миллат ўзгалигига қарамасдан бизнинг бирлашувимиз, рус, ўзбек, армани, пирсиён, тожик, барбари, афғон демасдан фақат меҳнаткашлигимизни назарга олиб, ога-инилашувимиз ҳар биримизнинг манфаатимизни кўннинг манфаатидек билувимиз, кўннинг манфаатини ҳар биримизнинг манфаатимиз санамоғимиз керак.

Бизнинг бирлашувимизга, босиб қолинган ҳақимизни олувга тўсиқ бўладиган ҳар бир киши, ҳар бир қувват бизнинг қон душманамиз, жон душманамиздир.

Ўзларин худонинг ноиб, пайғамбарнинг вориси атаб, биздан садақа оладиган мулла ва поплар, бизга ёрдам қилиш ўрнига бизнинг бирлашишимизга тўсиқ, кучсизланишимизга ва бу восита билан ҳақимизни ола олмаслигимизга сабаб бўладилар, бунинг устига-устак бизни ўз душманларимизга бўйсунувга ундайдилар, ҳалқимизга қассобликдан бўлак иш қилмаган подшога итоат этишни вожиб санайдилар, булар ўз нафсларининг қули, хўжайиннинг бандаси, подшонинг жонсупар¹ фармонбардоридан бошқа кимса эмаслар, булар текинхўрлар, булар йиртқич ҳайвонларнинг авлодидан қорин тўйгазиш учун уларнинг олдидан ёки устидан юриб йўл кўрсатадиган ўлимсахўр ёки қузгунга ўхшайдилар, буларнинг ўз қўлларидан ов қилиш келмайди, улар бошқа овчи ҳайвонлардан ортиб қолган ўлимтиқлар билан қорин тўйгазадиган ҳаромхўрлардирлар. Шунинг учун бизни бирлашишдан тўхтатадилар, шунинг учун бизни хўжайиннинг «ҳақини» риюя этмоққа ундайдилар, шунинг учун бизни подшога итоат қилмоққа чақирадилар. Буларнинг: «Ўз хизматчиларингга мунча азоб берма», деб бирорта бойга, «маздумларни ҳимоя қил», деб бирорта подшога насихат берганларини ҳеч бир вақт бирор киши эшитган эмас.

Буларнинг гапларига қулоқ солмаслигимиз, буларнинг игволари билан ўзаро бирлашишдан тўхтамаслигимиз, агар бундан буён яна ишимизга халал еткизмоқчи бўлсалар, ҳаммадан бурун ўзларини орадан кўтариб ташлашимиз лозим.

Заводчиларни ва бошқа сармоя эгаларини ҳимоя қиладиган иккинчи қувват — подшо ҳукумати ва унинг югурдаклари бизнинг ва биздек меҳнаткаш деҳқонларнинг қўл кучи билан пайдо бўлган мамлакатнинг саноат зироатидан еб, ичиб ва кийиб юрганлари ҳолда, бизни ҳимоя қилмасдан, бизнинг душманамиз бўлган бойларни қўйибдилар, бундан очиқ билинадик, подшо ҳукумати бизнинг нонимизни еб, бизга қарши қилич қайрайди. Бундан билинадик, подшо ҳукумати сармоядорларининг шериги, фабрика-заводчиларнинг агенти, катта ер эгаларининг нозири экан, бошқа сўз билан айтганда, подшо ҳукумати ўғриларнинг бошлиғи, чўталчиси экан, биринчи навбатда ва тезлик билан подшо ҳукуматини, қароқчиларнинг ва унинг тартибни орадан йўқотиб, мамлакат идорасини ўз қўлимизга олмоғимиз керак.

Мамлакат аҳолисининг кўпчилиги биз ишчилар ва меҳнаткаш деҳқонлар бўлганимиз учун бирлашиш шарти билан подшо ҳукуматини енга олажакмиз. Подшо ҳукуматининг кўзга кўринарли қуввати аскардир, агарда текшириб қарасангиз, аскар ҳам биздек ишчилар ва меҳнаткаш деҳқонларнинг болалари. Қайси бойнинг боласи яроғ кўтариб чегарага боради, қайси завод-фабрикачининг куёви қора нонга қаноат қилиб, қишин-ёзин қорли тоғларни ва қизгин чўлларни кезади. Шунчалиги борки, аскарни подшо ҳуку-

¹ Садоқатли маъносиди.

мати алдаган муллаларнинг баъзи насихати, попларнинг тавба ва қасамлари воситаси билан аскар подшо ҳукумати эшигида қул бўлган, агар биз ўткир тилли ташвиқотчиларимиз воситаси билан уларга ҳақиқат ҳолни тушунтира олсак, бизни қуллик кишанида тутмоқ учун қўлларига топширилган милтиқ ва тўпни подшо ҳукуматининг ўзига қарши қаратадилар...

Аввалларда шундай сўзлар ёлғиз европалик ишчилар орасида айтилиб эшитилса ҳам, бора-бора мусулмон ишчиларни-да ўз музокаралари доирасига киргиза бордилар. Жуда махфий ва гоътада эҳтиёт билан, лекин жиддий суратда буларга ҳам ташвиқот юритадилар, буларга ҳам ихтилол ва инқилоб китобидан дарс берар эдилар.

Мусулмон ишчилари орасидан биринчи навбатда бу сўзларни ҳақиқат деб тинглаган Одина бўлди. У ўз ҳаётидан кичкина бўлса ҳам бу сўзларга мисоллар топа олар эди. У амир ҳукумати соясида Арбоб Камолга қул қилиниб берилган эмасмиди, бу қулликни давом қилдирмоқ учун қишлоқ катталари, айниқса, мулла Хакираҳ озгина чолишдими?.. Одина Арбоб Камолдан қутулиб заводга киргандан кейин ҳам қордан қутулиб, ёмғирга тутилганлардек, яна қулликка учрамадими, бу қулликка тан берув учун бир ёқдан имом ваъзи насихат қилган бўлса, иккинчи ёқдан подшонинг отлиқ казаги, подшо полицияси қилич ўйнатмадими?..

Одинани қувонтирадиган бир иш бор бўлса, у ҳам шу эдики, энди у ёлғиз эмас эди, ўз дардини очиб сўйлаш ёки кўнглидаги дардларини таржима қилиш учун кўпгина ҳамдардлари бор эди, энди «дард бор, ҳамдард йўқ...» деб нолий олмас эди.

Фақат Гулбибининг дарди, у булбулсиз қолган гулнинг, боғбонсиз қолган боғнинг дарди Одинани бирон нафас тинчитмас эди: бу дарднинг оғирлиги шунда эдики, уни очиб сўйламоқ учун бирорга ҳам ҳамдард топилмас эди. Заводдаги иқтисодий ва сиёсий дардлар, у ердаги дард аҳлларини гулбибилар дардини эшитиш ва унга эътибор бериш даражасидан узоқлаштирган эди.

Одина бу дардни ёлғиз чекмоқ, бу азобни ёлғиз тортмоқ ва бу юкни ёлғиз кўтармоққа мажбур эди. Ҳақиқатан ҳам ишқ дарди одамни коллективдан четга чиқариб, ёлғизлик билан қайғурмоққа мажбур қиладиган давосиз дарддир.

XI

1917 ЙИЛ ФЕВРАЛЬ-МАРТ

1917 йил аввалидан бошлаб подшо ҳукуматидан зорланишлар ертўлалардан очик майдонларга чиқа бошлаган эди: дарбор аҳлининг хиёнатлари, айниқса, ҳарбий вазирнинг ўқ-дори билан, одам жони билан савдогарчилик қилишлар, бозорчиларнинг очкўзликлари, чайқовчиликлари устида ҳар ерда гап-сўз бўлмоқда эди. Рас-

путиннинг¹ ифлос ўйинлари, подшонинг «муқаддаслиги» ни энг орқада қолган ишчи-деҳқонлар кўзидан ҳам туширган эди.

Мамлакатда нон йўқ, кийим-кечак йўқ, ўтин йўқ, дори-дармон йўқ, фронтда ўқ йўқ, милтиқ йўқ, врач йўқ, хастахона йўқ, хоҳ фронтда бўлсин, хоҳ фронт орқасида-ёлғиз бир нарсаси бор, у ҳам бўлса — ўлим: очликдан, яланғочликдан, муҳтожликдан ўлиш, фабрикаларда, заводларда, йўлларда, чўлларда ўлим! Фронтда очлик, қуролсиз ҳолда душман ўқи остида ўлиш! Улим! Улим! Улим!..

Харбий идораларнинг бошлиқлари бўлсин, фабрика-завод эгалари бўлсин, омборларни ғаллага тўлдириб олган катта ер эгалари бўлсин, бир бурда нон, бир чимдим дори-дармон, жулдур кийим бадалига халқнинг бор-йўғини таламоқда, оч кўзларини тўйдирмоқ учун омбор устига омбор, хазина устига хазина солмоқда...

Бутун Россияда халқ мана шу аҳволдан зорланади; полициядан, охрнкадан қўрқмай, очикдан-очик зорланади.

Бу умумий ҳолати руҳия бизнинг ҳикоямиз ўрни бўлган пахта заводига ҳам таъсирсиз қолмаган, юқоридаги бобда яширин суратда сўйланувчи ҳикоя қилинган сўзлар энди очикдан-очик сўзланмоқда эди.

1917 йил март ойининг 4- (эски ҳисоб билан) кунни эди. Завод чархлари ҳам подшо ҳукуматига ўхшаб хўрланган гунчаклари, эзилган тишлари, узилган қайишлари билан зўрға айланмоқда эдилар. Уста катта чархнинг у ёнига қарамоқда, бир ишчи шу чархнинг гупчагига ёғ қуймоқда, қайишга канифул суюқлиғи суртмоқда, икки смена дам олмасдан ишлаган бир чингчи, тишлари ейилиб, чигитларни чайнаб ўтказаётган чинг ўқини қўлидаги икки қаричлик чўп билан мудрай-мудрай артмоқда эди.

Бу чингчи бирдан жон аччиғи билан чинқириб юборди; катта чарх бошидаги уста, чингчига ёрдам бермоқ учун ўзини қуйинга отганида эски кийими йиртилган еридан чархнинг паррағига илиниб, ўзи ҳам кийими билан бирга чархга ўралиб кетди. Оддий ҳаракатидан чиққан чарх зўр билан айланганда, эскириб қолган қайиш узилиб, ёғ қуяётган ишчининг белидан уриб уни ҳам чархнинг комига тортиб кетди. Бу ҳодисаларнинг бариси кўз очиб юмгунча воқе бўлди.

Завод томонидан чалинган фалокат гудоги чингчининг жон-харош фарёди билан қўшилиб бир мотам марши ҳавосини майдонга келтирган эди; ҳақиқатан ҳам бу ҳодиса ишчилар учун катта мусибат эди: чингчи қўл билагигача ўққа чайналиб, ўлим ҳолати-

¹ Распутин аслида сибирялик бир от ўғриси бўлиб, руҳонийлик кийими остида подшо ҳарамига йўл топган. Бу махлук подшо ва унинг хотин-қизлари олдида нуфузга эга бўлиб олиб, подшо саройида жуда ҳам жирканч ишлар билан шуғулланган. Бу ҳолга чидай олмаган подшо қариндошларидан бир князь орланиб, февраль инқилоби арафасида бу мурдор вужуддан бу дунёни поклаб, ишчилар қилчини унинг қони билан булганишдан қутқарган эди.

да йиқилган, уста билан ёғ қуювчи бўлса чархга илиниб қичқир-моққа ҳам фурсат топа олмай, оламдан ўтган эдилар.

Устма-уст чалинган фалокат гудоги билан заводнинг бари цехларида иш тўхталиб, ишчилар майдонга тўпландилар, ўлаётган билан уста ва ёғ қуювчининг парчаланган гавдалари жамоатнинг олдида завод майдонида ётмоқда эди.

Митинг бошланди: ишчилар бири орқасидан бири пахта тойи устига чиқиб заводчини сўкмоқда, унга чархларнинг бузилганини, қайишларнинг титилганини, тишларнинг қирилганини англатилгани ҳолда яна заводни ишдан тўхтатмасга амр бергани учун айбламоқда, подшо ҳукуматига шундай очкўз бойларни ҳимоя қилган учун нафрат баён қилмоқда, ўз тирикчиликларидан зорланмоқда, оммани ихтилол ва инқилобга ундамоқда эдилар.

Ҳар бир ҳаракатлари вақтида полициянинг кескир қиличини, отлиқ казакнинг қонли қамчисини ўз устларига олмоққа одатланган ишчилар, ҳар эҳтимолга қарши ҳозирландилар: заводнинг катта дарвозаси олдига пахта тойларидан чип боғлаб, баррикада ясаб, кичкина эшикдан кириб-чиқадиганларни текширмоқ учун қоровул қўйдилар: яширин яроқлари бўлганлар яроқландилар, қолганлари темир парчалари, болғалар, тошлар ва калтакларни қўлга олиб, полициянинг келишини кута бошладилар.

Митинг қизиган. Аммо на полициядан ва на отлиқ казаклардан ҳеч бир дарак йўқ, буларнинг ўрнида фуқаро кийимлари кийган ҳолда маҳаллий ҳукумат арбоблари, завод эгаси ва завод директори эгилган бўйин, «очиқ юз, ширин сўз» билан кириб келдилар.

Ишчиларнинг «долой-долой»ларига қарамасдан, ҳокимлар ва хўжайинлар ҳам сўзладилар, булар ўз сўзларида бурун ишчилар ҳақида бўлган зулм ва қилинган ҳақсизликлар, гўё подшонинг шахсий хоҳиши билан бўлганлигини кўрсатиб, подшо тахтидан туширилганлиги сабабли бундан буён заводнинг ишчилар учун «жаннат»га айланажагини хабар бериб, ишчиларнинг подшонинг йиқилиши билан табрик қилдилар.

Ҳақиқатан ҳам, ишчилар учун подшонинг тахтдан туширилиши саодатнинг ўзи бўлмаса ҳам, эшиги бўлганлиги сабабли табрикка арзийдиган катта воқеа эди. Бу хабар эътироз ва нафрат митингини шодлик намойишига, мотам мажлисини тўй йиғилишига айлантирди.

Букун бу заводда воқе бўлган ҳодиса: бундан уч-тўрт кун илгари Петроград (букунги Ленинград) ва Москвада воқе бўлган ҳодисанинг кичкинаси эди; жонидан тўйган Петроград ишчилари, аскарлари ва умуман меҳнаткашлари: «Нон», деб кўчага отилган ва инқилоб йўлида ҳар бир кураш учун ҳозирланган эдилар.

Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, ҳукуматни ўз қўлида сақлаб қолмоқчи бўлган давлат думаси подшо тахтидан туширилди, деб эълон қилиб, раҳбарликни ўз қўлига олди ва Муваққат ҳукумат тузди. Бу ҳодисага социал-демократ Керенскийдан бошлаб кадет Миллюков, қора гуруҳлардан бўлган монархист Гучковгача қўшилиб, ўзларини омма кўзига «инқилобчи» қилиб кўрсатмоққа уриндилар.

Бу воқеа ўз вақтида Туркистонга етишган бўлса ҳам бу ернинг ҳокимлари «Болта келгунча қунда дам олар» масалича подшонинг тахтидан туширилишини яширар ва бир-икки кун бўлса ҳам ўз дабдаларини узайтирмоққа уринар эдилар. Офтобни этак билан яшириб бўлмади; подшонинг тахтидан туширилганлиги бутун халққа кундек очиқ ва ойдин бўлди.

Мартнинг учинчи куни Туркистон ҳокимлари ҳам подшонинг тахтдан туширилиши воқеасини халққа расман эълон қилиб, омманинг қувонишига қўшилмоққа мажбур бўлган эдилар. Шу жумладан, бизнинг завод катталари ва маҳаллий ҳокимлар ҳам бу ҳодисани завод ишчиларига ҳикоя қилиб, ўзларига қарши қозондек қайнаган ишчилар азобига сув қўйдилар ва бу ҳийла билан кўз олдидарида гавдаланган ишчилар ўчидан вақтинча бўлса ҳам ўз жонларини қутқаздилар.

Одам боласи икки пайтда ўз яқинларини ва севгилиларини кўпроқ ёдга олади: бири, мотам ва мусибат кунлари бўлса, иккинчиси, шодлик ва байрам кунидир. Бирор дақиқа ўз севгилисини, ўз Гулбибисининг ёдини эсидан чиқармаган Одина, ишчилар оммаси билан қўшилишиб, подшонинг йиқилишини байрам қилаётганда уни яна ҳам кўпроқ эсга олмоғи табиий эди. Одина тезроқ ўз ватанига қайтмоққа ва бутун дунё мазлумларини, айниқса ўзи билан бирга ишлаган завод ишчиларини ҳаддан ташқари қувонтирган бу воқеани — Николайнинг бекор бўлиш воқеасини Гулбибига ҳикоя қилмоққа ва шундай катта шодлик воқеасидан унга ҳам улуш чиқармоққа ошиқар эди. Фақат ҳали йўл очилмаган — Қоратегин билан Фарғона ораларидаги довоннинг қори ҳануз эримаган эди, шунинг учун ҳаволар исиб, йўл очилиб, биринчи карвон ҳозирлангунича кутиб қолмоққа мажбур бўлди.

XII

ҚАЙТИШ

Одина уч йил заводда ишлади, иш ҳақи жуда оз бўлса ҳам, емай-ичмай, тўй нияти билан анчагина нарса тўплади: бир тўп чит, бир тўп сатин, бир тўп сурп, иккита рўмол, бир кийимлик шоҳи ва бир жуфт кавуш-маҳси олиб хуржунга тиқиб қўйган эди.

Гулбиви бу нарсаларни кўрганда азоблар, уқубатлар ичнда ўтган уч йиллик кимсасизлик ва айрилиқни унутиб қандай қувонар, деб ўйлаб ўзи ҳам қувонар эди.

Одина шафқатли бувисини ҳам унутмади: унинг учун ҳам бир кийимлик одмигина чит, бир кийимлик сурп ва битта доқа олди. қўни-қўшни учун совға атаб бир оз чой, қанд, болалар учун конфет олмоқни ҳам эсидан чиқармади.

Март, апрель ойлари ўтди, заводнинг иш мавсуми ҳам битди, тоғ йўли бир оз очилиб, тожиклар таъбирларича, «хартоз»¹, бўлиб,

¹ «Х а р т о з — эшакчопар.

биринчи қарвон сафарга ҳозирланди. Одина ҳам уч сўмга эшак олиб, йигирма танга Бухоро ақчасини белига тугди.

Одина йўлга тайёр бўлди. Лекин унинг қўнгли сира тинчимас, аъзойи бадани титрар эди. Чунки у ўзининг келажақ кунларини билмас эди.

Соғ-саломат ўз юртига етармикан ёки йўлда побуд бўлиб, армонларини гўрга элтармикан, соғ-саломат ватанига етишганда севгилисини ўз уйида ташлаб чиққан кўйича топармикан, агар бирор офат теккан бўлса, ёки бирор бошқа кишининг чангалига тушган бўлса, нотавон қўнғил ҳоли нима бўлар экан, уни саломат тошганда тинчлик билан тўй-томоша қилиб, дўст-душман орасида очикдан-очик: «Бу гўзал менинг умрли ўртоғим», дея олармикан ёки яна Арбоб Камолнинг фитна-фасодига учраб, зиндонга тушармикан, яна ватандан қочмоққа мажбур бўлармикан?..

Ҳеч бир ошиқ ўзидан ажрата олмайдиган шундай аччиқ-чучук хаёллар, яхши-ёмон ўйлар, сертавиши васвасалар ўзига махсус саргузашти бўлган кимсасиз Одинани бир нафас тинчитмас эдилар.

Қарвон йўлга чиқди. Одина ҳам сафар юкни эшакка ортиб, уни йўлга солди, ўзи бир таёқни қўлга олиб, орқадан юра бошлади. Аммо хаёли юқорида ёзилган ўйлашларга банд эди. Гоҳо юраги умид билан тўлқинланиб йўлдошлари билан бирга нақша (ашула) айтар ва ўз хаёлига муносиб бу мазмундаги ашулани ўқир эди:

Тоғ этаги, арча таги севгининг кони,
Севгининг конида менинг севгилим қани?
Йўлим тошлоқ, эшак оқсоқ, пиёда бўлдим.
Севгилим сарига елдек елдим, югурдим.

Ошиқ деган ёр йўлида ташланиб қолмас,
Ўз этаги тиканликда ушланиб қолмас.
Тоғ бошида бир қуш кўрдим сайраб яйрайдир,
Севгилисин кўрдимикан, яйраб сайрайдир.

Тоғ бошида бир қуш учди, овчими келди?
Ё севгилисини кўриб авжими келди?

Тоғ этагида-ё, арча тагида,
Ел каби яйраб, гўзалим, сел каби тошдим.
Йўл бўйи тошлоқ-о, эшагим оқсоқ,
Сел каби тошдим, гўзалим, довонни ошдим.

Гоҳ умидсизлик билан қайғу ва ўй дарёсига чўмар ва ўзидан хабарсиз йўл кечар эди.

Қарвон Қоратегин чегарасига етишиб қолди. Қарвон аҳли ўз юкни туширишдан илгари сарҳад закотчиси билан Қоратегин ҳокимининг навкарлари уларни ўраб олдилар, юкларини бир орага тўлаб, устига қоровул қўйдилар, эшакларни йиғиб, қўшоқлади-

лар, карвон ахлини бандилардек бир бурчакка ерлаштирдилар. Сўнгра бир-бир ахтармоққа (текширмоққа) киришдилар: мусофирларнинг кийимларини ечиб, кўйлак-иштонларининг липпа ва ёқаларигача кўрдилар. Чопонларнинг чокини сўкиб, авра-астарларининг орасини ва пахталарининг ичигача ахтардилар, чориқларини тортиб ичини қарадилар. Ахтарганда ҳар қанча ақча топилган бўлса барисини олиб, закотчи бек олдига ёзилган рўмол устига тўка бердилар. Албатта, бу умумий талондан Одинанинг йиғирма тангаси ҳам қутулмади.

Мусофирлар орасида қийғос қўпди, закотчи ва навкарларга ялиниб-ёлвориб:

— Бизнинг ҳолимизга раҳм қилдинг, биз Туркистонда емай-ичмай, бола-чақамиз учун шу уч-тўрт пулни захира қилган эдик, уч-тўрт йиллик мусофирлик ва ғурбатдан кейин бола-чақаларимизнинг олдига икки қўлимизни бурнимизга тикиб, қуруқ боришимизни раво кўрмаг... — дер эдилар.

— Биз мусулмонмиз, — деди закотчи, — сиз ҳам мусулмон ва ислом подшосининг раиятсиз, подшонинг амри, шариатнинг ҳукмига итоат қилмоғингиз керак: биз юкларингизни кўрамыз, ҳисобини оламыз, салмоқлаймиз, бу олинган нақд пулларингизни, молларингизни закотиға ҳисоблаймиз ва қўлингизга закот хати берамиз, у хатнинг соясида сиз бошқа закот омиллари олдида саломат ўтиб, ўз уйларингизга боражаксиз. Бу подшонинг амри, шариатнинг ҳукмидир. Бу амрга норозилик қилганларнинг ва бундан бўйин товлаганларнинг бари молларини жазо йўли билан ёргу¹ қилиб оламыз ва ўзларини кишанлаб, ёғийлар² қаторида Қоратегин зиндонига узатамыз, бошқа гап йўқ, вассалом...

Тўрт-беш тангалари учун талваса қилиб, қон ютиб турган бечоралар, бари молларини талон олдида, ўзларини бандалик кўрқинчи остида кўриб, тақдирга ризо бўлдилар ва бош эгиб жим ўтирдилар.

Молларни текширишга навбат етишди, кулворларни, ҳуржунларни бир-бир оча бошладилар, кўзга кўринган яхши нарсаларни:

«Бу биз учун совға, бу ҳоким жанобларига муносиб, бу бегжонга ярашади», деб ола бердилар. Кичик амалдорлар ва майда хизматчилар ҳам ўз навбатларида бир рўмолни қўйнига тикиш, бир калла қанд ёки чойни чўнтакка солишдан юз ўғирмадилар.

Мусофирларнинг қўлидан йиғидан бошқа нарса келмас эди. Тошюрак навкарлар буларнинг йиғлаб-ёлворишларини кулиш билан қарши олар эдилар.

Одинанинг молларини ҳам очиб кўришга навбат етишди, бир тўп парча гул қизил сатин кўзга кўринган ҳамон закотчи бек бир парча гўшт кўрган калхатдек ўрнидан ирғиб туриб, сатинни чангаллаб олиб:

— Ҳай-ҳай-ҳай, жуда яхши мол экан, кичик бегжон шунақа

¹ Е р г у — мусодара.

² Е г и й — кўзголончи, исёнкор.

бир тўп сатин буюрган эдилар. Бу ўша киши учун жуда боп, — деб яхдонга¹ тикди. Йигирма танганинг аламини ҳали эсидан чиқармаган Одина кўзларидан ёш оқизиб ёлвориб деди:

— Бек жанобларининг оёғи остига йиқилай, жоним сенга фидо бўлсин, болаларинг олдида ўлай, бу сатинни тўй қилиш нияти билан олган эдим, тўйимни азага айлантирма, менинг ёшлигимга, бетолелигимга раҳм қил, сатинни ўзимга бағишла.

— Бола, кўп додлама, — деди закотчи, — ўзинг тўйим бор дединг. Бегжонга тўёна бермайсанми? Бу қандай уят иш?..

Закотчи бек тағин битта рўмолни олиб қўйнига тикди-да:

— Бу бизнинг тўёнамиз, — деб кулиб Одинанинг йиғисини масхара қилди.²

Молларни очиб текшираётганда Шариф деган бир саройбоннинг хуржунидан икки қадоқ чой ўралган бир эски газета топилди.

Закотчи эски газетани кўргач, газабланиб ўз одамларига:

— Қўл-оёғини боғланг бу жадидни, — деб Шарифни кўрсатди.

Дўппи деса бош оладиган закотчи одамлари Шарифни яхшигина дўппослагандан кейин, қўл-оёғини боғлаб, бир бурчакка ташладилар. бурчакка ташладилар.

— Орангида бу муртаднинг қариндош-уруғи ёки ёр-дўст, оғаниси бўлса кўрсатинг, — деб мусофирлардан сўради закотчи.

Бу очкўзнинг ниятидан хабарсиз бўлган мусофирлар:

— Бу одамни танитаймиз, бу бизга ёлғиз йўл йўлдошдир, — дедилар.

Закотчи бек мусофирларни бир-бир кўздан кечиргандан кейин:

— Ростини айтинглар, сизнинг қайсингиз жадид? — деди.

Мусофирлар:

— Биз жадид деган кишини билмаймиз, бу ном билан ҳеч бир кимсани кўрган эмасмиз, — деб жавоб бердилар.

Ҳақиқатан ҳам, бу мусофирларнинг бариси хат-саводсиз бўлиб, ўз қора меҳнатлари билан овора ва кейинги йилларда Бухорода кўзгалган жадид-қадим воқеалардан бутунлай хабарсиз эдилар. Бу кўққисдан кўтарилган можародан: «Жадид отли қочоқ бирон гуноҳдор бор экан-да, уни излар эканлар», деб ўйлар, шунинг учун:

— Биз жадид деган кишини танитаймиз ва шу ном билан юрадиган одамни учратган эмасмиз, — дер эдилар.³

Закотчи бошқа бирон жадид бўлмаганига қаноат ҳосил қилгандан кейин Шарифнинг масаласини ҳал қилди: унинг бутун нарса-

¹ Яхдон — Бухоро сипоҳларига махсус кўн (чарм) дан тикилган сандиқ-дирки, сафарга чиққанида отга ортадилар.

² Амир замонида Чоржўйнинг Девона боғ закотхонасида Мари ва Ишқобод (Ашқобод) томонларида ишлаб келган туркман батрақларига у ернинг закотчиси шундай муомала қилганини ўз кўзим билан кўрган эдим. (А.)

³ 1917 йил ёзида юз берган воқеа ўша йил апрель ойида Бухорода кўзгалган аксияҳаракат натижасига тўғри келади. Амир Олим ўша йили барча вилоятларга бир неча хат циркуляр юбориб, ҳар ерда жадидликка шубҳа қилинган одам бўлса, қўлга олинг, деб фармон берган эди. Шунинг учун озгина шубҳа билан кўп одамларни тутиб қамаш одат ҳукмига кирган эди. (А.)

ларини ва эшагини подшолик ҳисобига ўтказиб, ўзининг бўйнига жел солиб, бир неча навқар билан Қоратегинга, ҳоким олдига узатди ва таланган бошқа мусофирларни озод қилди.

Таланган мусофирлар мушук оғзидан қутулган сичқондек қўрқа-писа йўлга тушдилар, лекин талон ҳали тамом бўлмаган экан: йўлда ҳар бир қишлоқдан, ҳар бир дарадан закотчининг одами, қозининг ноиби, ҳокимнинг амлоқдори чиқиб, буларни қайта бошдан текширувга, тагин закот ҳақи, совға ё бошқача исм билан бир нарса топиб олар эдилар, биринчи талонда мусофирларнинг қўлига берилган закот хатини кўрсатилганда:

— Бу хат биз учун ярамайди. Буни ўзинг эзиб ич, бош оғриги бўлмайсан,— деб масхаралаб кулар эдилар.

Мусофирлар вилоятга яқинлашгач, бир-бировларидан айрилиб, ҳар ким ўз қишлоғи томонига кетди. Одина ҳам уйи ўзига яқин бўлган Сангин отли бир ишчи билан қишлоғига йўл тутди. Булар ҳам бир-бировларидан айриладиган жойга етишгач, Одина Сангинга:

— Худо хоҳласа, яқинда тўйимиз бўлади, келиб хабар олиб тур,— деди.

Сангин:

— Худо ўша кунга еткизса, биздан тўй ейишни кўр,— деб кулди ва хўшлашиб ҳар бирлари ўз қишлоқлари сари кетдилар.

ХIII

КЎРИШИШ

Одина Арбоб Камолдан қўрқувда эди. Шунинг учун кундузи қишлоққа киришни мувофиқ кўрмай, эшагини ўтлоққа қўйиб юбориб, ўзи кун ботгунча сой бўйида ётмоқчи бўлди. Кун ботишга уч соат чамаси вақт қолган эди, лекин бу уч соатли интизорлик Одинага уч йиллик айрилиқдан оғирроқ сезилар эди. Биров кўриб қолмасин деб харсанг панасига пусиб ётган Одина икки кўзини офтобдан узмас эди.

Ҳар кун чиқиши билан Одина бошидан кеча қайгуларини бир оз бартараф қиладиган ва ботиши гам-ғуссалар туғувиغا сабаб бўладиган букун унга тесқари таъсир берар эди. Букун Одина офтобни ёмон кўрмакда ва унинг тезроқ ботишини жони дилдан истамакда эди. Лекин офтоб букун тезроқ ҳаракатланмас ва Одинани чулғаб олганларга сира парво қилмас эди.

Оқибат аста-секин бўлса ҳам офтоб тоғ ортига ботди. Лекин унинг шуъласи ҳали ҳам қаршидаги тоғ чўққисига сочилиб турмоқда эди, бу сочилиш офтобнинг кундалик сочилишига ўхшамас, балки мазористонда ёқилган чироқнинг пилпиллашидек қайғу сочмоқда эди.

Одинанинг хушбахтлик куни туғди, кўзи ойдинлашди. Чунки офтоб кейинги пилпиллашини ҳам тоғ бошидан кўтариб ботган ва дунёни қоронғилик пардаси қоплаган эди.

Дуруст, бу кечанинг Одина учун хушбахтлик куними ёки бадбахтлик кечасими эканлиги ҳали белгили эмас эди. Лекин шундай бўлса ҳам, келажакнинг ёмон ёки яхшилигини белгилаши бу жон олувчи қўрқинч ва қувонч минутлардан қутулиш замони яқинлашган эди.

Одина энди кўп ўйлаб турмади. Овчининг кўзидан қочиб, узоқ муддат ётган оч беданадак ўрнидан ириб турди. Эшак ҳам унинг мақсадига тушунгандек, қўча қоронгилашгач, ўтлоқдан қайтиб, у ётган харсангнинг ёнига келиб минишга шай бўлиб турган эди.

Одина хуржун ва кўлворини эшакка ортди. Бир неча кунлик тоғли-тошли йўлни пиёда кезиб, оёқлари қаварган Одина, ёлғиз бу кечада, тез юрмоғи лозим бўлган энг кейинги йўлда ўзи ҳам эшакка минди, бирдан уч соат ўтлаган эшак илгариги кунларга қараганда бу кеча тезроқ юрар ва одатдан ташқари югурар эди. Лекин одатдан ташқари тез юрмоқни, мумкин бўлса учиб бормоқни истаган Одина уни сезмас, эшак ўз йўлини секинлаштирганга ўхшайди, деб ўйлар эди. Шунинг учун эшакдан тушиб, уни ҳайдаб юрмоқчи бўлди. Сағрисига бир-икки таёқ еган эшак чопди. Пиёда югураётган Одина унга етиша олмади. Шунинг учун «иш-иш-иш» деб уни тўхтатиб, яна миниб олди, тагин эшак йўлини секинлаштирди, деб ўйлади. Тагин тушди, тагин минди. Шундай қилиб, қишлоққа етиб келиб, ўз ҳовлисига кирди.

Уйда Ойшабиби тўшагида чўзилиб ётган, Гулбиби бўлса унинг оёқларини уқалаб, сўзларини тинглаб ўтирган эди. Гулбиби учун бу сўзлар ҳар кеча-кундуз бир неча қатла такрор эшитиладиган сўзлар бўлса ҳам, уларни эшитмакдан у сира зерикмас эди. Чунки Ойшабининг сўзлари яккаш Одина устида борар эди. Бу сўзларнинг кўписи Одина тўғрисида кўрилган тушлар ҳикояси ва уларнинг таъбиридан иборат эди.

Ойшабининг ўтган кеча кўрган туши ҳам бурунгилардек икки ёқлама эди. Яъни яхши ёққа ҳам, ёмон ёққа ҳам таъбир қилув мумкин эди:

Кечаси эмиш, Гулбиби билан Ойшабиби ётган маҳалда уйга ўғри тушган эмиш. Ойшабиби:

«Сен қандай ўғрисанки, ҳеч нарсаи бўлмаган бир фақирнинг уйига тушиб бекордан-бекорга кишини қўрқитасан»,— деганда, ўғри:

— Сенинг ноёб бир гавҳаринг борки, у менга керак,— деб ўзини Гулбиби устига отган эмиш. Ойшабиби аччиги билан туриб чироқни ёқиб қараса, у ўғри эмас, балки ўзининг Одинаси бўлиб чиққан эмиш.

Ойшабиби букун бир неча бор шу тушини Гулбибига ҳикоя қилган бўлса ҳам, уйқу олдидан тагин уни такрорлаб, таъбири тўғрисида деди:

— Бу тушнинг яхши томони ҳам бор, ёмон томони ҳам. Яхши томони шуки, энг қўрқинчли соатларимизда, қутилмаган чоғда Одина етишиб келар, аммо ёмон томонидан худо сақлағай...— Ойшабиби ўз тушининг ёмон томонини Гулбибига тавсифлаб гапирмоққа ботирлик қилган бўлмаса ҳам ўзича ўйлар эди:

«Гулбибининг пайида юрганларнинг бири босиб келиб, Одина-нинг ҳақи бўлган қизни тортиб олмоқчидир, шунинг учун тушим-да у душман кўзимга Одина бўлиб кўрингандир», деб қўрқар ва худога сиғинар эди.

Шу маҳал эшиқда оёқ товуши эшитилди. Тушнинг ёмон томони рост чиқмагай деб қўрқиб турган Ойшабиби бирдан сесканиб Гулбибини тортиб, уни юқори эшиқдан ташқарига чиқмоққа ишора қилди. Шу чоғда келувчи ҳам даҳлиз эшигидан уйга кирган эди. Ойшабиби аччиғи билан ўрнидан ирғиб туриб:

— Кимсан, ҳеч бир нарсаси бўлмаган бир кампирнинг уйида нима қилмоқчисан?— деб бақирди. Келувчи юмшоқ товуш билан:

— Онажон, қўрқма. Мен ўғлинг Одина бўламан,— деб овоз берди ва юқори эшиқдан чиққан кишининг Гулбибилигини билиб, йўл бўйи ўйлаб келган хавотирларидан қутулиб, бир оз тинчланди.

Лекин Одина учун бошқа қўрқинч юз берган эди:

«Ўғлинг Одина» сўзини эшитган Ойшабибининг «вой» деб хушсизланиб йиқилганидек, эшиқда турган Гулбиби ҳам гурс этиб йиқилди.

Ҳақиқат ҳам, бу дақиқа ҳам хоҳ Ойшабиби учун бўлсин, хоҳ Гулбиби учун бўлсин жуда таҳликали дақиқалардан эди. Одатда бирданига юз берган қаттиқ қўрқинч ва ҳалдан ташқари қувониш заиф, юмшоқ қалбли кимсаларнинг ҳалокатларига сабаб бўлади. Ойшабиби, Гулбиби бўлса бу дақиқанинг ўзида бирданига ҳам қаттиқ қўрқинч, ҳам ортиқ қувонишга учраган эдилар.

Ҳар нима бўлса Гулбибининг ўзини тез ўнглаб олганлиги ва эшиқка суяниб турганлиги эшикнинг бир ёнилиб, бир очилишидан билинди. Аммо Ойшабиби ҳали хушсиз ётмоқда эди.

Гулбибининг ўзига келганлигини сезиб ботирланган Одина ортиқ довдираб турмади. Даҳлизни тимироскилаб мўндини топди-да, ундан бир ҳовуч сув келтириб хушсиз ётган Ойшабибининг юзига сеңди, буни бир неча дафъа такрорлагандан сўнгра совуқ сув таъсири билан Ойшабиби аста-аста ўзига кела бошлади ва тамом хушёр бўлгандан кейин бошини ердан кўтариб:

— Кўрган тушимнинг яхши томони ўнг келди,— деб Одина-нинг бўйнига қўл солиб, уни ўпиб, шодлик йиғисини бошлади. Сўнгра гугурт қақиб, қора чирогини ёкди. Еругда Одинанинг юзини кўриб, тагин бўйнига осилди, унинг юз-кўзидан ўпар эди. Фақат бу ўпишлар қанча қизгин бўлса, ўшанча қуруқ эди: кутилмаган шодликдан етмиш ёшдан ошган кампирнинг тили, оғзи бутунлай қуруқшаган эди. Лекин унинг кўзидан туташ томиб турган шодлик ёши Одинанинг юз-кўзини шунча ҳўллаган эдики, уни ениг билан артиб турмоққа мажбур бўлди.

Ойшабиби бир оз тинчлангандан кейин уч йиллик саргузаштини бир-бир ҳикоя қила бошлади. Албатта бу воқеалар орасида биринчи ўринни Одина қочгандан кейин Ароб Камолнинг Ойшабибига қилган ҳужуми ва унинг акси ҳужуми воқеаси олар эди.

Одина бу ҳикояларни эшитмоққа қанча ҳаваси бўлса ҳам унинг учун бўлган номзоднинг аҳволини сўраш яна ҳам муҳимроқ эди. Шунинг учун бувисининг туганмас ҳикоясини кесиб:

— Гулбиби қалай? — деб сўради.

Одинани кўриши билан ҳар бир нарсани унутган кампир ўрнидан туриб:

— Худога шукр, эсон-омондир. Уни унутибман-а, унинг учун нариги уйга жой солиб бермоқ керак эди, — деб ташқарига чиқди. Ҳалигача бошдан-оёғигача қулоқ бўлиб орқасида турган Гулбибни иккинчи уйга киргизиб, эски-туски парча палосларни ёйиб уни ётқизди.

— Тинч ёт, қизим! Тушимнинг яхши томони ўнг келди, — деб тағин Одинанинг олдига қайтиб кирди. Гулбиби билан юзма-юз кўришмоқ тилагини Одинанинг кўзидан сезган тажрибакор кампир:

— Гулбиби сенинг номзодинг ва яқинда хотининг бўладиган бир қиз бўлгани учун иккалангиз холавачча бўлсангизлар ҳам, никоҳгача кўришманглар, — деб танбеҳлаб қўйди ва:

«Никоҳ қачон бўлар экан?» деб Одинанинг кўнглидан ўтган сўроқни англаб:

— Мен номзодингни тезлик билан ўз қўлингга тошпирмоқни тилар эдим. Лекин ҳаммадан бурун Арбоб Камолнинг жанжалини бартараф қилмоқ керак, бўлмаса бу нобакор тўйни азага айлантириб юбориши ҳам ҳеч гапмас, — деб Одинанинг Арбоб Камол томонидан ўйлаб юрган кўрқинчини таъкидлади.

Ойшабиби шу билан Гулбиби масаласини тугатиб, яна ўз саргузаштини тақрор ҳикоя қилишга киришди. Лекин энди бу гаплар Одинанинг қулоғига кирмас, унинг бутун хаёли Арбоб Камол масаласи билан банд эди. Чунки ҳар бир тилак, ҳар бир мақсаднинг қўлга кириши шу масаланинг ечилувига боғланиб қолган эди.

XIV

МУРОФАА

Одина бу кеча тонг отгунча Арбоб масаласида бош қотирган бўлса ҳам, уни ечиш йўлини топмай ўзича ўйлар эди:

«Тўй, никоҳ яширин бўладиган ишлардан эмас. Уйда яшириниб ётгандан бирон иш чиқмас, қанча яшириниб ётсам ҳам ахир бир кун чиқажакман ёки уй-жойимни ташлаб, Гулбибидан кўнгили узиб, гурбат ўлкаларига қочмоққа мажбур бўларман, лекин мен учун жон бериш Гулбибидан кўнгили узишдан осонроқдир, яхшиси шуки, ҳар нима бўлса бўла берсин. Майдонга чиқай, ажаб эмас, нажот йўли ҳам шу орадан чиқиб қолса».

Одина шундай мулоҳазадан кейин туш чоғларида кўчага чиқди, мачит олдига бориб қишлоқ имоми мулла Хакираҳ билан кўришди ва унга бирмунча чой, қандни тортиқ қилди. Мулла Хакираҳ:

— Керак эмас, керак эмас эди, хайр, худо хайр берсин, — деб чой, қандни икки қўллаб олди. Одинанинг ҳақиқа дуо ва отасининг арвоғига фотиҳа ўқиди. Сўнгра садақанинг шарофатидан бир оз гапириб, охирида деди:

— Бундан икки кеча илгари тушимда отангни кўрган эдим. икки юзи олмадек қип-қизил, эгнида оқ тўни, бошида оқ дастори бор эди, менга яқинлашиб бир оз чой, қанд бериб:

«Домулла! Одинанинг ҳақиға дуо қилинг, сизни дуонингиз албатта мустажоб бўлади», деди.

Хали сен менга берган чой, қанд ўша тушимда кўрган қанд билан чойга ўхшайди. Бу тушим тамом ўнг келди. Отанг арвоҳининг башоратига кўра, сенинг ҳақингдаги дуом ҳам мустажоб бўлса керак.

Албатта мулла Хакираҳ шунча ёлгонларни кўлига кирган қанд, чойни яхшигина ҳазм қилиш ва келажак учун ҳам садақага йўл очиб қўйиш, юзи қоралиги билан ясаган эди. Одинадан бошқа одам бўлганда аҳтимол домулланинг бу афсоналарига ишониб, тағин бошқа нарсалар ҳам садақа қилар эди.

Заводда ишлаб бир оз тарбия олган, айниқса февраль инқилоби намойишларига кўшилиб муллаларнинг найранглари тўғрисида бирмунча сўзлар эшитган Одина, бу валдирашларга сира ишонмади ва домулланинг ёлгончилиги ва паст ҳимматлигига ичидан кулди. Шундай ҳам бўлса ўз маслаҳати учун кўринишда ўзини унинг сўзларига ишонгандек қилиб кўрсатди.

Одина имомнинг «дўсини» олгандан кейин уйига қайтди. Домулла ҳам уни узатгач, Арбоб Камол уйига қараб югурди, уни кўриб, салом-алик ўрнида:

— Суюнчи бер. Одина келди. Энди бу қочоқдан ўз ҳақингни ундириш чоғи етди. Лекин ҳақингни ундирганда менга ҳам улуш чиқаргин, давлатингдан бир қозон қайнатиб бола-чақалар билан ҳақингга дуо қилайлик, — деди.

Арбоб Камол чой пули ваъдаси билан имомни қувонтиргандан кейин ўғли Ибодни отга миндириб, қози ноиби мулла Мардихудони топиб келмоққа жўнатди.

Бу кеч Арбоб Камол уйига қишлоқнинг «мен» деган катталари йиғилган эдилар. Ноиб мулла Мардихудо билан имом мулла Хакираҳ, албатта, бу йиғилишнинг гули эдилар. Ёғлиқ палов тортилди, кўк чой қўйилди, қандолат, майнзлар улашилди, сўз бўлса қандай қилиб Одинадан Арбоб Камол «ҳақи»ни ундириш устида борар эди. Йиғилиш бу масалада шу қарорга келдики, эрта билан Одинани чақириб, мачит олдиға келтирадилар. Қози ноиби уни қамашга ҳукм қилиб кўрқитади. «Катталар» бўлса ораға тушиб, шу йўл билан сулҳ қиладиларки, Одина Арбобнинг «ҳақи»ни тамом тўлагунча унга ишлаш тўғрисида тилидан хат берадир. Ноибнинг хизматонаси, қозининг муҳронаси ҳам Одинадан олинади.

Эрта билан Одина ўз уйида тўйи ва ҳолидан хабар олмоқ учун келган иш ва йўл ўртоғи Сангин билан гурунглашиб ўтирганда уни мачит олдиға чақирдилар. Сангин ҳам Одина билан чиқди.

Қози ноиби Одинани кўрган ҳамон, уни, «ўғри», «моли мардум-хўр», «қочоқ», деб сўккандан кейин қамоққа олмоққа амр қилди. Имом мулла Хакираҳ бир ислоҳчи сифатида ораға тушиб деди:

— Одина ноиб жанобларига яхшигина хизматона ва жаноби

шариатпаноҳ (қози) учун муҳрона берсин. Арбобга бўлса қарзини тамом тўлагунча хизматидан бўйин товламаслиги тўғрисида тилхат берсин. Ноиб жаноблари унинг ўтган гуноҳларини болалигидан, тажрибасизлигидан билиб кечирсинлар.

Ноиб:

— Йўқ, бўлмайди. Мамлакат эгасизми? Бундай боши бузуқ, отабезори болаларнинг қаттиқ жазоланиши керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин! — деб бақирмоқда эди.

Қишлоқ катталари ҳам имомни «карда»сини маслаҳат билиб, ноибга юз ўгириб, унинг хизматонаси учун Одинадан бир тўп чит олиб бермакни, қозининг муҳронаси учун ҳар нимаики у муносиб кўрса, уни ҳам Одинадан ундириб бермоқни ваъда қилиб, Одина тилидан Арбоб Камол отига хат ёзиб, жанжални шу ерда битирмоқни ундан илтимос қилдилар.

Бу қарор юзасидан чит ва бошқа нарсалар албатта кетади, бу майли, энг оғир иш: Одинанинг умр бўйи Арбоб Камолга қул бўлиб қолмоғи эди.

Сангин Одина учун ишнинг бу даражада оғирлашганини кўриб, ўзича бир илож ўйлаб майдонга отилди ва ноибни бир бурчакка имлаб, унинг қулоғига:

— Ноиб жаноблари! Одинанинг бир тўп чити сизнинг «ҳалол» ҳақингиз, бундан бошқа ундан яна бир фаранг рўмол билан бир жуфт кавуш ҳам олиб бераман. Сиз бир иш қилингки, Одина Арбоб Камол қуллигидан қутулсин, — деди.

— Бу иш жуда қийин. Ҳа, шундай бўлса ҳам сенинг «хотиринг учун» бир уриниб кўраман. Лекин ўз ваъдангнинг устида маҳкам турмоғинг керак. Агар ваъдага хилофлик қилсанг, Одина қаторида сен ҳам банди бўлажаксан, — деб ноиб сўз бериб, сўз олмоқчи бўлди.

Сангин:

— Худо бир — гап бир, — деб ноибни ишонтирди.

Ноиб дарров Одина тилидан даъф маҳзари ёзди, бу маҳзар бўйича Одина Арбоб Камол қўлидаги Ойшабиби тилидан васийлик сифати билан берилган хатни талбис (подлог), деб даъво қилади ва ўзи Арбобдан уч йиллик хизмат ҳақи талаб қилади. Бундан бошқа Арбоб Камолга талбискорлиги учун қаттиқ жазо бермоқни «шаръи шариф» ҳокимидан сўрайди.

Ноиб даъф маҳзарини ёзиб, жамоат олдида ўқиб, ҳаммани ҳайратда қолдиргандан кейин деди:

— Энди иш бошқа тус олди, мен Одина билан бирга Арбобни ҳам қозихонага олиб борсам керак. Буларнинг ораларида жаноб шариатпаноҳ қозийи исломнинг ўзлари ҳукм қилсинлар, ҳам Арбоб Камолнинг талбискорлиги тафтиш этилсин.

Арбоб Камол ва катталар ўз ишларининг бузилганини кўриб, ўзаро кенгашиб шу қарорга келдиларки, Одина билан Арбоб Камол ярашиб, ҳар бири ўз даъвосидан мажжанон ўтсин, ноибнинг хизматонасини ва қозининг муҳронасини ҳар иккаласи барабар тўласин. Шу қарор бўйича Арбобдан бир қўй олиб, ноибга тортиқ қилдилар.

Ноиб:

— Йўқ, бўлмайди, бу ишни қозийи исломнинг ўзлари очмоқлари керак,— деб бир неча қатла рад қилгандан кейин имом ва бошқа катталарнинг «юз хотирлари» учун рози бўлди. Одинанинг бир тўп читини ҳам олиб хуржунга тикди. Даъвогарларнинг тилларидан ибро хати¹ ёзиб, ўзларини иқрор қилдирди, эндиги ҳафтагача бу хатларни қозидан мухрлатиб қўймоққа ваъда берди. Қўйни бир холис одамга топшириб, келажак ҳафта ўз уйига элтиб бериб, мухрланган хатларни олиб келмоқни сўради...

Сангин ҳам ўз ваъдасича, фаранг рўмол билан кавушни қўлтигига тиқиб ўтирган эди. Ноиб ишни битказиб, отини минаётганида, Сангин унинг узангисини тутиб, минишга ёрдам қилиш баҳонаси билан унга яқинлашиб, у нарсаларни астагина хуржунига солди.

Ноиб отга миниб, қамчини Сангиннинг қўлидан олаётганида:

— Умринг узун бўлсин, кўп яша, ўғлим,— деб унинг ҳақиға «холисона» дуо қилиб, ўз йўлига кетди.

Жанжал битди, шу билан баравар Одинанинг ҳам ҳар нарсаси битиб, тўй харажати учун етарли нарсаси қолмади. Катта тўй нари турсин, нон синдирмоқ учун ҳам пули йўқ эди. Чунки нон синдирмоқ учун ҳам ҳеч бўлмаганда, бир неча катталарни зиёфат қилиб, уларга бир донадан рўмол бермоқ керак эди. Бунинг учун энг ози йигирма танга ақча керак бўлар эди. Холбуки, бу вақт Одинанинг йигирма қора пули ҳам йўқ эди.

XV

САФАР КЕНГАШИ

Одина учун қайта бошда Фарғонага бориб, у ерда ишлаб, пул топиб келиб тўй қилишдан бошқа чора қолмаган эди. Лекин ўз тилагини Ойшабибига қандай айтади, уни нечук кўндира олади. Ойшабиби бирдан-бир неварасидан яна айрилишни, тагин айрилиқ ва кимсасизлик ўтида ёнишни қабул қиларми эди?

Одина, ўжар кампирга ўз муддаосини қайси йўл билан айтишни ўйлаб, бир неча кун сукут сақлаб тургандан кейин бир кеча у билан сўзлашиб, гапни ўз муддаоси устига келтирмоқчи бўлди. Чунки тилакни тўғридан-тўғри унга очаолмас эди, бошлаб тўй масаласидан гап очди:

— Энди қўлимизда ҳеч нарса қолмади, қандай тўй қиламиз?— деб Одина бувисидан маслаҳат сўради.

Ойшабиби:

— Албатта, қуруқдан-қуруқ тўй бўлмас, ҳозирча сабр қилмоқ керак, «худо — пошшодир», деганлар, букун бўлмаса эртасига ҳам марҳамат назарини солар, сенга ҳам бирор нарса берар, ўша вақтда тўй қилармиз,— деб маслаҳат берди.

¹ Даъводан кечиш ҳақидаги ҳужжат.

— «Худо — пошшодир», деганлар деб қараб ўлтириш, — деди Одина, — бева кампирларнинг ишидир. Пул ва нарса ҳеч бир вақтда осмондан тушган эмас ва тушмас. Агар ишсиз, ҳаракатсиз таваккал қилиб ўлтирсак, тўй қилиш нари турсин, очликдан ўлармиз. Менинг фикримча, халққа тўй бермасдан никоҳ қилайлик, ундан кейин кундалик тирикчилигимизни кундалик меҳнатимиз билан бир нав қилиб ўтказга берамиз.

Одина катта онасининг энг нозик еридан тутган эди. Чунки сочини урф-одат орасида оқартирган етмиш яшар бир кампир отабоболар расмини тамом йўқотиш нари турсин, ундан бир қадам ҳам четга чиқишни истамас эди. Шунинг учун:

— Тўйсиз никоҳ қилишимиз бўлмаган бир иш, — деб Одинанинг бу фикрини узил-кесил рад қилди. — У ҳолда, халқ орасида нечук бош кўтариб юра оламиз: «Беш қадоқ гуруч дамлашга қурбингиз етмас экан, нима учун хотин олишни, келин туширишни ҳавас қилдинглар», демайдиларми? Халқ сўзига қулоқ солмасак бу иш бўладиган иш эмас. Чунки, менинг ҳам кўнглимда орзу-ҳавасларим бор, сенинг тўйингда халққа ош-нон тортиш, келин туширувимни дўст-душман орасида маълум қилиш бирдан-бир истагимдир. Тўй-томоша қилмасдан сени уйлантирсам, дунёдан ҳасрат ва армон билан кетарман, — деб Ойшабиби ўз муддаосини исбот қилмоққа тиришди.

— Ундай бўлса, — деди Одина, — дунёда тўй юзини кўрмасмиз. Чунки тўй пулсиз бўлмас, пул бўлса ишсиз қўлга кирмас, у ҳолда уйланишни хаёлдан чиқариб ташлашим керак.

Ойшабиби бир оз қизиб:

— Мен сенга ишсиз юргин, деганим йўқ, бировнинг хизматига кир, ҳақ ол, шунда ҳам кундалик тирикчилигимиз ўтар, ҳам тўй қилармиз, — деди.

Одина ўз ўқини нишонга олган эди. Чунки Ойшабиби унга бировнинг хизматини қилувни таклиф қилган эди. Энди Одина учун бир муқаддима билан ўз муддаосини очмоқ мумкин эди. Одина бир оз ўйлаб деди:

— Мен бировнинг хизматини қилишдан бўйин товламайман, агар иш топилса, ҳозир бошлайман. Аммо қаерда ва кимнинг ишига кирай? Бухоро амири ва унинг ҳоким ва қозилари дастидан бойўғли уйига айланган бу ватанимизда, танхоҳўр¹ амалдорлар, қўшгир² муллалар зўровонликларидан бузилган бу ватанимизда, Арбоб Камолдек ҳақ бермасдан одам ишлатадиган бойлар воситаси билан мардикорлар, чоракорлар ҳосилнинг бешдан бирини бериб ишлатадилар, камбағаллар зиндони бўлган бу ватанимиз-

¹ Танхоҳ — бутун ҳосилотни, у ердаги тегирмон ва бошқа даромад манбаларини ўз фойдасига йиғиб олмоқ учун подшолик томонидан катта беклар ва амалдорларга умрлик берилган район ва қишлоқлардаги ер қитғаларидир.

² Қўш — собиқ амир ҳуқумати замонда ҳозирги Тожикистонда бир қўшхўкиз ёки қўшхўкиз кучи билан экиладиган ерлар маҳаллий ҳокимлар томонидан баъзи маҳаллий муллаларга инъом қилинар эдики, шундай инъомга эга бўлган муллани «қўшгир» дер эдилар. (А.)

да иш толиб ҳам тирикчилик қилиш, ҳам тўй қилиш қандай мумкин бўлсин?! Мен билан Арбоб Қамол орасида бўлган воқеаларни унутдингми? Агар менинг кўлимда Фарғонада ишлаб олиб келган бир тўп чит, бир рўмол ва бир жуфт кавушим бўлмаса эди, мен яна Арбоб Қамол қуллиғига тушар ва умрим бўйича ўлмас овқат билан ишламакка мажбур бўлар эдим.

Кампир таслим бўлаёзган эди.

— Ундай ўлса нима қилмоқчисан? Менинг эсимга-ку, ҳеч бир чора келмайди, — деб ишнинг иложини Одинанинг ўзига ҳавола қилди.

Одина яна кампирнинг нозик ерига тўқинди:

— Менга қолса, тўйсиз, жимгина никоҳ қилишдан яхши чора йўқ, — деди.

Ойшабиби:

— Бу бўлмагур¹, қулгили бир иш. Бундан бошқа бирон илож топ, — деб Одинанинг асли мақсадига яқинлашди.

Одина ҳам:

— Бу иш учун бирдан-бир илож тагин Фарғонага бориш, ишлаб, бир оз мол-ашё толиб келишдир, — деб муддаосини очиб солди.

Кампир тагин қизишди, тагин ўйлади, тагин ёлғизлик ва кимсасизлик кунларини эслаб йиғлади, жавради. Лекин шундан бошқа чора топа олмагандан кейин ўзи ва Гулбибини бирга олиб кетиш шарти билан Одинанинг Фарғона сафарига розилигини билдирди.

Ойшабибининг бу шартни Одина фикрига ҳам жуда мос келди. Бу мушкулни шундай қулайлик билан осон қилув учун ўзининг бошига шундай содда фикрнинг келмаганлигига таажжуб қилар эди.

Одина сафар ҳозирлигига киришди. Унинг сафар ҳозирлиги ҳам эшагини парвариш қилмоқ ва уни бир оз семиртирмақдан иборат эди. Эшак семириб, бир оз кучга киргандан кейин икки хотинни навбат билан дам-бадам эшакка миндирар, ўзи бўлса пиёда бўлиб йўлга чиқар эди. Лекин гўзал бир ёш қизни карвонсиз, йўлдошсиз узоқ йўлга олиб чиқиш хатарли эди. Шунинг учун ўзининг жонкуяр дўсти Сангинга бориб, шу тўғрида у билан маслаҳат қилди.

— Мен ҳам, — деди Сангин, — бир ҳафтагача йўлга ҳозирламанаман, лекин ўз яқинларингни бирга олиб кетиш фикрини кўнглиндан чиқар. Чунки вилоят ҳокими бу ишга сира рози бўлмайди. Мен ҳам бундан бир неча йил бурун ўз знамни бирга олиб кетиш фикрига тушганимда, ҳоким рози бўлмаган эди. Бир дафъа Бухорога бориб, у ерда бировга бир неча йил хизмат қилиб, унинг воситаси билан бола-чақамни кўчирмоқ учун Қоратегин ҳокими отига, қушбеги ва қози калондан хат олиб келган эдим. Ҳоким буларни кўчирмоққа тагин рози бўлмади. Ҳатто: «Бундан буён шундай бузуқ фикрлар орқасидан юрсанг, ўзингни зиндонга қамаб қўяман», деб қўрқитиб қўйди.¹

¹ Шундай воқеа ҳозир САГУнинг шарқ факультети студенти, бухоролик Амннжон Зиёвуддинов хизматчисининг бошига ҳам келган эди. (А.)

— Во, ажабо!— деди Одина,— бизнинг ҳокимлар қандай аҳмоқ кишилар-а? Биров ўз аҳли-аёли билан сафар қилмоқчи бўлсин, улар рози бўлмасинлар, бу қандай гап?

Сангин Одинага тикилиб туриб:

— Сен,— деди,— ҳали тажрибасиз боласан, шунинг учун ҳокимларни шу ишлари учун аҳмоқ санайсан, йўқ! Бизнинг ҳокимлар аҳмоқ эмаслар, улар ўз манфаатини яхши биладилар. Иш ахтариб бошқа юртларга борадиганлар учун ўз аҳли-аёлларини кўчирувга рухсат бермасликларида буларнинг кўпгина манфаатлари бор.

— Қандай манфаат?— деб Одина яна таажжубланди.

— Қандай манфаат?— деди Сангин,— ўзингдан сўрайман, биз Фарғонадан қайтишда Қоратегин чегарасида закотчи ва ҳокимнинг одамлари қанча нарса тўнлаб олдилар?

— Қанчалигини билмайман,— деб Одина жавоб берди,— аммо кўп нарса эди.

— Закотчидан қолган сенинг чит, рўмол, кавуш, чой, қанд ва бошқа нарсаларинг нима бўлди?

— Аждарнинг комига кетди.

— Ҳа... отангга раҳмат,— деди Сангин,— бас, агар ҳоким ўз хонадонингни бирга олиб кетишга сенга рухсат берса, сен бу юртга қайтиб келармидинг?

— Бу вайрона зулмободни сира эсламас эдим.

— Мана шунинг учун ҳоким иш излаб борадиган ҳеч бир фақирга ўз уй аҳлини олиб кетувига рухсат бермайди. Шу восита билан ҳар йил Фарғонага бориб ишлаб қайтадиганлардан минглаб танга фойда қиладилар. Агар бола-чақасини кўчирувга рухсат берилса, ҳеч бир фақир қайтиб бу ерга келмас, ҳоким, қози, раис ва шуларнинг косалеслари¹ бўлган арбоб, оқсоқол, имом ва бошқаларнинг чўнтаклари бўш, киссалари қуруқ, қозонлари қайнамай қолар эди. Сенга охириги сўзим шуки, бўлмагур хаёллар орқасидан юрма. Қандай бўлса ҳам кампирни бу ерда қолувга кўндир, тезроқ тайёрланки, биргаланиб йўлга чиқайлик.

XVI

САФАР

Одина Сангин олдидан ўз уйига қайтди. У катта давлатга эга бўлман, деб хаёлланиб турган пайтида бутун бори йўғини ютқизган киморбозлардек, жуда оғирлик билан қайтди. Ҳаммасидан оғирроғи уй аҳли билан сафар қилиш мумкин эмаслигини ўжар кампирга тушунтиролмадлиги эди. Қайтишда жуда секинлик билан юрар, шу масала устида ўйлар, лекин ҳеч бир йўл тополмас эди. Фикрлар, хаёллар, ўйлашлар, андишалар билан уйга етиб келди. Бу гал гапни айлантириб ўтирмасдан, Сангиннинг ўз

¹ Косалес — лаганбардор, хушомадгўй.

сафарлари тўғрисидаги фикрни бувисига очикдан-очик айтди. Шодлик ўти билан қозондек қайнаётган кампирнинг юрагига гўё бир челақ совуқ сув қўйди.

Кампир бундай сўзларни эшитишни ва тушунишни истамас эди, унингча, Одинанинг сафар қилмаслиги ё уй аҳли билан бирга сафар қилмоғи керак эди.

Одина қайсар кампирга ялиниш-ёлвориш, далил ва ҳужжат келтиришнинг фойдасизлигини билиб, масалани узил-кесил қўйди.

— Сен, — деди Одина, — хоҳ рози бўл, хоҳ рози бўлма, мен шу ҳафта орасида йўлга чиқаман. Агарда рози бўлиб, кийим-кечакларимни ямаб, хушвақтлик билан оқ фотиҳа берсанг, мен ҳам ўз қисматимга тушган бу айрилиқ дардини бир оз енгиллик билан кўтариб, хуш бориб, хушвақт қайтарман, сенинг қариллик ва ёлғизлик чоғингда сенга фарзандлик қиламан, кўзинг очиглик вақтида тўй қилиб, қизларингнинг уйларини очаман, чироқларини ёқаман. Агар сен тўзимсизлик билан оқ-фарёд қилиб, ўртанган юрак-бағримни тагин тирнайверсанг, ажаб эмаски, мен оғирлик устига келган оғирликларга чидаёлмай йўлларда, чўлларда ёки гурбат элларда ўлиб кетсам, у ҳолда ҳар бир мақсадингдан абадий айрилажаксан. Энди ихтиёр ўзингда.

Ойшабибига чидашдан бошқа йўл қолмаган эди, поилож, Одинанинг сафари учун керак бўлган нарсаларни тайёрловга киришди. Кийим-кечакларини ямади, қурт, қоқ юн ва тояқон ҳозирлаб, бир кўлворни тўлдирди.

Сафар кун иетишди. Сангин ҳам ўз ваъдаси бўйича Одинанинг уйига келди. Ойшабиби томонидан шу кун учун атаб пиширилган сариеғли қуртобани Сангин билан Одина икковлаб ичишиб, кўлвор ва хуржунларни эшакларга ортдилар. Сангин кўча бошига чиқди. Одина бувисидан фотиҳа олмоқ учун ичкари ҳовлига кирди.

Ойшабиби Одинани кучоқлаб олди. Лекин бирор сўз айтмоққа тили-да, кучи-да йўқ эди. Нурсиз кўзларидан ёш томчилари томишидан бошқа ҳаёт асари кўрсата олмади.

Сангин кўча бошида анча вақт кутгандан кейин:

— Тез чиқ, Одина! Кеч қолсак манзилга етиша олмаймиз, — деб чақирди. Лекин кампир бор кучи билан Одинага ёпишиб олган ва қўйиб юбормас эди. Оқибат, Одина зўр билан ўзини унинг кучоғидан қутқариб олиб, фотиҳага қўл кўтарди. Ойшабиби ҳам титроқ кўлларини кўтариб, Одина учун умр-давлат, бахт-саодат, хайру баракат, обрў ва иззат, оқ йўл, узун йўл сафари бехатар... яна қанча нарсалар тилаб, дуо қилмоқда эди.

Одина бу узун дуонинг битмас-туганмаслигини кўриб, икки қўлини бетига тортди ва:

— Хайр-хўш, кўргунча омон бўлинглар, — деб эшикдан чиқди.

Эшикдан ёлғиз Одинагина чиқмади, балки у билан бирга кампирнинг гўё жони ҳам бирга чиққан эди. Ойшабиби дафъатан ўлган одамдек ерга йиқилди.

Гулбиби очилишга тайёр бўлиб турган бир гунча эдики, меҳрибон севгилиси билан сафар қилув умиди ҳавасида очилди, фақат бу сафарда юз берган ноумидлик ели билан очилиш чоғида

сўлиб, ерга тўқилди. Гулбиби бир гунча эдики, у бир нафасда ҳам баҳорни кўрди, ҳам хазонни кўрди.

Одина уйда қолдирганларидан ажралиш ҳолатининг таъсири билан сўзлашга кучи етмас, гўёки Сангинга шуурсиз эргашиб борар эди. Одинанинг бу аҳволдан таъсирланган Сангин ҳам жим қолган эди. Бу икки йўлдош бир-бирови билан дўстлашган икки девонадек, сўзсиз жим юрмоқда эдилар.

Бу ҳолда бирмунча йўл юргандан кейин бошлаб Сангин нақша (ашула) айтиш билан бу жимлик суҳбатини бузди. Сангиннинг бўғзидан чиқадиган ҳар бир фарёд, ҳар бир нола гўё Одинанинг аҳволини таржима қилар эди. Одина ашула таъсири билан юзига совуқ сув сепилган ҳушсизлардек сескана берди; қисилиб, нафас олувга йўл қолдирмаган юраги қаттиқ-қаттиқ тепа бошлади, шишадек қуриб қолган кўзларидан тирқираб ёш чиқаверди, айниқса Сангин овозини баралла қўйиб:

Ошиқ деган ёр кўйида кетарми?..
Булбул сира гул баҳридан ўтарми?..
Сафар қилдим фақирликнинг дастидан,
Тонг отарми, қоронғу тун битарми?—

мазмунидаги бандини ўқиганда Одина ортиқ чидай олмади: йиғи аралаш товушини юксалтириб Сангиннинг бу юрак тирновчи нола-сига қўшилди.

Сангиннинг ашуласи тугагунча Одинанинг ҳам сиқилган кўнгли бир оз бўшаб, ўзи ҳам ашула ўқий бошлади:

Сел оқар тоғ бошидан,
Ажралиб йўлдошидан.
Сой тошар кўз ёшидан.
Ишқнинг кўйи шулмиди?
Нотавон кўнгилимиди?

Одинанинг бу бандига Сангин:

Унга кўнгил боғлаган,
Кўксини гам доғлаган.
«Гулбиби», деб йиғлаган,
Сенми ё булбулмиди?
Бенаво булбулмиди?—

бандини илова қилиб, унинг ўртанган кўнглига яна ўт қалади.
Одина бу қадар азоб ва уқубатларнинг иқтисодий сабабига ишорат қилиб:

Чорасиз мен, бенаво,
Ёримдан бўлдим жудо.
Хукм сурган эл аро

Хонми, бекми, нулмидир?
Камбагаллар қулмидир?—

бандини ҳасрат қилиб ўқиди.

Завод ишчиларининг турмушини ва февраль инқилоби муносабати билан бўлган ишчилар намоёнлигини ҳали эсидан чиқармаган Сангин:

Кеча-кундуз ишлаган,
Нон дебон тош тишлаган.
Оғир исён бошлаган,
Мардикорлар қулмиди?..
Е эгаси улмиди!—

бандини ўқиб маъюслана бошлаган Одинанинг кўнглини кўтарди.

Биз бу сафарнинг бутун тафсилотини ёзишдан кўз юмамиз, фақат шунчалигини эсга тушириб ўтамизки, аввали жуда оғирлик билан бошланган Одинанинг бу сафари Сангиннинг шоирона ёрдамлари соясида бора-бора енгиллашди, кам-кам сўз Гулбиби ва Ойшабибилар доирасидан чиқиб, завод ишчилари ва иш доирасига кира борди. Февраль инқилоби руҳи билан сугорилган бу яқинда келган ишчилар, бу йил завод ишидан кўп фойда, кўп роҳат кутмоқда эдилар.

Андижонга етганлари ҳамон эшакларини саройга боғлаб, ўзлари бултур ишлаган заводларига бордилар. Буларни кўрган пудратчи Қурбон Али умидларини хилофида бир оз совуқлик билан қарши олди:

— Сентябрь бошида, — деди пудратчи, — завод иш бошлайди, ўша кунга етиб келувингиз керак, агар кечиксангиз ўрнингизга бошқа ишчи олинади. Одина билан Сангин эшакларини сотиб, бир неча кунни ватандошлари ва ёри оға-иниларини кўриш билан ўтказиб, ваъда кунда заводга бориб ишга киришди.

XVII

«ЮНОН УСУЛИДА ДАВОЛАШ»

Одина ўтган йилларда завод ишида жуда кўп азият чеккан эди. Ёш бошига оғир юкларни кўтариш, ҳар иш устида иш бошқарувчидан, пудратчидан: «Ярамас бола», деб ҳақорат эшитиш, ишни катталар билан баравар қилиб, ойликни оз олиш каби ҳоллар Одинага бошқа ишчиларга кўра ортиқча тушган оғирликлар эди. Шунинг учун кейинги йилларда заводда ишламай, бошқа иш топиниши ўзига муқаррар қилиб қўйган эди.

¹ Шу тўрт банд шеър Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Меҳробдан чаён» отли романининг «Қирқ қизлар» бобида «Назми» таҳаллуסי билан ёзилган шеърига шакл жиҳатидан ўхшатмадир. (А.)

Бу орада февраль инқилоби бўлди, хўжайинларнинг тиллари кесилгандек бўлиб, такаббур беллари бир оз синди, ишчиларнинг ҳар бир талáбига:

— Хўш, дарров ижро қиламиз, — дея бердилар.

Бу ҳолни кўрган Одина бундан буён заводда ишлар, ишчилар манфаати томонига бурилиб, осойишталик ва тўқчилик юз берар, деб ўйлар эди.

Одина ўзининг бу некбинлигида¹ ҳақли эди. Чунки февраль инқилоби чоғларида оммадаги шодлик намойишлари ҳар кимни шундай некбинликка солар эди.

Ҳақиқатда бўлса бу некбинлик қуруқ гумон ва бўш ҳаёлдан бошқа нарса эмас эди. Чунки подшо тахтидан туширилган бўлса ҳам сармоядорлик бурунгидек ўз жойида барқарор эди. Подшо замонасида ҳукумат сармоядорлар ва катта ер эргалари ноғорасига қандай ўйнаса, февраль инқилобидан кейин ҳам ҳақиқий ҳоким сармоядорлик эди.

Мамлакатнинг ҳокими сармоядорлар бўлиб, ҳар бир иш уларнинг ихтиёрида бўлгандан кейин уларнинг зарарида бўлган ишчилар манфаати қандай қилиб юзага чиқа олар эди? Қандай қилиб сармоядорлар ўз қўллари ва ихтиёрлари билан ўз чўнтақларини бўшатиб, ишчиларнинг оч қоринларини тўйгазар эдилар?

Албатта, сиёсий тарбия олган ишчилар бу гапларни билар ва сармоядорларни қувлаб, ҳақимиятни ўз қўлларига олиш йўлида уринар эдилар. Аммо сиёсий савол нари турсин, алифбе саводи ҳам бўлмаган бизнинг Одинадек ишчилар бундай чуқур ўйлай олмас эдилар.

Одина мана шундай зўр умидлар билан заводга киргач, синчиклаб қарасаки, хўжайин ва пудратчининг кирдори, ишчиларнинг хор-зорликлари ўтган йиллардагидек, ёлғиз номлар, унволлар ва лақаблар бошқаланган.

Чунончи, ишчилар учун ишчилар кўмитаси тузилиб, ўнинг мусулмон шуъбасида бошлиқ бўлиб пудратчи Қурбон Али ўтирган. Хўжайин, ўша бурунги хўжайин, фақат шу қадаргина фарқ қилганки агар ишчилар унга ариза ёзмоқчи бўлсалар, аввалгидек, «жаноби хўжайин», деб ёзмасдан, «мухтарам ватандош» унвони билан ёзадилар. Бошқа ишлар ҳам шу йўсинда бултургича эди.

Одина ўз уйдан айрилганда кўнгил қўйган яккаю ягона Гулбибидан ва шу сабабли ҳар бир нарсадан: тинчликдан, соғлиқдан ва шодликдан айрилган эди. Уни қувонтирадиган, юпатадиган ва яшашга ундайдиган ёлғиз бир нарса қолган эди: Фарўнага бориб, заводда яхши бир шароит билан ишлаш, тўй кам-кўстларини тайёрлаб, ватанга қайтиб, Гулбибига уйланиш ва шу сояда кампирни ҳам қувонтириш эди. Бу тилак милт-милт қилиб ёнадиган шамдек Одинанинг умидсизлик кечаларига бир оз умид нури бериб турар эди. Завод тартибини бултургича кўргандан кейин, унда қаттиқ бир умидсизлик юз берди. Аъзолари бўшашди, руҳи тушди, ишлайдиган ишида ҳам маза қолмади. Аслида бузилган соғлиғи янада ёмонланди. Ишнинг огирлиги, Туркистонда юз берган бу йилги ҳосилсизликдан бошланган қимматчилик, бунинг устига уруш сабабли кундан-кунга пулнинг қадри йўқолиши ва шулар

¹ Некбинлик — оптимизм.

сабабидан тиричилик ўтказишнинг кундан-кун ёмонлаша боруви уни кундан-кун ишдан чиқара берди, ниҳоят хасталаниб, ёстиққа йиқилди.

Одинанинг бу йилги баракасиз ишидан ўзи учун тузук манфаат кўрмаган пудратчи Одина касал бўлиб йиқилгандан кейин уни боқиб ўтирмас эди. Дарров ўз қўл остида тузилган мусулмон ишчилар қўмитаси¹ номидан Одинани ишдан кетказиш тўғрисида қарор чиқарди. Бу қарорни ижро қилиб, касал Одинани заводдан қувлади.

Сангиннинг:

— Ойликсиз бўлса ҳам заводда ётсин, — деб пудратчига қилган илтимоси ҳам фойда бермади ва:

— Унинг ўрнига бошқа бирорта ишчавроқ ишчи оламиз, унинг учун ётар жой керак бўлади, — деб Сангиннинг илтимосини ҳам рад қилди.

Бу муомала билан Одина буткул хароб бўлди. Сангин воситаси билан Андижон саройларининг бирида саройбонлик қиладиган бир тожик саройбоннинг хужрасига кўчди.

Саройбон ундан ҳеч бир меҳрибонликни аямади, унинг усти бошига, ейиш ва ичишига, ётиш-туришига қарашди, бунинг устига, ўзи ихлос боғлаб юрган бир дуохонни ўз ҳисобидан чақириб, Одинани «ўқитди» ва тумор ёздириб олди.

Дуодан ҳеч бир фойда кўрилмагандан кейин, ўз айтишича, «юнон усули»да даволайдиган бир маҳаллий табибни бошлаб келди.

Табиб, «Биемилло-биемилло» билан уйга кириб ўлтирди. Саройбон тўшақда Одинани кўрсатиб:

— Тақсир, бу кимсасиз бир мусофирдир, худонинг иродаси билан касал бўлиб қолди, дуохон келтирдим, бир фойда бермади. Энди умидимиз аввал худодан бўлса, иккинчи сиздандир. Бир иш қилинганки, бу бечора тузалсин, ҳар қандай хизмат бўлса бажо келтираман, — деди.

— Кўн яхши, кўн яхши, — деди табиб, — дуохонлик ҳам қўлимиздан келади, пулни беҳуда бегона қилибсиз. Замона дуохонларининг бариси хатсиз-саводсиз, уста кўрмаган шогирдирлар, тахтага ўйилган дуо нусхалари читгар (читга гул босувчи)ларнинг муҳридек, бир парча қозонга босиб бериб, пулни оладилар. Дуолари наф қилмайди. Бизнинг бўлса, алҳамдулилло, сумма алҳамдулилло, хатимиз бор, саводимиз бор. Дуо ўқиш ва ёзиш тўғрисида раҳматли падаримиз катта эшони ҳақимдан ижозатимиз бор ва у марҳумдан мерос тариқасида қолган дуо китобимиз ҳам бор.

¹ Февраль инқилоби кейин ҳатто Октябрь Инқилобининг аввалларида ҳам, Туркистонда тузилган ишчилар қўмитаси ёки касаба союзи «мусулмон» ва «евроналиклар» номлари билан икки исмда ташкил топган эди. Бу билан ишчилар ва меҳнаткашлар байналминал тарбия кўра олмас эдилар. Кейинроқ бу ёмон одат битирилди. (А.)

Саройбон табибнинг бу узундан-узоқ маноқибхонлигига чидаёлмай, унинг сўзини кесиб:

— Йўл яхши, қани касални кўрсинлар ахир,— деди.

— Қани, қўлингизни беринг, қаерингиз огрийди,— дея табиб қўлини саройбоннинг ўзига узатди.

— Йўқ, тақсир, худо сақласин, мен касал эмасман, мана бу укамиз касал,— деб саройбон Одинани кўрсатди.

— Хўб-хўб,— деб табиб Одинанинг билагидан ушлаб ва кўзини юмиб муроқабга кетди, бир неча минутдан кейин кўзини очиб, бу фурсатда гўё бутун ички ва ташқи касалликларнинг барисини англагандек, тўла қаноат билан деди:

— Ҳеч бокиси йўқ, бу болада бирор қўрқинчли иллат пайдо бўлган эмас, ёлғиз меъдаси бир оз лат еган, ички бўғинларида бир оз бод пайдо бўлган, Лукмони Ҳакимнинг илми ҳикматлари бўйича, бир оз ошҳал (ич сурадиган дори) ичирсак шифо тонади.

Табиб дори тайёрлагани кетмоқчи бўлганида саройбон қадам ҳақи учун ҳам икки танга, дори харажати учун ҳам икки танга — ҳаммаси бўлиб тўрт танга бериб, уни узатди. Табиб ўз уйига бориб икки коса суюқ сурги дори қайнатиб келтириб Одинага ичирди. Ўзи ҳам дорисининг амалини синаб кўрмоқ учун шу ерда қолди.

Икки соатдан кейин Одинани қаттиқ юрак оғирғи тутди, аслида зўрга эшикка чиқадиган Одина бир неча бор ҳожатхонага бориб қайтгандан кейин, бутунлай оёқдан қолди.

Одина ҳар дафъа ҳожатхонага бориб қайтганда табиб: «Иллатнинг ўндан бериси кетди, тўққиздан бериси кетди, саккиздан бериси кетди...» деб қувонар ва саройбонни ҳам қувонтирмоққа тиришар эди.

Ҳожатхонадан юрак буруғи шиддатидан қичқирган Одина товушини эшитганда табиб: «Ё дафиъарриях!» (эй елларни даф килувчи) деб сизғиниб дуо ўқир эди.

Ниҳоят, касалнинг ичида озорланган ичаклардан бошқа нарса қолмагандан кейин, дорининг амали ҳам тўхтади, табиб ҳам:

— Иллатларнинг бариси кетди,— деб фахрланди.

Бундан кейин қадам ҳақи бир тангага тушган бўлса ҳам, табиб қадамини касал бошидан узмади. Ароқи нона, маъжуни мустаки, гулқанд, маъжуни турбут, шарбати сиканжабин, шарбати нилуфар каби бир-бировига зид бўлган маъжун ва шарбатлардан кунда бир миқдор келтириб егизар, ичирар, қадам ва дори пули олар эди.

Касалда бўлса соғайиш аломати кўринмади, балки у кундан-кун дармонсизланмоқда ва оғирланмоқда эди, бунинг устига иштаҳаси ва йўтали зўрайди. Одина йўталдан шикоят қилганда, табиб:

— Зарари йўқ, тумовсиз; буни тожиклар «журўби бадан», яъни ба маънойи инки, баданнинг супургиси, яъни бадан эритади дейдилар, қозоқлар бўлса: «Ҳаво туман бўлсин, касалнинг тумов»,

деб дуо қиладилар. Қозоқ халқи худодод, ҳақим киши «саксовул»¹ деган захм касалининг дориси ҳам уларнинг чўлида ўсади. Ва лихазо йўталдан қўрқиш ба чи маъни?²

Ниҳоят саройбон:

— Тақсир! Дори-дармон бир сабаб, умри боқий бўлса шунчалик билан соғаяр, кўп хизмат қилиб оз ҳақ олдингиз, раҳмат! Энди келмасангиз ҳам бўлади,— деганда:

— Хўп-хўп, боз сиз бизнинг дориларга шаккоклик қилган бўлмагайсиз, унда сизга ҳам, касалга ҳам зарар бўлади. Бизнинг муҳил борганларида уни Маккатуллодан ўз қўллари билан келтирган эдилар, маъжунларимиз ва шарбатларимиз бўлса Ҳиндистон деган «шаҳар»нинг «Сарандиб» деган, Одам Ато кўмилган мазоридан келтирилмиш кўкатлардан пиширилган. Сулаймон шайхи афғоний³ ҳам бизнинг маъжунлардан истеъмол қиладилар, у киши кичик одам эмаслар, сулукда кашфи қобул⁴ соҳибидирлар,— деб эшикдан чиқди, тагин бошини эшикдан суқиб, саройбонга қараб:

— Яна бу укамиз, ўзингизми, касал-пасал бўлиб қолсангиз, фақирни чақирасиз-да,— деб таъкидлади.

Саройбон:

— Худо сақлағай,— деб юзини ундан ўгирди.

ХУШ

ҒАРИБЛАР ОҚШОМИ (ШОМИ ҒАРИБОН)

Бир дам олиш куни Андижонда ишлайдиган тожиклар Сангиннинг чақириси билан Одина бошига йиғилдилар, касалдан ҳолаҳвол сўрагандан кейин ўзаро кенгашиб, табдили ҳаво учун уни Тошкентга узатмоқчи бўлдилар; ўз ўрталаридан ёрдам йўли билан бир неча сўм йиғиб, ўша куннинг эртаси куни вокзалга чиқардилар. Тошкентгача темир йўл билети олиб, уни Андижон — Тошкент вагонига ўрнаштириб узатдилар. Билетдан ортган пулни йўл харжи учун қўлига топширдилар.

Одина бир кеча-кундузда Тошкентга етиб, поездан тушди. Аммо қаёққа борувини билмас эди: йўловчиларнинг орқасидан эргашиб залдан ўтиб, трамвай томонга чиқди. Йўловчиларнинг баъзилари трамвай билан, баъзилари арава билан, баъзилари пиёда бир томонга — шаҳар томонига қараб жўнайвердилар.

¹ Бизнинг табиб «сарсабил» деган захм касали учун қайнатилиб ичиладиган бир дорини, қизил чўлда «саксовул»га иштибоҳ қилганга ўхшайди. (А.)

² Ба чи маъни — қайси маънода.

³ Сулаймон шайх Андижонда ҳам савдо, ҳам дуохонлик қиладиган бир афгон эди.

⁴ К а ш ф и қ о б у л — кашфи қолуб ё кашфи қубур дегани бўлса керак.

Одина йўлчиларга қанча термилиб қараса ҳам уларнинг ҳеч бириси бунга қарамас, ҳатто: «Шундай кимсасиз, уйсиз бир ғариб бунда ҳайрон бўлиб қолибди», деб эсига ҳам олмас эди.

Нихоят, вокзал теварагида юк ташувчи ҳаммоллардан бошқа киши қолмади. Улар ҳам шаҳар томонидан вокзалга келаётган янги йўловчиларнинг юкини ташиб, нон пули топиш билан овора бўлиб, Одина деган ғариб бир мусофирдан хабарсиз эдилар.

Одина ҳеч бир киши томонидан ёрдам ва раҳбарлик кўрмагач, аста-секин трамвай йўлининг айланмаси орасидаги майдонча томонига ўтди ва бир дарахтнинг тагида чўзилиб ётди, ҳолсизликдан ҳушсизланди ёки ҳориганликдан уйқу элтди, ҳар нима бўлса бўлсин, бир неча соатдан кейин кўзини очиб қарадики, оқшом яқинлашган, дунёни қоронғилик босаётган, ҳали ҳам трамвай «жаранг-журунг» қўнғироқ чалиб, майдончани айланмоқда, ҳали ҳам одам болалари Одина томонига қарамасдан, уён-буёнга қараб югурмоқда эдилар.

Бу оқшом уйсиз, кўйсиз Одинанинг қаерга борувини билмайдиган биринчи оқшоми эди, бу оқшом ғариб Одина учун ҳақиқатан «ғариблар оқшоми» (шоми ғарибон) эди.

XIX

КУТИЛМАГАН ЁРДАМ

— Тожиқмисан?

Умидсизлик билан дунёнинг ҳар бир нарсасидан юмилган кўзини бу она тилида эшитилган товуш билан очган Одина боши устида турган бир йигитни кўриб:

— Ҳа, бахтсиз бир тожиқ,— деб жавоб қайтарди.

— Бунда нима қилиб ётасан?

— Билмайман.

— Турадиган жойинг қаерда?

— Шу ер.

— Бу ер турадиган жой эмас, бу ерда туриш мумкин ҳам эмас, қоровуллар қўймаслар, бошқа бирон жойга бормоғинг керак.

— Бирон жойни билмайман, ҳеч кимни танимайман.

— Демак, бу шаҳарга янги келгансан, юр мен билан.

— Ўрнимдан қимирлашга мадорим етмайди.

Одина билан гаплашиб турган йигит унинг қўлтиғидан тутиб турғизди, ўзига суяб майдончадан чиқарди ва трамвайга миндириб олиб кетди.

Одинанинг ғариблик, кимсасизлик ёстиғи олдига келиб, кутилмаган бир вақтда унга ёрдам қўлини узатган бу йигит, неча йилларидан бери Тошкентнинг янги шаҳарида бир чойхонада ёлланиб ишлаб келган Шоҳмирза отли бир тожиқ эди. Буқун у ғалла келтирмоқ учун Оқтепага бораётган ўз хўжайинини вокзалга чиқариб, қайтишда кесма йўл майдонча орқали ўтаётганда тўсатдан Одинага кўзи тушган, унинг афти башарасидан тожиқлигини сезиб, у билан гаплашган эди.

Шоҳмирза Одинани ўз чойхонасига келтириб ётқизди. Йўловчилар ва ҳориганларга мос келадиган мастава пишириб унга ичирди. Бир каравот устига тозагина кўрна-ёстиқ солиб, унинг учун ўрин тайёрлади.

Ҳориган, ҳолсизланган касал Одина маставани ичгандан кейин бир оз ўзига келди, умидсизланган чоғида, танимаган бир киши томонидан ўзига қилинган мунча яхшилик ва ёрдам унинг кўнглини кўтарди, уни ҳаддан ташқари қувонтирди, бу ҳол ҳам Одинанинг дармонланишига катта ёрдам қилди.

Одина бу кеча тоза тўшакни умрида биринчи дафъа кўрмоқда эди. Шунинг учун бу кеча тўла тинчлик билан ётиб, эрта билан уйқудан тузуккина қувват топиб турди. бировга ёки таёққа суянмасдан эшикка чиқиб, ёзилиб, ювиниб кирди.

Самовар олдидаги тахта устида, дастрўмол билан чойнакларнинг оғиз ва жўмақларини артиб ўтирган Шоҳмирза, ювиниб келган Одина учун ўз яқинидан жой кўрсатиб, унинг аҳволини сўрайди.

Одина Шоҳмирза кўрсатган жойга ўтириб:

— Шукр, бу кеча тинч ухладим, ўзимни тетикроқ сезяман, — деди.

Шоҳмирза бир патнуга икки дона нон солиб, Одинага узатди ва ўз олдидаги чойнақдан бир пиёла чой қуйиб берди. Чой ичишиб турганда ундан қаердан ва нима ният билан Тошкентга келганини сўради.

Одина бошидан ўтган воқеаларнинг барисини айтмаса ҳам касал бўлиб заводдан қувилганини, дуохон табиб воқеаларигача гашириб, энг охирида:

— Ватандошлар кенгаши билан ҳаво алмаштириш учун Тошкентга келдим, — деди.

— Хуш келибсан, — деди Шоҳмирза, қўлидаги учи қайрилган сим билан самовар ўтхонасидаги кулларни титкилаб тушира туриб, Тошкент катта шаҳардир. Соғайганингдан кейин бу ерда иш топмоқ осон, бу ерда даволаниш ҳам осон, бунда донишманд докторлар кўп, бугун сени ўз танишларимдан бўлган яхши бир докторга кўрсатаман: унинг дорилари сенга фойда берар.

Одина умрида докторга борган эмас ва боришни ҳам истамас эди. Унинг эътиқодича, доктордан даволанган касалларнинг кўписи ўлар, бу эътиқод унда завод ҳаётидан пайдо бўлганди: заводдаги ишчилар тиф, ўнка шишидек қаттиқ касалликларга дучор бўлардилар уларнинг соғлиқларини сақлов ва докторга кўрсатув учун завод идораси томонидан ҳеч бир чора кўрилмас эди. Касалнинг соғайишидан бутунлай умид узилгандан кейин, унинг ўртоқлари, «ҳар нима бўлса, бўлсин», деб доктор чақирар эдилар. Вақт ўтгач, даволанишнинг кўписи фойдасиз бўлиб, касал ўлар эди. Бу ҳолни кўрган Одинадек тажрибасиз ишчилар, «доктор дориси касал учун фойдасиз, ҳатто ўлимни тезлатади», деб ўйлар эдилар.

Одина ўзининг доктор тўғрисидаги шу бадгумонлиги билан Шоҳмирзанинг таклифини рад қилиб:

— Кўп яхши, лекин мен доктордан кўрқаман, — деди, — агар ақалиқ қилиб бирорта мусулмон табибга кўрсатсанг мени миннатдор қилар эдинг. Тошкент катта шаҳар экан, бунда донишманд ҳақимлар ҳам бўлса керак.

Шоҳмирза, қайнаб-тошиб, ҳўл бўлган самоварни дастрўмол билан артди, қамиси най билан самоварнинг тагига қўнган кулларни пуфлаб тозалади, сўнгра Одинага қараб қолумсираб:

— Сен янглишасан, ука, — деди, — мен ҳам бошда сенга ўхшаб доктор ҳақида бадғумон эдим, шу самоворхонага хизматга кирганимдан бери докторларга ихлосманд бўлдим ва уларнинг одам болалари учун катта бир неъмат эканликларига ишондим, ҳар йил Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва бошқа шаҳар, вилоятларидан юзларча касаллар ўзларини докторга кўрсатмоқ учун Тошкентга келадилар. Буларнинг баъзилари бизнинг самовархонага қўнади. Бизга меҳмон бўлган касалларнинг кўписи билан бирга мен доктор олдига бораман, шу йўсин доктор дориси билан соғайган кўл касалларни ўз кўзим билан кўрдим. Ўз айтишларича, уларнинг кўшлари, ўз шаҳарларидан бир неча вақт дуохонлар, эски табиблар олдига бориб, кўп пулни беҳудата сарф қилганлар, ҳеч бир фойда кўрмагач, докторга келганлар. Дуруст, уларнинг баъзилари докторга кўрсатганлари ҳолда ўлар эдилар. Лекин бунинг сабаби, дорининг таъсир қилмаганлигида ёки зарар қилганлигида бўлмасдан, даволаниш вақтининг ўтганлигида ва ўз вақтида докторга кўрсатилмаганликдандир. Сен ундай бўш васвасаларни бошингдан чиқар ва докторга боришга ҳозирлан.

Одина Шоҳмирзанинг бу далил ва ҳужжатларини рад қилмоққа ҳеч бир важ топа олмай, бошқа бир йўлни тутди:

— Мен, — деди, — бу йил тузук ишлаёлмай касал бўлдим, дори-дармон нари турсин, кундалик овқатимни тошинга ҳам қудратим етмади. Шу ҳолда қандай катта докторларга бориб ўзимни кўрсатаман.

— У томонларни ўйлама, — деди Шоҳмирза, — докторга кўрсатиш, соғайгунигча боқини менинг гарданимга. Бу чойхона ўзимники бўлмаса ҳам ўзимникидек бўлиб қолган. Мен неча йиллардан бери бу ерда ишлаб, хизмат ҳақи олган эмасман. Кейинги йилларда эса хўжайин чойхона киримига халтачиликни фойдалироқ билиб Самарқанд билан Оқтепа орасида қатнамоқда: Самарқанддан майнз олиб халтачаларга жойлаб, Оқтепага элтади, у ердан бугдой, ун олиб Тошкентга келтирадир. Чойхона ишини бутун менга тошширган. Мен бу ерда кеча-кундуз ишлаб, йўлда қолган бир фақир ватандошимни бир неча кун боқа олмасам, бу қора меҳнатдан менга нима фойда? Сени йил бўйи боқсам ҳам хўжайин менга бир нима деёлмас, агар зўр бўлса, чойхонасини олар. Бу дов-дастгоҳни мендан бошқа бир кишига тошширса, бир ойда ҳамма нарсаларини барбод беришини у яхши билади.

Одина учун докторга кўрсатишга ризо бўлишдан бошқа йўл қолмаган эди. Лекин ҳали ҳам кўнгли тинчланган эмас, ҳали ҳам доктор тўғрисида шубҳада эди, шунинг учун тил учиди:

— Хўп, борамиз, — деб қўйди.

Одина доктор масаласини бир ёққа ташлаб, Шоҳмирза тўғри-сида ўйлай бошлади.

«Бу қандай яхши одам? Ҳеч бир танишлиги бўлмагани ҳолда менга шунча яхшиликларни қилди, менга жой берди, ош берди, нон берди. Бунинг устига, согайгунимча ёрдам қўлини тортмас-ликка ваъда ҳам бераётир. Гапларига қараганда, кўшни кўрган доно йигитга ўхшайди.

Одина яна доктор устида фикр юритди:

«Шундай яхши ва доно киши, докторни дуруст санамаса, нима учун бировни унга кўрсатишга ундасин, нима учун мени кўчадан топиб келиб боқсин-да, ўз харажати билан яна мени хатарли бир йўлга солсин, йўқ, бу гап ақлга тўғри келмайди. Ажаб эмаски, менинг согайишим шу одам кўрсатадиган доктор-нинг қўлида бўлса...»

Одина шундай мулоҳазалар билан докторга кўрсатишни ўзича муқаррар қилиб:

— Докторга қачон борамиз?— деб сўради Шоҳмирзадан.

Шоҳмирза Одинада юз берган фикр ўзгаригидан қувониб:

— Шу бугун, пешиндан кейин, соат тўртда,— деди.

XX

ДОКТОР

Доктор қабулхонасининг йўлагига касаллар қаторида Одина билан Шоҳмирза ҳам ўтирган эдилар. Бир касални кўриб бўлиб, уни узатаётган доктор иккинчи бир касални чақирмоқ учун бо-йини ярим очилган эшикдан ташқарига чиқариб, йўлакдаги касалларни кўздан кечирди, касаллар қаторида Шоҳмирзани кўргач, уни имлаб навбатсиз кирмакка таклиф қилди. Шоҳмирза Одинани эргаштириб бошқа касалларнинг:

— Навбатсиз? Бу қандай тартибсизлик?— деб дўнгиллашлар-и остида қабулхонага кирди. Доктор Одинанинг йиртиқ чопони-ни кўриб бир оз ўзгарган бўлса ҳам тездан аввалги очиқ юзли вазиятини олиб:

— Касал шу кишими?— деб Одинага қаради.

Биринчи дафъа Одинага кўзи тушганда докторнинг юзи бу-ришганлигини кўзидан қочирмаган Шоҳмирза:

— Ҳа, касалимиз шу киши, буни кўчада йиқилиб ётганини кўриб, раҳмим келиб ўз дўконимга келтирдим ва ўз ҳисобимдан дори-дармон қилдирмоқчи бўлдим. Бечора ёш йигит экан. Согайиб кетса бир фойдаси тегар,— деб касал фақир бўлса ҳам даволаш пули куймаслигига ишорат қилди.

Доктор:

— Кўп яхши,— деб Одинани кийимларини ечувга буюрди.

Доктор Одинани яхшигина муаяна қилган — текширгандан кейин, унинг учун дори ёзмоқчи бўлиб отини сўради. Ҳалигача

Шоҳмирза ўз ҳимоясига олган касал меҳмоннинг отини билмас эди, доктордан уялгандек бўлиб, Одинадан:

— Отинг нима? — деб сўради.

— Одина, — деб жавоб берилгач, доктор дори хатини ёзаверди, ўз ичида Шоҳмирзанинг соф ва кенг юраклигига таҳсин қилмоқда эди. Шоҳмирза саводсиз бир фақир бўлгани ҳолда, йўлда қолган бошқа бир фақирни қўлласин, унинг отини билмагани ҳолда, ўз ҳисобидан унга дори-дармон қилдирмоқчи бўлсин, «инсоният йўлида хизмат қиламан», деб ўқиб доктор бўлган маданий бир киши, «бу фақирдан таобот ҳақи унмас ёки оз унар», деб юзини буриштирсин. Доктор бу ўйлар билан ўз-ўзидан уялди, қизарди, дори хатини ёзиб, Шоҳмирзага топшириб, ичиш соатларини ва миқдорини тайин қилгандан кейин:

— Эрта билан наҳорда йўталиб ташлаган тупугингни бир идишга солиб менга келтир, — деб тайинлади.

Шоҳмирза ҳақ бермоқ учун чўнтагини қовлаётганда, доктор:

— Йўқ, керак эмас, сенинг раҳминг келган одамга менинг ҳам раҳмин келмоғи керак, ҳолбуки, сен келтирган пулли кўп касалларни даво қилдим, бириси пулсиз бўлса зарар қилмас, — деди. Яна қўшимчи қилиб:

— Сизнинг «Юз қовуннинг бир партови бор», деган бир мақолингиз бор. Бу жуда ҳикматли сўздир. Бу ҳам юзта пулли касаллар орасида партов бўлсин, — деб қулиб қўйди.

У кўннинг эртаси Шоҳмирза Одинанинг тупугини келтирганда, доктор унга:

— Менинг топишимча, кечаги касал сил бўлган, у бирор йил бундан илгари бу касалликка учраганга ўхшайди. Лекин сира дори-дармон қилинмаганлиги, турмуш ва овқатнинг ёмонлиги учун бу муддат ичида ўпкаси жуда кўп зарарланган. Аҳволининг кўринишидан мен шундай топдим, тупугини таҳлил (анализ) қилиб кўрилгандан кейин яна яхшироқ билинади. Бечора касал қаттиқ асабий ҳам бўлган, булардан бошқа ёмон овқатданми ё бошқа бирор сабабданми, меъда ва ичакларида ҳам иллат пайдо бўлган экан, шунинг учун овқат ҳазм бўлмай, иштаҳасизлик ва камқонликка учраган. Кеча ёзган дориларим шу кейинги дарди учун эди. Агар дориларни ўз вақтида ишлатса, тезлик билан ичак ва меъдаси соғаяр, аммо силлиги учун тупугини таҳлил қилиб кўргандан кейин дори ёзаман.

— Дуруст топгансиз, ўзининг айтишича, бундан бир неча кун бурун Андижонда бир табиб сурги дори ичирган, — деб Шоҳмирза доктор сўзини тасдиқ қилди.

— Хайриятки, ўлмай қолган, — деди доктор, — ичини сурдириш бундай касаллар учун ўлимни чақиришдир. Айниқса, табибларнинг сурги дорилари ҳар қандай соғ ва кучли одамларни ҳам йиқитади. Шундай дориларнинг биринчи хосияти юракбуруғи бўлганидан бечора касалнинг ичаклари тамом озорланган.

Доктор ўз сўзининг охирида:

— «Сен сил бўлган экансан», деб касалга айта кўрма, бўлмаса умрининг қисқарувига сабаб бўлурсан, доктор «тезлик билан

соғаяди», деди, деб уни юпат, тагин эртага келиб мендан хабар ол, тупугини кўргандан кейин дори ёзаман,— деб Шоҳмирзани узатди.

Эртаси Шоҳмирза доктор олдига келганда, у:

— Тупукнинг таҳлили менинг айтганларимни тасдиқ қилди,— деб бошқа бир дори ёзиб берди,— енгил ҳазм бўладиган овқатлар еб, тоза ҳаволи жойларда турсин, овқат учун сут, тухум, товуқ гўшти, сариёғдек нарсаларни кўпроқ ишлатсин, агар топа олса қанд ўрнида асал, чой ўрнида қакао истеъмол қилсин, офтобдан кўпроқ фойдалансин, қимиз мавсуми келганда қимиз ичсин,— деб буюрди.

— Шуни ҳам билиб олки,— деди доктор,— бу дард юкумли-дир, озгина эҳтиётсизлик билан соғ кишиларга ўтади. Шунинг учун касалнинг коса, товоқ, чойнак, пиёла ва бўлак нарсаларини бошқаларникидан ажрат, ишлатилган идишни қайноқ сув билан ювиб, офтобда қурит, тупуриш учун махсус тупдон сақла, ерни чуқур қазиб, туфдонни шунга тўк, сўнгра чуқурни қалин тупроқ билан босиб кўм, туфдонни чайқаганда қайноқ сув ишлат, офтобда қурит, касалнинг нарсалари бошқаларнинг қўлларига ва овқатларига тегмаслиги тўғрисида қаттиқ эҳтиёт бўл...

XXI

ОКТАБРЬ ИНҚИЛОБИ

Тошкент кўчаларини тўп, милтиқ товуши ўраб олган, кўчадаги халқ ҳар томонга қочмоқда, дўкон, уй ва саройларнинг эшиклари ёпилган, деразаларга қора пардалар тортилган, деворлар, деразалар ўқ зарбидан ёрилган ва тешилган...

Шоҳмирза сичқоннинг мушукдан қочаётгандаги шошилиши каби шошиб-пишиб, югуриб келиб ўз дўконининг кўча томондаги тахтабандларини боғлиқ кўргач, сарой ичидаги пасқам эшикдан чойхонасига кирди. Унда ўн беш-йигирма нафарча номаълум кишилар йиғилган ва навбатма-навбат тахтабанд орқасига бориб ташқарига қарамоқда эдилар.

Ўз ўрнидан туриб ташқарига қарашга қучи етмаса ҳам, тўшак устида ярим чўзилган ҳолда ёстиққа суяниб нималар бўлаётганини англамоқ учун интилмоқда бўлган Одина, Шоҳмирзанинг келиб кирганини кўргач:

— Саломат қайтдингми, тўполон бошланганда қаерда эдинг? Ўзи нима гап?— деб устма-уст сўроқлар берди.

Шоҳмирза қўйлагини қўли билан қимирлатиб кўкрагини елпигани ҳолда:

— Мен,— деди,— бир иш учун Салор бўйига чиққан эдим, қайтишда қанча кутсам ҳам трамвайдан дарак бўлмади. Пушкин кўчаси билан пиёда йўлга тушдим: йўл устидаги бутхонага яқинлашганимда, Сквер томонидан қарс-курс қилиб милтиқ товуши эшитила берди. «Солдатлар машқ қилаётгандир», деб кела бердим, ҳар қанча илгарилашсам, шунча милтиқ товуши, халқнинг шов-

шуви ортар эди. Яна илгариланиб Скверга яқинлашганимда қаршимдан бешталаб, ўнталаб қочаётган халқ чиқа бошлади.

— Бу нима гап?— деб берган саволимга ҳеч ким жавоб бермай: «Билмайман», дегандек қилиб елкасини қисиб, ўз йўлида югуриб кета берди.

Ўшанда ҳам мен ўзимча бу «қарс-қурслар»ни солдатлар машқи деб ўйлар эдим. Шу пайтда бир ўқ ғизиллаб қулоқ-чақкам ёнидан ўтиб кетди. Мен беихтиёр йиқилдим. Чунки ўқ тегди, деб гумон қилган эдим. Қулогимнинг тагини сийпалаб кўрдим, суюқ бир нарса қўлимга тегди:

«Хай дариг, бекорга ўлдим шекилли?»— деб қўлимни кўзимга яқин келтириб қарадим, қон туси кўринмади, у суюқ нарса тер экан.

Шу қўрқин билан ўлар ҳолатга етган бўлсам ҳам жон аччиғида сурила-сурила ўзимни бир тор кўчага олдим...

— Ўқ теккан бўлмаса мунча қўрқин нима учун эди?— деб у ердагилардан Ёрови Шоҳмирзанинг сўзини кесди.

— Мен-ку, қулоқ-чақкамдан ўқ ўтганда қўрқдим, сизлар «қўрқмас ботир» экансиз, ҳеч бир нарсани кўрмасдан бу дўконнинг бурчагига тиқилиб нима қиласизлар?— Ҳамма кулиб юборди.

Ҳикоянинг охирини эшитишга ҳавасланиб турган Одина:

— Хайр, қўй, ганир, сўнгра нима бўлди?— деди.

— Сўнгра, — деди Шоҳмирза, — тор кўчада девор тагида ўтириб эсимни бошимга йиғиб олдим, том устидан, дарахт шохлари орасидан ўқлар кетма-кет ғизиллашиб ўта берди. Бу тўполоннинг солдат машқи эмаслигини, балки жон олиб, жон бериш машқи эканлигини тушундим. Бир оз ўзимга келганимдан кейин тор кўчалар, ҳовли ва боғ оралари, сув йўллари билан йўлландим, тагин бир неча бор қулогим тагидан ғизиллаб ўқлар ўтган бўлса ҳам аввалгидек қўрқмадим, ўқнинг келиш томонидаги деворларга қапишиб кела бердим.

— Кўп яхши, тўполон сабаби нима экан?— деб сўради Одина.

— Боя айтганимча, — деди Шоҳмирза, — бошда мен бу тўполонни солдатлар машқи деб ўйлаган эдим, сўнгра бунинг катта бир воқеа эканлиги билинди. Лекин қандай воқеа ва сабаби нима эканлигини била олмадим.

Одина кейинги сўроқни такрорлаган чоғда кўчадан қочиб паскам эшикдан келиб кирган бир номаълум киши:

— Бу тўполоннинг сабабини мен биламан, — деб гапга қўшилди: Керенский, — деди номаълум киши, — Николайни тахтдан тушириб, унинг ўрнига ўзи подшо бўлган эди, энди ишчилар ва мужиклар¹ Ленин қўл остида бош кўтариб, уни бекор қилиб, ҳокимиятни ўз қўлларига олганлар. Бекор бўлган Керенский одамлари Николай одамлари билан биргалашиб, ишчи ва мужикларга қарши чиққанлар. Шундай бўлиб, Россиянинг ҳар томонида тўполон бошланган, шу қаторда бугун Тошкентда ҳам

¹. У вақтларда Туркистон омаси рус фақирларини умуман мужик деб айтар эдилар.

николайчи ва керенскийчилар бир томонда, ишчи ва мужиклар иккинчи томонда бош кўтариб урушганлар.

— Бекор гап, Николай подшодан ҳам зўр чиқиб, уни йиқитган Керенскийни бир «ховуч» ишчи ва мужиклар қандай бекор қила олсинлар? Бу қип-қизил ёлғон, — деб у ердагилардан бири номаълум одамни ёлғончи қилмоқчи бўлди.

Номаълум одам ўз сўзини қувватлаб:

— Мен, — деди, — бу гапларни ўз-ўзимдан тўқиб чиқармадим, балки бир неча йиллардан бери Пиёнбозорда дўкондорлик қилиб русчани ўрганган, саводсиз бўлгани ҳолда анча-мунча закондан хабардор бўлган бир танишимдан эшитдим.

У номаълум киши сиёсат ва ҳукумат тартибларидан бутун хабарсиз бўлиб, ўз эшитганларини авомона нақл қилган бўлса ҳам, у кунлардаги сиёсий аҳволни шу қисқагина сўзи билан бутун ифода қилган эди; чунки Керенский ўзини подшо эълон қилмаган бўлса ҳам подшолик сиёсатини айни давом қилдирмоқда эди, ҳатто ишчи ва деҳқонларнинг уйларини бузиб, хотинларини бева, болаларини етим қолдирган, мамлакатнинг бутун борлиқ ва ободонлигини куйдирган урушни ҳам давом қилдирувга қарор бериб, ҳужумга буюрган эди.

Ишчиларнинг ягона дохийси Ленин Муваққат ҳукуматнинг сиёсий ва ижтимоий башарасини бошдан, февраль инқилоби кунларида аниқлаб қўйган, шунинг учун февраль инқилоби кейинги мақсад эмас, балки буюк ижтимоий инқилобнинг даромади, деб иккинчи инқилобга ҳозирлана бошлаган эди.

Мана шундай бўлиб, Ленин ва унинг партияси — большевиклар партияси раҳбарлиги остида ишчилар, аскарлар ва меҳнаткаш деҳқонларнинг фикрлари бир нуқтага — ҳукуматни Шўролар қўлига олиш нуқтасига тўпланиб, 1917 йил 25 октябрда (янгича 7 ноябрда) катта ва зўр қўзғолон ясади. Ҳукумат Шўролар қўлига олиниб, бу инқилоб тарих бетларига Октябрь инқилоби номи билан ёзилди.

Бизнинг содда сиёсатчимиз айтганча, ҳар ерда Николай ва Керенский одамлари (бойлар, сармоядорлар, катта ер эгалари, эски амалдорлар ва уларнинг ювиндихўрлари бўлган зиёлилар ва руҳонийлар) бирлашиб, Октябрь инқилобига қарши қўзғалмоқда эдилар.

Бизнинг сиёсатчимизнинг маълумотини эшитган бир тошкентлик:

— Бизнинг шўройи ислом қайси томонда экан? — деб сўради, у киши:

— Билмайман, — деб жавоб берди.

Одина сўзга қўшилиб:

— Шўройи ислом ким? — деб сўради. (Одина шўройи исломни бир шахс деб ўйлаган эди, шунинг учун «ким» деб сўради.)

У ердагилардан бирови Одинага қараб:

— Николай бекор бўлгандан кейин, — деди, — Эски шаҳар бойлари, муллалар ва бошқа русча ўқиганлар билан биргалашиб бир жамият тузган эдиларки, букунгача Эски шаҳарда шу жамият

ҳукм суради. Мана шу жамиятнинг оти «шўройи ислом»-дир.

— Агар шўройи ислом муллалар ва бойлардан тўиланган бўлса, албатта ишчилар ва фақирларга қарши чиқиб, Николай ва Керенский томонга қўшилар — деб Одина шўройи ислом тўғрисида сўраган биринчи тошкентликка жавоб берди.

Одина синфий қаршиликларни, қайси табақанинг манфаати қайси синф билан боғланганлигини, албатта, билмас эди. Лекин ўзининг бошидан ўтган воқеалардан, тажриба билан бой ва муллаларнинг фақирларга қаршиликларини билар эди. Бойнинг энг кичкинаси бўлган Арбоб Камол уни шунча эзмаганми, имом-мулла Хакираҳ ва қишлоқнинг бошқа одамшавандаларни бой томонига ўтиб, уни хонавайрон қилмаганми эдилар?..

Эҳтимол, Одина Арбоб Камол ва мулла Хакираҳ воқеаларидан ҳам синфий қаршиликларни фаҳмлай олмас эди; лекин уч йиллик завод хизмати, у ердаги сиёсий саводли ишчиларнинг ташвиқотлари, ниҳоят февраль инқилобдаги ишчилар намоёниши ва у кундаги нутқлар унинг фикрини ўз бошидан ўтган воқеалардан ибрат оладиган даражада очган эди.

— Тик, тик, тик, тик...

— Гурс, гурс, гурс...

Одина ўз сўзини битирган чоқда чойхона эшиги кўча томондан бошда секинроқ, тик, тик урилди. Бу ердагилар жим бўлиб қолдилар. Узоқни ўйловчи эҳтиёткорлар сандиқ ва шкаф ораларига, рафчалар устига кўрпа-ёстиқлар орасига яшириндилар.

Ичкаридан жавоб бўлмагач, гурсиллатиш шиддатланиб, эшик синаёзди. Жавоб беришга ёки бориб қарашга тагин ҳеч ким ботирлик қилолмади. Эшикни қоқувчи номаълум киши асабийлашиб:

— Шоҳмирза, Шоҳмирза!— деб бақириб чақирди.

Шоҳмирза кўрқиб ва титраш билан эшик орқасига бориб тирқишдан қарагандан кейин кўнгли тинчланиб:

— Иван! Сенмисан, мен хулиганлармикан деб ўйлагандим, хўш, нима дейсан?— деди.

— Эшикни оч! Сувсаб ўлаёздим,— деди эшик қоқувчи.

— Орқадаги настқам эшикдан кел,— деди Шоҳмирза.

— Нимадан кўрқасан, эшикни очавер!

— Агар сув керак бўлса орқа эшикдан кел. бўлмаса бизни тинч қўйиб, ўз ишинга кетавер, товарищ Иван!

Иван: «Чорт!..» деб сўкиб чойхонанинг орқасига ўтиб, қўлида ярқиллаб турган бир тўппонча бўлгани ҳолда настқам эшикдан кирди. Унинг қўлида тўппонча кўрган чойхона ичидаги одамлар шивирлашиб қолдилар. Шоҳмирзани кўрқоқ деб таъна қилган киши бўлса кўрқувдан бошини кўмир челагининг ичига тикди.

Шоҳмирза:

— Қўрқманглар, бу менинг ошнам, ёмон одам эмас,— деб тасалли бергач, уйдагилар тинчланди. Лекин бошини кўмир челагига тикқан одамнинг юзи қоп-қора бўлиб чиққан эди.

Шоҳмирза унга:

— Ҳа, «кўрқмас ботир», тўппонча отилмасдан илгари унинг

туғуни юзингизни қорайтириб қўйибдимиз?— деб яна уни бир қатла эзди, ҳаммалари кулишди.

Иван супагага ўлтириб, тўппончасини ёнига қўйди. Шоҳмирзага қараб:

— Тез бўл, бир коса совуқ сув бер! Ташналиқдан томоғим қуриди,— деб пешмат камзулининг тугмаларини ечиб, кўкрагини шамоллатаверди.

— Терлаб келибсан,— деди Шоҳмирза,— совуқ сув зарар қилар, чой ичсанг-чи?

Иван энгини шимариб билақларини кўз-кўз қилиб:

— Бу қўллар,— деди,— ўт кўралари, қор бўронларида чиниққан,— кўкрагини кўрсатиб,— бу кўкрак муз тоғларига сурилиб, оташ печкаларга суяниб пишган; биз, ишчилар, меҳнат остида, машаққат ичида дунёнинг барча иссиқ-совуқларини кўриб ўсганмиз; биз на совуқдан кўрқамиз, на иссиқдан қочамиз. Бу кенгашингни қўлларини иссиқ-совуққа урмасдан, сира ишламасдан, бошқаларнинг қўл кучлари соясида тирикчилик қилиб, эркалик тўшагида ястаниб ётганларга бер.

Шоҳмирза Иванга бир коса лим-лим совуқ сув узатиб:

— Кел, қўй, кўп гапирма, сувни ичиб айтиб бер-чи, шаҳарни остин-устун қилган ва тўппоннинг ўзи нима гап?— деди.

Иван косадаги сувни батамом сипқариб:

— Тагин тўлдир,— деб косани Шоҳмирзага узатгач:

— Да,— деб сўзга киришди.— Ҳали,— деди Иван,— бу шаҳар остин-устун бўлган эмас, ҳатто бу шаҳарда бирорта товуқнинг катаги ҳам бузилгани йўқ. Агар бутун бу шаҳар ва бутун шаҳарлар, ҳатто бутун дунё остин-устун бўлиб кетса ҳам ажаб эмас ва шундай бўлмоғи керак. Тамоман янги бир дунё қурмоқчимиз, бунинг учун эски дунё бузилмоғи лозим: бу бузилишдан хафа бўлиш тўғри эмас. Агар сен ўз чойхонангни янгидан қурмоқчи бўлсанг, бошлаб бу эскирган иморатни бузасан, кейин янги иморатнинг пойдеворини қурасан ва «эски иморатим бузилди», деб хафа ҳам бўлмайсан...

Иван лабини артиб, олдига қўйилган иккинчи коса сувни ичиб:

— Тагин тўлдир,— деб косани Шоҳмирзага узатди. Шоҳмирза косани олмай, пақирни келтириб, ундан косани тўлдирди.

— Мен сенинг бу гапларингдан,— деди Шоҳмирза,— ҳеч нарса англамадим, ўзинг ҳам тушунамасдан сўйлаётганга ўхшайсан, ичиб келибсан шекилли, мастларга ўхшаб гапирётгирсан.

— Тузук,— деди Иван,— бир оз ичганман; лекин гапларимни жуда яхши тушуниб гаширяман.

— Ундай бўлса бизга тушунарли қилиб гапир, бундай Бедил ўқиб, афсона тўқима!

Иван бошини бир-икки қимирлатгандан кейин:

— Ҳар нима десам, боя айтганларимдан ортиқ бир нарса бўлмас; ҳўп, сенинг хотиринг учун тагин бир дафъа сўзлай,— деб сўзга киришди:

— Биз ишчилар,— деди Иван,— узоқ йиллар подшо ҳукумати ва сармоядорлар зулми остида қон ютдик, эзилдик; бизнинг минг-

ларча касбдошларимиз, боболаримиз очлик ва қуллик остида жон бердилар. Биз корхоналарда, фабрика-заводларда, темир йўлларда, кўмир, темир ва нефть конларида ишладик: аммо бутун фойдани бўлса-сармоя эгалари ўз чўнтақларига уриб, кайфи сафо қилдилар, биз ўлмаслик учун овқат тилаганда, бизга нон ўрнига подшо ҳукуматининг ўқини юбордилар. Биздан бирон «айб» кўрилганда уйимиз зиндону томошагоҳимиз Сибирь тайгалари бўлди.

Ниҳоят, ишчи раҳбарлари шу фикрга келдиларки, сармоядорнинг қонун-қондалари орадан кўтарилиб, ишлаб чиқаришнинг ихтиёри ишчилар қўлига ўтиб, жамият тартибни ўзгармагунча халқнинг кўпчилиги бўлган меҳнаткаш ва камбағаллар тинчлик юзини кўра олмаслар.

Шунинг учун ишчилар ўз дохйилари Ленин ва ўз партиялари бўлган большевиклар партияси раҳбарлиги остида кўп йиллардан бери ҳукм суриб келган сармоядорлик тартибни йўқотиш ва яъни тирикчиликнинг янги усулини қуришга тайёрланмоқда эдилар. Шундай қилиб, бир қўзғолон билан подшони йиқитдилар, бу февраль инқлоби эди.

Лекин бу инқилоб билан ишчиларнинг муроди ҳосил бўлмади: фурсатдан фойдаланган Муваққат ҳукумат — Керенский ҳукумати иш бошига келиб, тагин сармоядорлар усулини давом қилдирди...

Бизнинг содда сиёсатчимиз ўзини ёлғончи қилмоқчи бўлган кишининг қулоғига пичирлаб:

— Ана кўрдингми, Керенский сен ўйлаганча зўр киши эмас экан, ишчи ва мужиклар Николайни қувлагандан кейин тайёр ошга баковул бўлиб, тахтга минган бир алдоқчи экан, — деб ўзини оқлади.

Шоҳмирза уларга қараб:

— Пичирлашманглар, гапни эшитайлик, — Иванга қараб, — гапиравер, — деди.

— Шу билан, — деди Иван, — яна бизнинг душманимиз, — бошқача айтганда, кўпчилик халқ душмани — сармоядорлар иш бошига қўнқайган эдилар. Албатта, ишчилар, солдатлар ва меҳнаткаш деҳқонлар бу ишга рози бўла олмас эдилар, рози ҳам бўлмадилар.

Бутун дунё ишчиларнинг йўлбошчиси ва дохйиси ўртоқ Ленин ўз большевикларини яхши тарбиялаб ишга солди, синфий манфаат нуқтаи назаридан ҳамма фикрларни бирлаштириб, ишчи-деҳқон оmmasини мақсад йўлида — ҳукуматни қўлга олув йўлида бир ёқадан бош чиқартирди. Шундай бўлиб, меҳнаткашларнинг бариси Керенский ҳукумати ва сармоядорлик тартибига қарши қўзғалди ва Керенский ҳукуматини орадан кўтариб ташлаб, ҳукумат ишининг ихтиёрини ишчи-деҳқон ва аскарлар шўроси (совети)га топширди, бу эса Октябрь инқилоби...

— Молодец! Яна! — деб юборди бизнинг сиёсатчи, сўнгра ўрнидан туриб Иванга қаради-да:

— Айт-чи, товарищ! У, қизталоқ Керенскийнинг ўзи нима бўлди? — деди.

— Қочди, — деди Иван.

— Хай, аттанг, қўлга тушмабди-да, қаерга қочган экан? — деб такрор сўради сиёсатчи.

— Чорт билсин, — деди Иван, — бирор гўрга кетгандир-да, гап унинг қочишида ёки қўлга тушишида эмас, гап унинг думларини, у майдонга ташлаган синфий душманларимизни тутиб, йўқотишдадир. Керенский қочди, лекин шу билан бу иш тинч ўтмас эди. Асрлардан бери ҳукмронлик қилиб, меҳнаткашларнинг қонларини сўрган, ишчилар бошида ўт ёқиб келган синф тинчгина иш бошидан кетмас, ўз қўли билан ўз ҳалокати учун чиқарилган ҳукмга муҳр босмас эди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлди: ҳар ерда керенскийчилар, николайчилар, фабрика-завод ҳамда катта ер эгалари, умуман, бой савдогарлар ва сармоядорлар, уларнинг думлари бўлган руҳонийлар бирлашиб бизга қарши — меҳнаткашлар ва уларнинг ҳукуматларига қарши очиқдан-очиқ ва яширин хуруж қилдилар ва хуруж қилмоқдалар. Албатта, ишчи ва меҳнаткашлар ҳам уларнинг хуруж ва ҳужумларига жим қараб туролмас эдилар, ўз қонлари бараварига қўлларига киргизган ҳуқуқларини сақлаб қолишлари керак эди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлди. Мамлакатнинг ҳар томонида синф билан синфнинг тўқиниши, пролетариат синфи билан эксплуататор синфининг уруши бошланди; бугун Тошкентда юз берган тўполон ўша воқеалардан биридир. Лекин бу энг сўнгги воқеалар эмас: сармоядорлик усули ва иморати бутунлай бузилгунча, унинг тарафдорлари бутунлай йўқолгунча, ишчилар ҳукумати мустахкамланиб, янги ҳаёт биноси — социализм дунёси қурилгунча шу курашнинг давом қилмоғи керак ва давом қилажак.

Мен сўзимнинг бошида шу гапларни, «эски дунёни бузамиз, янги дунё тузамиз», сўзи билан қисқартиб, сенга англамоқчи бўлган эдим, аммо сен тушунмадинг. У гапларнинг мастлик асари ёки ҳаёл бўлмаганлигини, балки бир китоб, гапнинг хулласи ва қисқаси бўлганини энди тушунган бўлсанг керак.

Иваннинг бу содда ва очиқ гапларини ёлғиз Шоҳмирзагина эмас, бу ердагиларнинг ҳаммаси тушуниб, буқунги тўполонни таг-туғи билан англадилар ва Иванни:

Урра! Яшасин ишчилар ва Октябрь инқилоби, йўқ бўлсин сармоядорлик ва унинг тартиби! — деб олқишладилар. Бу умумий шодликка ёлғиз Керенский зўрлигини даъво қилиб, бизнинг сиёсатчинини ёлғончи қилган киши қўшилмасдан, ичида:

«Хай, дариг, агар иш шундай бора берса бизнинг қўн заводимиз ҳам қўлдан кетади, десанг-чи», — деб зорланмоқда эди.

Темир йўл депоси томонидан ҳайқириб устма-уст чалинган гудок садоси билан Иван яна бир коса сувни кўтариб, тўппончасини қўлга олиб, ўрнидан ирғиб турди-да, чойхонадан чиқиб, депога қараб югурди.

1918 йил Ўрта Осиё меҳнаткашлари учун жуда қаттиқ йил бўлди. Бу ўлкада 1917 йил ёгингарлик бўлмагани учун очлик ва қимматчилик бошланган эди, шу йилнинг охирида халқнинг захиралари битиб, қаҳатчилик юз берди. Бурчак-бурчакларда оз-моз озиқ топилса, уни дарров бой ва ханнотлар олиб, ўз омборларига тикар, сўнгра деярли жон бараварига қиммат нарх билан очликдан ўлаётганларга бир парча нон берар эдилар.

Шу ҳол билан 1918 йил кирди, мамлакатда очлик кўрқинчи машъум қанотини ёйди, қишлоқлардан камбағал деҳқонлар, мардикорлар, чўллардан уйсиз, жойсиз кўчманчилар қорамол подасидек тўда-тўда бўлиб, овқат излаб шаҳарларга келар, улар йўл устида, ариқлар бўйида, сойлар тагида, қум тепалари остида ўлиб ётар эдилар. Бу фожияли манзара ёлғиз далалардагина бўлмасдан, шаҳар кўчаларида ҳам одат ҳукмига кирган эди. Қўклам яқинлашган сайин ўлканинг захираси тагин озая бориб, очлар ва очдан ўлаётганларнинг сонлари кўпаяр эди.

Бунинг устига, очлик ва қаҳатчиликнинг тўнғич боласи бўлган тиф (терлама касали) пайдо бўлиб, халқни иккинчи томондан қириб, тупроққа топшира берди.

Қўқон мухториятининг бошлиғи Эргаш ва бошқа босмачиларнинг хуружи, дашнақиюнларнинг тартибсизликлари Ўрта Осиёнинг боқчаси саналган Фарғонани бойўғилхонага айлантирди.

Колесов воқеаси¹ баҳонаси билан бошланган амирнинг жаллодлиги у томондаги меҳнаткашларнинг бошларига бошқа бир бало бўлиб тушди.

Дуруст, Шўролар ҳукумати мустаҳкамланган ерларда бу фалокат селобининг олди бир оз олинди: ҳар ерда очлик билан қурашадиган қўмита ва жамиятлар тузилди, ҳукумат қўлидаги озиқлар кундалик муайян норма билан халқ оммасига тақсимлана борди. Уйсиз, жойсиз очлар умумий ётоқхоналарга тўпланиб имкон борица едириб, кийинтирилдилар. Тиф касаллигининг олдини олмоқ учун тиббий ва бошқа чоралар кўрилди. Лекин бу ишлар шаҳарларда, юқорида айтилаганча, Шўролар ҳукумати нуфуз топган ерларда эди. Аммо бошқа жойларда, айниқса, қишлоқларда одам болаларининг толен тақидирга ҳавола қилинган эди.

¹ Тарихда Колесов воқеаси 1918 йил Бухорода содир бўлган. Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси Ф. И. Колесов (1881—1940) бошлиқ қизил гвардиячилар Еш бухороликлар билан ҳамкорликда Бухоро амирлиги истибдодига қарши кураш олиб бордилар. Бироқ кучлар тенг бўлмаганлиги сабабли амирнинг қўли баланд келади. Қизил гвардиячилар билан Бухоро амирлиги ўртасида Қизилтепада сулҳ тузилади. Бироқ амир Олихон яраш аҳдини бузиб, Еш бухороликлар, Қизил гвардиячилар, барча тинч аҳолига қарши газоват-қиргин эълон қилади. Колесов воқеаси номи билан аталган бу қиргинбаротда (1918) минг-минг бегуноҳларнинг қони тўкилади. (Ред.)

Бу ҳол 1918 йилининг бугдой ишиги вақтигача давом қилиб, халқ қўлига галя кира бошлагач, оз-моз яхшилана бошлади. Лекин бу вақтда бутун Россия ва Ўрта Осиёда граждaнлар уруши бошланган эди. Ташқаридаги сармоядорлар, ичкаридаги аксил-инқилобчиларга ёрдам бериб, бу кенг мамлакатнинг бошидан оёғини оч-ялангочхона ва қассабхонага айлантирган эдилар. Ўрта Осиё Оренбург томонидан Россиядан ажралиб, бу ўлкадаги меҳнаткашлар ёлғиз ўз қувватлари билан босмачи, тиф, очлик ва бошқа қийинчиликлар билан курашувга ва ҳар қандай қурбон бериб бўлса ҳам бу томонларда Шўролар ҳукуматини сақлаб қолувга мажбур бўлдилар. Шу паллада Ишқобод (Ашхобод) оқлари инглизлар ёрдамида Боку йўлини тўсиб, нефть ва лампа мой келишини тўхтатиб, ўз найзаларини Туркистон меҳнаткашлари ва Шўролар ҳукуматига ўқталиб, Чоржўй яқинигача ҳужум қилиб келдилар. Бунинг натижасида маҳаллий корхоналар ишдан тўхтади, нақлият бузилди. Туркистон ўлкаси афсоналарда ҳикоя қилинган зимистон ўлкасига айланди, темир йўл ўтин билан қимирланиб, қизил Туркистонни қўримоқ ишига қўшилмоққа мажбур бўлди.

Табиий, бу ҳолнинг таъсири билан бизнинг касал Одинанинг ҳоли илгаригисидан ёмонроқ бўлди, қимиз ичиш ва соғайиши бўлса, Гулбибининг висоли қаторига кириб бўлмағур бир хаёлга айланиб кетди. Хайриятки, Одина толеига Шоҳмирза бор эди, бўлмаса бу умумий фалокатнинг биринчи қурбони Одина бўлар эди. Шоҳмирзанинг чойхонадан келадиган даромади илгаригидек эмас эди, иқтисодий аҳволнинг умумий танглиги ўз таъсирини бу ерда ҳам кўрсатган эди. Лекин Шоҳмирза бу қийинчиликларга қарамасдан, тошган бир бурда нонини аввал Одинага егизар, докторнинг кўрсатувиغا мувофиқ, унинг тўшагини, кийим-кечагини тоза тутар эди. Айниқса, мамлакатда тиф касали найдо бўлгач, доктор бу тўғрида қаттиқ таъкид қилиб, Шоҳмирзага:

— Касалингни жуда тоза тут, ҳушёр бўлки, бирон тиф бўлган кишининг бити унга ўтмасин, бўлмаса, дарров тиф бўлиб, аслида заиф ва кучсиз бўлган бадан бу касалликка чидаёлмай, тез ҳалок бўлади, — деган эди.

Шоҳмирза докторнинг бутун гапларига ишонгани, унинг кашфларининг тўғрилигини бир неча йиллардан бери кўрган ва ҳам Одинани ўз туққан қариндошидек асрагани учун докторнинг буйруқларини нуқта-нуқта бажарар эди.

Бу табиблар соясида Одина тирик қолган бўлса ҳам жуда кучсиз ва заиф бўлиб қолган, бировга суянмасдан юра олмас, туфлаганда балгамида қон парчалари кўринар, баъзан оёқларининг юзи шишар эди. Бунинг устига, Одинани жуда ёмон сиққан аҳвол — бир йилдан бери ўз маҳбубасидан, ўз онасидан хабарензлиги ва уларнинг бошларига нималар келганини билмаслиги эди. Заифлик ва кучсизликдай бўзига келган жони чиқиш учун гўё ёлғиз ўз жононидан бирор хабар эшитувини кутиб турмоқда эди.

БУХОРО КЎҲИСТОНИ

Амирлар қўлига ўтгандан бери рўшнолик кўрмаган Бухоро Кўҳистони, айниқса, 1918 йилда жуда тангликка тушган эди. 1917 йилдаги қурғоқчилик у ерга ҳам қаҳатчилик ва очарчилик келтирган эди. Мамлакат нон билан тўлиб-тошиб ётган йилларда ҳам, нон пули топмоқ учун Туркистонга муҳтож бўлган тоғ ялангочларининг бундай очарчилик йилида эҳтиёжлари бирга ўн ортган эди.

Лекин амир ҳукумати бу йил Туркистонга бориш-келиш йўлини боғлаб, бирор кишини чегарадан чиқмоққа ёки кирмоққа қўймас эди. «Халқ Туркистон билан бориш-келиш қилса, большевиклар ва Бухоро жадиждларининг ташвиқотларига тушиб, менга қарши қўзғолон кўтарадилар», деб кўрқар эди. Айниқса, Колесов воқеасидан кейин амир ҳукуматининг бундай қиссишлари ортди. Бунинг устига, амир бу йил инқилобга қарши ҳозирланиш учун ҳар йилдагидан ортиқроқ солиқ солди. Амир томонидан бу ерларда ҳукмронлик қиладиган беклар бўлса, амир солган солиқни бир неча қатла орттириб олиб, амир хазинасига топшириладиган миқдордан ортганини ўз чўнтакларига тикар эдилар. Бу одатдан ташқариси солиқларни бермаган ёки бера олмаган кимсаларни зиндонга солар, «боғий» деб банд қилиб, Бухорога жўнатар эдилар.

Табий, ҳокимнинг бу зулм-тааддийсига маҳаллий амалдорлар ва муллалар ёрдам берар ва йўл кўрсатар эдилар. Чунки фуқаро қўлидан чиқадиган нарсаларнинг бир қисми, ҳоким қўли орқали инъом-эҳсон ва садақа номлари билан уларнинг чўнтагига кирар эди.

Колесов воқеаси бошланганда, амир Кўҳистоннинг амалдор ва муллаларини Бухорога чақирган эди, бу воқеа тугалиб, Қизилтепа сулҳномасига қўл қўювдан кейин ҳам амир куч йиғиш ишини давом қилдириб, келажак учун тайёрланар, шу қаторда Кўҳистон халқини ҳам ёрдамга чақирган эди.

Албатта танхоўрлар ва амалдорлар амирга ёрдам бермоққа тайёр эди. Аммо амир учун бугина оз эди. У ўз тоғ-тахтини сақлов учун Кўҳистоннинг ҳар бир моддий ва маънавий кучидан, жонли ва жонсиз нарсаларидан фойдаланишни тилар эди. Амрнинг бу муродини ҳосил қилмоқ учун амалдорлар ва муллалар халқ орасида ташвиқот юргизар эдилар.

Бир томондан, буларнинг ташвиқлари, иккинчи томондан, ҳукуматнинг жабр-зулмлари бир қисм халқни амирга ёрдам бермоққа мажбур қилган бўлса ҳам, кўпчилик фақир ва камбағаллар бу ишга рози бўлмадилар, фурсат топилди дегунча, амир ва унинг ҳукуматига ёрдам беришдан қочар эдилар. Бу иш учун (амирга қарши ташвиқот юргизув учун) уларнинг қўлида ота-

бободан оғизма-оғиз эшитилиб келган тарихий ҳужжат ва санадлари¹ ҳам бор эди.

Биз бу тўғрида бир неча асрлик воқеалардан кўз юмиб, ёлғиз манғит амирлари даврини ўқувчиларимизга эслатиб ўтамиз.

Бухоро хукумати Аштархонийлардан манғит қўлига ўтган пайтда бутун Кўҳистон ўз бошига мустақил эди. У вақтларда Кўҳистон халқининг тириқчилиги ибтидой равишда ҳукумат тартиблари оқсоқоллик бўлса ҳам деҳқончилик ва чорвачилик билан кун кўрар эди.

Манғит сулоласининг бошлиғи бўлган Раҳимхон ўз хукуматида Бухорода мустаҳкамлаб, Кўҳистон томонига юриш қилганида, унинг ҳисорликлар билан биринчи тўқиниши Пошхўрд қалъасининг яқинида, Тангдевон қалъасида бўлди (ҳижрий 1169 йил), Раҳимхон бу урушда ғолиб келгач, қўлга тушган бутун эркакларни ўлдирди, хотин-қизларни асир қилиб, Қаршига узатди ва бозорда жар чақиртириб, тилаган кишиларга уларни сотди. Бу урушда Раҳимхон қўлига кирган бошқа гапиматлар шу қадар кўп эдики, уларни сипоҳиларга бўлиб бермоқ учун олти кун вақт сарф бўлди.

Раҳимхон иккинчи сафарига Шеробод қалъасининг яқинида Кўҳистон қалъасидан ҳисорликлар ва Кўҳистоннинг бошқа озод халқлари билан учрашди. Раҳимхон бу қалъани қўлга олгач, асир тушган эркакларни сўйиб, бошларидан калла минора² ясатди, хотин-қизларини бўлса ўз сипоҳларига тақсимлаб берди (х. 1170).

Бу воқеанинг даҳшатини кўрган Кўҳистон халқининг қолдиқлари мол ва жонларини омон сақлов учун ўз ихтиёрлари билан қалъаларини топшириб, Раҳимхонга итоат арз қилдилар. Кўҳистоннинг катта бекларидан бўлган Ҳисор ҳокими Муҳаммад Аминбек бўлса Афғонистонга қочди.

Раҳимхон таслим бўлган аҳолидан йигирма минг уйли кишини Бухоро ва Миёнкол томонларига кўчирди, халқдан омон пули номи билан йигирма минг тилла нақд пул, уч минг бош от, беш юз туяга ортилган қимматбаҳо молларни йигиб олди. Ҳар бир шаҳарга ўз томонидан ҳоким белгилаб, бу ҳокимларни кўримоқ учун илгор қўйди. Бу қаторда маҳаллий беклардан ўзига ёрдам берган Ғулжабекнинг ўғли Саримсоқбекни Душанба шаҳрига ҳоким белгилади.

Раҳимхон халқни бутун талаб, бўйинларига қуллик занжирини солгандан кейин Бухорога қайтиб кетди. Унинг беклари халққа ўздан ҳам ортиқроқ зулм қила бошладилар. Халқ мунча зулм, ҳақсизликларга чидаёлмай, иккинчи йил кўзғолон кўтариб, «Чўрзақ» қалъасини мустаҳкамлаб, шу ерга сигиндилар. Раҳимхон навкарлари у ерга ҳужум қилгач, у ердан кўчиб Сина қалъасига, ундан «Даран Ниҳон»га бориб, умумий кўзғолон учун тайёр-

¹ Санад — расмий ҳужжат, исбот, далил.

² Калла минора — кесилган бошларни минора шаклида устма-уст теришдан бино бўлган минорадир. (А.)

лик кўра бошладилар. Қўзғолончилар етарли куч тўплагандан кейин 1171 йил рамазон ойида Денов қалъасига юриш қилиб, шаҳарни Раҳимхон одамлари қўлидан олдилар. Раҳимхон кишилари Деновнинг Арк қалъасига — ички қалъага қамалдилар.

Юқори Хисорда бўлган Раҳимхон илғори бошқа томонлардаги илғорлар билан биргалашиб, Денов шаҳрини қамал қилдилар. Шундай бўлиб, қўзғолончилар икки жабха — фронтда: бир томондан, Аркка қарши ҳужум билан, иккинчи томондан, шаҳар ташқарисига қараб мудофаа билан урушар эдилар. Бу уруш қирқ кунга чўзилиб, оқибат Раҳимхоннинг ўзи етиб келгач, шаҳар олинди.

Раҳимхон қўзғолончилар бошлиғи бўлган Омон Боқини қозикқа ўтказиб ўлдирди. Қўлга тушган бошқа аҳолини қўйдек сўйдириб, кесилган бошларидан Денов дарвозасининг қаршисига бўлган Теза устида калла минора тиклади. Сўнгра Сарижўй, Регар, Душанба ва бошқа шаҳарларга қирғин солиб, у ерларда кесилган бошларни ҳам Деновга юбориб, бояги калла минора устига замлади.

Хисор халқининг ёрдамига борган тўрт юз нафар Хўжанд ва Ҷратена халқи «Даран Нихон»да Раҳимхон одамлари қўлига тушиб ўлдирилиб, уларнинг боши ҳам Денов калла минораси устига чиқарилди.

Шундай фожиали ҳоллар ёлғиз Хисор ва унинг теvarагида юз бермай, Панжакент, Ёрий, Киштут, Урметан, Моғиён, Фароб ва Фалғар ҳам шундай даҳшат ва ваҳшат билан Раҳимхоннинг қўлига кирган эди (х. 1166)¹.

Раҳимхондан кейин амир Дониёл даврида ҳам Кўҳистон халқининг қосасига сузилган ош шу эди. Кўҳистон халқи озодлик истайди, ўз меҳнати самарасига ўзи эга бўлмоқни тилайди. Дониёл бўлса уларни қул қилув ва бор-йўқларини қўлларидан тортиб олмоқни хоҳлайди. Яна ўша қўзғолон, яна ўша ҳужум, яна ўша қирғин, яна ўша калла минора...

Амир Шоҳмурод, Ҳайдар Ботурхон (Насрулло) ва Музаффар даврларида ҳам шундай можаролар такрорланади.

Айниқса, амир Музаффар давридаги фожиалар Раҳимхон ахдидагиларини қайта бошдан тиргазади:² бир даста рус яроқлари

¹ Бу бобда нақл қилинган шу тарихий фожиалар Раҳимхоннинг буйруғи билан карминалик қози Зухайр ўғли қози Муҳаммад Вафо (Шухрат) томонидан ўз қўзи билан кўриб ёзилган «Тўхфан хоний» номли китобдан хулоса қилиниб олинди.

² Бу икки «қаҳрамон» (Раҳимхон ва Музаффар)нинг тарихий жиҳатдан бир-бириларига ажойиб бир ўхшашликлари бор. Раҳимхон Эрон, Афғонистон, Хиндистон ва Ўрта Осиёда бир мунтазам ҳукумат ясаб, дарабеклик даврларида бузилган савдо йўлларини олиш вазифасини бўйнига олган Нодиршоҳ яроғи билан яроқланиб Ўрта Осиёдаги Теза бегиларини йўқотувга киришган бўлса, шу хилда амир Музаффар ҳам рус сармоясини учун ўлкани амният остига олиш вазифасини чор Россиядан ўз устига олган эди. Амир Музаффар Россия билан ярашиб, унинг ҳимоясига киргандан кейин унинг яроғи билан, Кўҳистонни тасарруф қилди. (А.)

билан яроқланган сарбоз Ёқуб қушбеги қўл остида Кўҳистоннинг бутун сой ва тоғларини айланиб, халқнинг бор-йўғини «омон пули» оти билан талаб олади.¹

Денов шаҳри амир Музаффарнинг ўз қўл остидаги қўшин билан олингандан кейин қўлга тушган аҳолининг барисини асир, деб бир тепа устига тўплаб қўйди. «Тожут-таворих» таъбирича, хўкиздеқ бош кесди.

Абдулаҳад ва Олимхон даврида бўлса Кўҳистон аҳолисида бош кўтара оларли куч қолмаган эди. Халқнинг мол-ашё, бола-чақа, ору номуси амир ва унинг беклари оёғи остида эзилди...

Амир Олим ўзининг зулм ва истибдод қасрини яна ўз оёғи остида қолиб эзилган халқ қўли билан сақламоқчи эди. Қонларини тўкиш воситаси билан қўлга киргизилган аҳолини тағин ўз жаллодлиги йўлида ишлатувни тилар эди.

Ўз манфаатлари амир манфаати билан бир бўлган кишилар (амалдорлар, эшонлар, муллалар ва савдогарлар) албатта унга ёрдам берар ва халқни ҳам унга ёрдам беришга чақирар эдилар.

Аммо халқ оммаси амир ва унинг ювиндихўрлари билан муносабати бўлмаган кишилар, унга ёрдам беришни сира истамас эдилар.

Амир беклари халқнинг рози, норозилигига қарамасдан, оғир солиқлар солиб ундириб олдилар, амалдорлар ва навкарларни амирга ёрдам учун Бухорога юбордилар, улар қаторида зиндонда қамалиб ётган бандиларни ҳам узатдилар.²

Бухорода бўлса Кўҳистондан келган амалдорларни подшолик боғларида ерлаштириб, боқиб, семиртириб сақладилар, бандиларни ўғрилардан тузилган «шербачча»лар қўлига топширдилар.

XXIV

НОТАНИШ КИШИ

Одина ўз каравотида офтобда ярим уйқу ҳолатида чўзилиб ётган ва Шоҳмирза келган-кетганларга чой, чилим бериб юрар эди; чойхона олдида нотаниш бир киши пайдо бўлиб, чорпоя лабида, Одина каравотига яқин бир ерда оёғини осилтириб ўтириб Шоҳмирзадан бир чойнак кўк чой сўради.

Бу кишининг афти башараси тоғ тожигига ўхшаса ҳам, бошидаги узун кўзи терисидан кавказча телпаги, эғнидаги Бухоро сарбозлари кийимига ўхшаган йиртиқ кулучаси, оёғидаги қизил мешдан тикилган кенг ва йиртиқ шалвари, баланд пошнаи эски уфайка этиги тоғ тожиклари кийимига ўхшамас эди.

¹ Бўстонли Мирза — Азим сомиининг «Тўхфаи шоҳий» деган китобида.

² Колесов воқеасидан кейин амир ҳамма бандиларни аскар қилиб, тахтни ўшалар қўли билан сақламоқчи бўлган эди. Кўҳистон зиндонларидаги бандилар ҳам шу мақсад билан Бухорога узатилган эди. (А.)

Шундай бўлса ҳам Шоҳмирза бу одамни тожик гумон қилди, чунки у одамнинг чой буюргандаги икки калима ўзбекча сўзи, худди тоғ тожикларининг ўзбекча сўзлаганларидек хатоли бўлиб, унинг афти башарасига мос келар эди.

Шоҳмирза ўз гумонининг тўғри ё нотўғрилигини синамоқчи бўлиб, у одам билан Одина орасида ўлтириб, олиб келтирган чойини ўзи қуя бошлади. Аввал бир пиёла қўйиб ўзи ичди, кейин пиёлани яримдан ортиқроқ қўйиб у одамга узатди.

— Меҳмон! Сўрамоқ айб эмас, сен қаердан бўласан?— деди.

— Қоратегиндан.

Нотаниш одам томонидан берилган бу жавоб Шоҳмирзага ўзи қилган тахминдан ортиқ бир нарсани аниқлаш бўлмаса ҳам, хаёлга ботиб ётган Одинани сескантирди ва бирдан бошини ёстиқдан кўтариб, тирсагига суяниб, у одамга тез-тез бир-икки қаради: кўзига таниш кўринди. Аммо қаерда ва қачон кўрганини эслаёлмади! Эсини бошига тўшлаб бу одам тўғрисида тузукроқ ўйламоқчи бўлса ҳам, орқада келган «Қоратегин» сўзи унинг фикрини бошқа ёқларга тортар эди. Бу сўз эшитилиши билан Одинанинг кўзига ёшлик кунлари, аччиқ-чучук хотиралари бир-бир кўриниб ўтар эди, бу хотиралар орасида ҳаммадан кўпроқ Одинанинг ўзига тортган, албатта, Гулбиби хотираси эди.

Қоратегин... бу қандай харобайи зулмобод эдики, унинг арбоб камоллари шумлигиндан, унинг камбағаллар учун зиндон бўлганидан, Одина ўз севгилисидан абадий айрилган эди.

Хақиқатда ҳам Одина бу кунларда ўзини севгилисидан абадий айрилган санар эди, чунки бу кунларда унинг касали жуда зўрайиб, ундан қутулиб, севгилисига қовушиш умиди батамом сўнгган эди. Одинада қолган сўнгги орзу у тирикликда ўз ёри, диёри тўғрисида биргина хабар эшитса, агар яхши хабар бўлса, унинг лаззати билан, агар ёмон бўлса, унинг алами билан жон берса.

Бу орзуга етишув умидида яна эсини бошига тўшлаб, қоратегинлик нотаниш кишининг сўзларига диққат билан қулоқ сола бошлади.

— Бу шаҳарга янги келганга ўхшайсан?— деб сўраган Шоҳмирзага у одам:

— Бир ой бундан бурун,— деб жавоб берди.

— Қоратегиндан қачон чиққан эдинг?

— Тахминан бундан тўрт ой бурун.

— Фарғона билан келдингми?

— Йўқ, Фарғона йўли берк. Қоратегин ҳукмдорлари бирор кишини Фарғона томонига қўймайдилар.

— Бўлмаса сен қандай ва қайси йўл билан буёққа чиқиб келдинг?

— Мен,— деди нотаниш киши,— аввал Қоратегиндан Бухорога келдим, тўғриси, мени Бухорога келтирдилар, бир неча вақт уёқларда юргандан кейин бу ерга келдим.

— Биз ҳам,— деди Шоҳмирза ўзи Одинага ишора қилиб,— тожикмиз, шунинг учун сени аҳволингни тузукроқ билмоқчи

бўлдим. Бундай қилиб сўрай бошлаганимдан хафа бўлмагайсан.

— Мен ҳам сизнинг тожиклигингизни биламан, бу шаҳарга келганимдан кейин: «Бу ерда тожик борми, йўқми?» деб сўраганимда сенинг дўконингни дарак бердилар. Сенлар билан танишайлик, деб бу ерга келган эдим.

— Хўш келибсан, — деди Шоҳмирза, — ўз аҳволингдан гапир, қани сени нима учун ва кимлар Бухорога келтирган эдилар?

Нотаниш киши совиб қолган чойини бир ҳўплаб:

— Мен Қоратегин зиндонида қамоқда эдим, — деб саргузаштини гапирмоққа киришди.

— Бу йил амир, — деди у киши, — бандиларни ҳам навкарлар қаторида Бухорога чақирган эди, ҳоким мени ҳам бошқа қамоқдагилар қаторида Бухорога узатди. Бизни у ерда ўғрилардан тузилган шербачча номли дастага киргиздилар. Бу дастанинг баъзи бирлари мендек тухмат билан қамоққа тушганлардан бўлса ҳам кўпчилиги чинакам атоқли каллакесар ўғрилардан эди.

Шоҳмирза совиезган, у кишининг олдига қўйилган бир ииёла чойга бир оз иссиқ чой қўйиб, тезроқ ичишини сўрагандан кейин:

— Сизга қандай хизмат топширилган эди? — деб сўради.

У киши ярим совиган чойини ичиб:

— Биз, — деди, — бир неча вақт Бухоро ва унинг атрофида соқчилик қилдик.

— Нимани ва кимдан қўрир эдингиз?

— Унисини ўзим ҳам билмайман, лекин менга маълум бўлгани шуки, бизнинг соқчилигимиздан халқ додга келди. Бизнинг дастадагилар қайси қишлоққа борсалар, у ердаги чиройли болалар ва хотин-қизларни йиғиб базм қилар, фуқаро молини очиқдан-очиқ талар, деҳқонларнинг етилган экинларига отларини қўйиб боқар эдилар. Шундай ишларга норозилик билдирган ёки ёмон кўз билан қараганларни, «большевик ёки жадид», деб қўлоёғини боглаб, Бухорога жўнатар эдилар. Шу йўл билан Бухорога жўнатилганлар, агар унда кўп пул харжлай олсалар, яъни тузуккина пора бера олсалар қутулар, бўлмаса, Бухоро обхонасида бўғиб ўлдирилиб, мурдалари Ўғлон дарвозасидаги кўлга ташланар эди.

— Бу ҳолга қарши гапирадиган биронта одам йўқми?

— Бор ва бор эдилар, фақат қарши чиққанларни, ҳатто очиқдан-очиқ қарши чиқмаса ҳам қаршилиги сезилганларни тўдатуда қилиб ўлдирдилар. Колесов воқеаси кунларида шундай одамларни ўнлаб-юзлаб ўлдирдилар. Шундай ўлдирилганларнинг суяқларини ўз кўзим билан кўрдим, — деди нотаниш одам қути учиб.

— Қандай, қаерда кўрдинг? — деб сўради Шоҳмирза.

— Бир кун, — деди у киши, — дастамиздаги бир шеригим билан Қизилтепа станцияси теварагида кезиб юрардик, йўлимиз у ердаги ўт тушган пахта заводи устидан тушиб, ундан бир чуқур ичида ҳали жасади у қадар ўзгармаган бир тўда ўликларни кўрдим. Уларнинг кўз ва қулоқларини қарғалар чўқимоқда эдилар.

— Булар урушда шахид бўлганлари бўлса керак, нима учун буларни бирор ерга кўмиб, бошларига туғ кўтармаганлар?— деб сўрадим.

— Булар шахид-маҳид эмаслар,— деди йўлдошим,— булар рус ишчилари билан шу заводда ишлайдиган мусулмон ишчилар эди. Бу завод Бухоро жадидларининг бирисиники эди. Колесов урушда шикаст еб, большевик ва жадидлар қочганида бу ердаги рус ишчилари ҳам бир состав поездни тузатиб, темир йўли билан қочганлар. Аммо мусулмон ишчиларини ўзлари билан бирга қочишга ундаганда, улар:

— Йўқ, биз қочмаймиз, биз ислом подшохи ҳимоясида қоламиз,— деб рад қилганлар.

Уша вақт биз шу заводни қуйдириш ва бу ердагиларни ўлдириш тўғрисида Бухородан буйруқ олиб етиб келдик. Ҳаммадан бурун биз шу ишчиларни ўлдиришга киришдик, улар:

— Бизни нима учун ўлдирасиз, биз мусулмонмиз, рус ишчилари билан бирга қочмай ислом подшохи паноҳида қолишни аъло кўрдик. Бизнинг гуноҳимиз шу, қўшилмаган ислом подшошининг ҳимоятини кўриб руслар билан бирга қочмаган мусулмон фақирларнинг жазоси шуми, деб ялинар эдилар. Улар ўзлари алданган шу сўзлар билан бизни ҳам алдамоқчи эди. Лекин биз алданмадик, чунки Россияда кўзғалиб, императори аъзамни бекор қилган ишчилар эканини, Бухоро жадиди ва большевикларига ёрдам бериб, амирга тиг тортган яна шу ишчилар эканини биз яхши билар эдик. Дуруст, бу заводдаги мусулмон ишчилар учрушга қўшилмаганлар. Лекин буларнинг ҳамини шундай туришларига ким қафил бўла олар эди? Шунинг учун уларни ер юзидан йўқотмоқ керак эди. Уларни кўз юмиб очгунча тиг дамидан ўтказиб, гавдаларини заводнинг сув омбори бўлган шу чуқурга ташладик. Сўнгра заводдаги қимматли нарсаларни ўлжа қилиб, иморатларига ўт қўйиб, кулини кўкка совордик. У вақтда бу чуқур сув билан тўла бўлгани учун бу гавдалар ёнмай қолганлар. Қогон қочоқлари бу ердан ўтаётганда бу чуқурнинг сувини ичиб битказган, бу гавдалар юзага чиқиб, қарга-қузгунларга ем бўлган.

Шоҳмирза:

— Йўлдошининг бу гапларига қарши ҳеч нима демadingми?— деб сўради нотаниш кишидан.

— Нима дея олар эдим, ҳатто қарши бирор нарса дейишимни сезса, даста бошлиғига хабар бериб, мени ўлдиртириши аниқ эди. Елғиз шундай гуноҳсизларни шундай ваҳшийлик билан ўлдиршларига қарши ичимдан қон йиғладим.

Одина бу фожиани эшитганда азоб ва интиқом ўти билан кўзи машаълдек ёнар эди, чўпдек қуриган қўлларини ўйнатиб:

— Уроқ,— деди,— у ердаги ишчилар дарҳақиқат гуноҳкор эканлар. Уларнинг зўр гуноҳлари шуки, халқни алдаш, ўз душманларини йўқотиш, камбағалларнинг кўзларига қум сепиб, ўз чўнтақларини тўлдириш учун амир ва унинг думларига ислом, дин, миллат, ватан отининг қурол бўлганини билмаганлар. Агар тарқоқ яшайдиган камбағаллар ва қишлоқ меҳнаткашлари буни

билмасалар айб эмас эди. Аммо бир ишхонада тўпланиб ишлайдиган ишчилар ўз синфий душманларининг найрагларини билмаклари керак эди: чунки ундай ерларда билувчилар топилади, мусулмонлардан топилмаса, руслардан топилади, албатта у билувчилар, хон ва бекларнинг диндорликлари халқнинг кўзини бўёв учун бўлганлигини, сармоядорларнинг миллатпарастликларидан мақсад, миллий сармоя тўплаш номи остида фақирларнинг қўл кучидан фойдаланиб, ўз чўнтаklarини қаппайтириш эканини, умуман, дин, миллат ҳамда ватан номлари юқори табақалар қўлида халқнинг тубан табақаларининг қонини сўрмоқ учун қурол бўлганини билмовчиларга тушунтиради. Шундай бўла туриб, «диндошим, миллатдошим», деб ўзини қассоб қўлига топширилган қўйдек, одамхўр душманларга топшириши гуноҳи азим эмасми?

Дуруст, булар энди ўтмишдаги гуноҳ ва жазодир, лекин агар биз булардан иборат олсак, бундан буён дўстимиз ким, душманмиз ким эканлигини билсак, меҳнаткашларнинг қутулишлари дин ва миллат айирмасига қарамасдан хон, бек, сармоя ва сарват¹ аҳлига қарши биргалашиб қўзғалишда эканини тушунсак, синфий душманга ишониш-ўзини алдаш бўлганини фаҳмласак, ўз ҳақимизни ва қасбдошларимизнинг қонини талаб қилишга тайёр турсак, у ҳақсиз тўкилган қонлар бўшга кетмаслар.

Шоҳмирза Одинага қараб:

— Хайр, қўй энди, — деди, — ўзингни кўп койитма, ўзинг айтгандек, Улар ўтмишдаги нарсалар. Ажаб эмас бизнинг камбағаллар ҳам бу ҳодисалардан иборат олиб, келажакда ишларини билиб қилсалар. Ҳозир ҳикояни эшитайлик.

— Хўп, эшитайлик, — деб Одина нотаниш кишига қаради.

— Улар тўғрисида эшитадиган бир нарса қолмади, — деди у киши.

— Сен Қизилтепадан тўғри Тошкентга қараб кела бердингми? — деди Шоҳмирза.

— Йўқ! Яна бор, — дея у киши сўзга киришди:

— Сўнгра, — деди, — бизнинг дастанни Ёвқочди тўқсоба деган бир саркарданинг қўли остида Карманага юбордилар. Эшитувимга қараганда, Ёвқочди тўқсоба европалик фоҳишалардан олиб, то маҳаллий қаландар баччаларгача амирга топиб берадиган бир қўшмачи одам экан. Кармана чегарага яқин бўлиб, большевиклик ташвиқоти дарвозаси бўлгани учун амир ўзининг кўрпа кўтардисини ва синалган одами бўлган Ёвқочдисини у ерга юборган экан.

Карманага келганимиздан кейин дастамиз ўз талончилигини белгили бир тартибга солди: бу даста ҳар кун майда гуруҳларга бўлиниб, Самарқанд йўлини қузатиш ва Малик чўлини қўримоқ учун қидиришга чиқади, учраган йўлчиларни қўлга олади, «сен большевик, сен жадид», деб бор-йўгини талагандан кейин қўйиб юборади, норозилик қилганларни ўлдиради ёки қўл-оёқларини

¹ Сарват — мулкдор.

боғлаб, Карманага, Ёвқочди олдига юборади. Ёвқочди, агар лозим топса, бундай бандиларни Бухорога жўнатади ёки бир неча кун қамаб таъзир бергандан кейин кўпгина пора олиб, мўътабар одамлар кафил бўлуви билан қўйиб юборади.

Даста нафарлари ё гуруҳлари қўлидан: «мени таладилар», деб келиб, Ёвқочдига арз қиладиган баъзи соддадиллар ҳам учрар эди. Ёвқочди шундай кишиларга:

— Менинг одамларим сени талаганини ким кўрган, сен, большевик, жаноби олийнинг фидокор қулларини бадном қилмоқчисан, йўқол кўзимдан, бўлмаса ҳозир банди қилиб Бухорога жўнатаман, — деб қувар эди.

Мен бундай воқеаларнинг ҳеч бирини кўрувга тоқат қила олмас, бу жаллодлар орасидан қочиб қутулишни тилар, аммо қаерга ва қандай қочишни билмасдим. Албатта, ўз ватанимга боролмас эдим, чунки йўлда қўлга тушмасам ҳам у ерда қўлга олиниб яна қамалишим аниқ эди. Самарқанд ва Тошкент томонларига ҳам қочиб чиқишга ботирлик қила олмас эдим, чунки: «Бухоро томонидан уёққа борганларни большевиклар ўлдирад, у ерлардаги халқнинг ўзи ҳам большевиклар қўлидан додга келган», деб бизни кўрқитар эдилар. Большевиклар қўлидан қочиб, Бухорога бораётган бой ва муллалар ҳам амир одамларининг шундай иғволарини ўн чандон орттириб тасдиқ қилардилар. Бухоро қочоқларидан гап очилиб қолса: «У муртадлар тупроққа айланиб кетди, энди у кофирлардан дунёда асар ҳам қолмаган» дер эдилар.

Бир кун Каттақўрғон томонидан бир кишини банди қилиб олиб келдилар. Ёвқочди у одамга деди:

— Э, муртад, энди хорлик-зорлик билан итдек ўлдириласан. Агар Бухоро қочоқларининг нима қилиб юрганлари, жаноби олийга қарши қандай тайёрлик кўраётганликлари, рус большевиклари билан қандай муносабатда эканликларини рост билан айтсанг, жаноби олийга арз қилиб, сенинг қонингни бағишлатмогим мумкиндир.

— Мени алдайман, деб бекорга овора бўлма, — деди мазкур банди, — мен сендек номуссиз ёлғончилар сўзига ишонадиган аҳмоқлардан эмасман. Мен ўлимдан кўрқмайман. Биз амирга қарши кўзгалганда ўлимни бўйнимизга олган эдик. Мен қўлга тушгандан кейин тирик қолмаслигимни яхши биламан. Лекин менинг ўлимимдан сенга ва амирга ҳеч бир фойда йўқлигини билиб қўй, ёлғиз менгина эмас, бутун Бухоро қочоқлари ўлдирилсалар ҳам сиз қутула олмайсиз... Бизнинг орқамиздан келадиганлар сизни даф қилиб, дунёни мурод вужудингиздан аритажақлар.

Ёвқочди бу аччиқ ва очиқ сўзларни эшитиб, кўзлари қўйни кўрган бўри кўзидек ғазабдан ёнди ва бу одобсизни ўлдириб, мурдасини ўтда кўйдиришни тилар эди. Лекин кўп машаққатлар билан қўлга киргизилган бу овни тириклайин амирга тортиқ қилишни муносиб кўриб, қулоқ-чаккасига бир-икки шапалоқ урдириш билан ўз ғазабини бир оз пасайтирди ва уни тез юрувчи чопарлар билан Бухорога, амир ҳузурига узатди.

— Амир у бандини умрли қамоққа ҳукм қилгандир?— деб сўради Шохмирза.

— Йўқ,— деди у киши.— амир у бандини Старомахосса чорбоғида ўз кўзи олдида қилнч билан чоптириб, қийма-қийма қилдирган.

— У бандининг ўзи ким экан?

— Кейинчалик у кишининг Бухоро қочоқларидан Мирза Усмон деган бир киши эканлиги, уни каттақўрғонлик аксилнқиллобчи алдаб, Тошкентдан Каттақўрғонга келтириб, Бухоро чегараси яқинлигида амир «шербаччалари» (ўғрилари) қўлига тошшириб, Ёвқочдига юборганлиги маълум бўлди.

Нотаниш киши ўз саргузаштини давом қилиб:

— Мен,— деди,— бу ҳодисадан Туркистонда Бухоро қочоқлари жим турмасдан, амирга ва бу қадар ҳақсизликларга қарши ҳозирлик кўраётганликларини англаб, шу томонга қочишни муқаррар қилдим. Ҳамда бир кун тонг қоронғиси билан Кармана шаҳридан станцияга қочиб, у ердаги темир йўл ишчиларига ўз мақсадимни айтдим ва уларнинг ёрдами билан вагонга яшириниб, бу ерга келдим.

— Бу гайрирасмий кийимларни қочиш учун кийгандирсан-а?— деб сўради Шохмирза.

— Йўқ,— деб жавоб берди нотаниш киши,— бошимдаги бу кийимлар «шербачча» лигимдан қолган нишондир.

Одина сўзни Қоратегин устига бурмоқчи бўлиб:

— Қоратегинда қандай гуноҳ билан қамалган эдинг?— деб сўради.

— Бу воқеа жуда қизиқ,— деди у киши.— ўтган йил мен тожик ишчилари билан Фарғонада Қоратегинга бораётганимда чегарада хуржунимдан чой ўралган эски бир газета чиққани учун амир одамлари мени жадид деб...

Нотаниш киши сўзини битирмасдан Одина бўйинини тиклаб, у одамга диққат билан қаради-да, бирдан:

— Вой, сен Шариф эмасмисан?— деб бақирди.

Нотаниш киши суҳбатдошининг бу ногаҳоний кашфиётидан ҳайратда қолиб, диққат билан унга бир қаради ва унинг сўроғига жавоб бериш ўрнига, ўз навбатида:

— Вой! Сен Одина эмасмисан?— деб сўради.

Бу бир-бировига нотаниш бўлган икки эски ошна ўз сўроқларига жавоб олиш ўрнида жойларидан туриб, кучоқлашиб кўришдилар.

XXV

ШАРИФ

Бу манзара жуда қизиқ эди. Бундан икки дақиқа бурун бирор хабар эшитмак учун нотаниш кишини тадбир билан ўз матлаби устига келтиришга уринган Одина, ҳозир қутилмаган вақтда у киши билан эски ошна бўлиб чиқди, энди у ҳар бир хабарни тўғ-

ридан-тўғри бу кишидан сўрай олар ва ҳеч мулоҳазасиз унга ўз саргузаштини ганира билар эди.

Хаммадан қизиги Шоҳмирзанинг вазияти эди: у бундан бир соат бурун бу кишининг Одинани танимаслигини ўз кўзи билан кўрган, Одинанинг ҳам бу кишини танимаслигини фаҳмлаган эди. Ҳозир нечук бу нотаниш киши дафъатан бир-бировларини от ва белгилари билан биладиган икки қалин ошна бўлиб чиқдилар. Бу қизик манзара Шоҳмирзани таажжубга солганди, у муаммонинг яширин сирларини тезлик билан англовга ҳавасланди.

Лекин Одина йўл бермади:

— Шариф ака бизнинг азиз меҳмонимиздир, агар бемалол бўлса, таом тайёр қилсанг яхши бўлар эди,— деб Шоҳмирзани суҳбатдан четлатди.

Шоҳмирза:

— Дарров,— деб ўрнидан тургани ҳолда,— нима овқат қилай? — деб сўради Одинадан.

— Палов қилсанг, яхши бўлар эди, мен ҳам Шариф аканинг қадамини ўзим учун муборак санаб, букун парҳезимни очар ва сенлар билан бирга палов ердим,— деди Одина.

Ҳақиқатан ҳам бу вақт Одина соғайган қаби эди. Қутилмаган соатда Шарифдек эски ошнасини топиши уни одатдан ташқари қувонтириб, соғлардек руҳлантирган эди. Шунинг учун парҳезни очишга ҳақи бор эди.

— Икки қозонимиз бор,— деди Шоҳмирза,— бирисида палов дамласам, иккинчисида сенга товуқ шўрва пишираман, бутунлай соғайиб, доктор ижозат бергунча парҳезни бузмаслигинг маълаҳат.

— Раҳмат,— деди Шариф,— мен учун ташвиш чекма, қўш-хонамизда тайёр ошимиз бор; кишининг соғлиғи керак, ош ейиш қочмайди.

— Чойхона ҳаётига одатланган одамга ош дамлашнинг ҳеч бир ташвиши йўқ. Фаровончилик замонларида кунда ўн дафъагача ош дамлар эдим, энди бир дафъа ош дамлаш малол келадими? Ўзим ҳам жуда очиққанман.

Шоҳмирза бўшаган чойнакка қайтадан чой дамлаб қелтириб, Одина билан Шариф олдига қўйиб, ўзи қозон-товоқ бошига кетди. Одина билан Шариф чойни орага олиб, қайта бошдан икковлаб суҳбатга киришдилар.

Одина Шарифни ўзининг кейинги саргузаштидан қисқача хабардор қилганидан кейин, деди:

— Бир йилдан ортиқроқ бўлди. Шундан бери бувим ва қайлиғим аҳволдан беҳабарман, улар ҳақида бирон нарса эшитган бўлсанг, менга айтиб, ташвишдан чиқарсанг-чи!

— Мени чегарадан банди қилиб... — деб Шариф ҳикоя бошланди Одина асабийлик билан унинг сўзини кесиб деди:

— Сенинг банди бўлганингни ўз кўзим билан кўрганман. Ундан сўнг бошингдан нималар ўтганини кейин айтиб берарсан, қозирча менинг уйим тўғрисида бирон хабар бер, дейман.

— Сенинг уйингдан унча хабарим йўқ, банди бўлиб Қора-

тегинга...— деб Шариф сўзини яна ўз саргузаштига бурмоқчи бўлган эди, лекин, «унча хабарим йўқ», жумласи Одинани шуб-ҳага тушириб, Шариф учун қочини йўлини тўсди:

— «Унча хабаринг йўқ», демак, өзгина хабаринг бор,— деб Одина яна унинг сўзини кесди,— ўша өзгина хабарни хоҳ яхшидир, хоҳ ёмон менга айтиб, мени ташвишдан қутқар,— деб уни сиқа бошлади.

Шариф учун айтилмайдиган нарсаларни айтишдан бошқа чора қолмаган эди, лекин айтилажақ хабарларни кейинроқ ҳам енгилроқ қилиб айтиш йўлини ахтарар эди.

— Сабр қил, сенинг уйингга даҳлли гаплар жуда оз, у ҳам менинг саргузаштимга боғлиқдир, чунки мен зиндондан бошқа жойни кўрган эмасман, зиндондаги ўз саргузаштимни айтмасдан унинг ичидан сенга даҳлли хабарни нечук ажратиб айтаман,— деб Шариф яна ўз саргузаштини айтишга киришди:

— Мени,— деди,— чегарадан банди қилиб Қоратегин кўрғонига келтирилганларидан кейин кийимларимни ечиб, ўзимни бир уйчага қамадилар. Бир оз фурсатдан кейин мирғазаб бир неча одамлари билан бирга менинг олдимга кирди, отимни, отамнинг отини, Фарғонада неча вақт бўлиб, қандай ишлар қилганимни бирма-бир сўради, сўроқларига рўйирост, тўғрилиқ билан жавоб бердим. Энг охирида: «Сен жадидликни кимдан ўргандинг?»— деб сўради. «Мен жадид-мадидни билмайман»,— дедим. Мирғазаб орқа томонда бошим устида тик турган икки одамга ишорат қилди, уларнинг иккови икки юзимга бирдан икки шапалоқ кўндирдилар. Бурним тирқираб қонаб кетди, кўзим ёшланди, бошимдан ҳушим учди, қулоқларим жаранглаб кетди, ўзим юзгубан йиқилдим. Бир-икки одам дарров елкамдан тутиб турғизиб, мирғазаб рўбарўсига чўккалатиб ўтқазиб, ушлаб турдилар. Мирғазаб: «Хали сен бошланғичини кўрдинг, бу хамир учидан патирдир. Тез бўл, энди ростини айт, ёш бошингни ғазабдан қутқар»,— деди.

«Билмаганим бир нарса тўғрисида нима дея оламан, ҳар бало бошимга келса толеимдан кўриб, сабр қилишдан бошқа чорам йўқ», деганимда мирғазаб ўз одамларидан бирига:

— Таёқни келтир,— деди.

— Хўп, тақсир, ҳозир!— деб у одам югуриб кетди-да, бир нафасда бир ярим газлик қирқ-эллик дона иргай таёқ келтириб ташлади.

— Айт! Бўлмаса шу таёқлар остида, ошпичоқ тагида қийманланган гўштдек титилиб ўларсан!— деди мирғазаб.

— Нимани айтай?

— Жадидлик тўғрисида билган нарсангни.

— Боя ҳеч нарса билмайман, дедим-ку.

Мирғазаб ғазабланиб:

— Гапиришга ҳушинг келмайди, хали дамнинг бор, хали,— деди-да, одамларига қараб:

— Босинг бу муртадни!— деб буюрди.

Улар мени юзимни ерга қилиб босдилар, бири бўйинимга миниб бошимни, бошқа бириси сонимга миниб, оёқларимни босиб

турдилар. Ҳалиги таёқлардан бир донадан олиб, икки киши икки томонимда турди. Мирғазаб:

— Ур! — дегач, улар «пахта савар» қилиб ура бердилар.

Бир неча дафъа урганларидан кейин мирғазаб:

— Қўйинг, энди инакдай юмшаган бўлса керак, — деди.

Улар мени тагин турғизиб ўтиртирмоқчи бўлдилар, лекин ўтиришга мажолим йўқ эди.

— Қалайсан? — деб мирғазаб кулиб мендан ҳол сўради. — биргина таёқ синмай туриб хушдан кетдинг. Шунчалик ҳолинг бор экан, нега ростини айтмадинг? Бу подшоликнинг ўттиз икки хил қийноғидан биргинаси, бундан кейин тирноқ учи ва тизза суягига уришлари, бошдан-оёқ баданини қонатиб, туз сепишлар, бош бармоқ билан тик тутиб туришлар, хамирдан охурча ясаб, унга қизитилган ёғ қуйишлар ва бошқалар¹ бор. Ҳали ҳам бўлса вақт бор. Жадидлик йўлида қилган ишларингни айтиб, ўз жонингни қутқар.

Мирғазаб одамларидан бири:

— Тақсир, ҳозир бир оз ҳолдан тойди, буқун айта олмаса, эрта айтар, бу кеча ўйласин, агар эртага ҳам айтмаса, унда яна азоблаймиз, — деб орага турди.

Мирғазаб:

— Тузук. — деди, — кун ҳам кеч бўлди, ҳар нима керак бўлса, эртага қилармиз, бўйнига жел, оёғига кунда уринг, жуда ўктам кўринади, қочиб кетмасин, — деб чиқиб кетди.

Мирғазаб одамлари, бўйнимга жел уриб, оёғимни кундадан ўтказдилар², кундага пона қоққанда жоним чиқаёзиб, чириллаб дод солдим, додимни эшитадиган одам бўлмади, ҳаммалари уйдан чиқиб, устимдан эшикни қулфлаб кетдилар.

Албатта, у кеча тонг отгунча ухлай олмадим, бир ёқдан оёқнинг кундада азобланиши, иккинчи ёқдан эртага қутилган подшолик қийноқларининг қўрқинчи кўз юмишга йўл бермас эди.

Тонг отди, кун туғди, туш бўлди, пешин келди. Ҳали ҳам мирғазабдан дарак йўқ. Икки кундан бери шапалоқ ва калтакдан бошқа нарса еган бўлмасам ҳам очликни сезмайман, ёлғиз табиий ҳажат тақас қилган ва сувсизлик бўғзимни чатнатаёзган эди. Кун қайтган чоғларда эшик қулфини биров оча берди, мен ҳам подшолик қийноқларини тортишга ҳозирлана бошладим. Эшик очилди, зиндонбошлардан бири қўлида бир парча нон ва бир

¹ Подшоликнинг ўттиз икки хил қийноғи бир афсона бўлмасдан, уларнинг бариси жабр, иқдор қилдириш йўлида амирлар Бухороси ҳукумати замонида амалда эди. Энг охириги бунда айтилгандек, хамирдан охурча ясаб, қиздирилган ёғ қуйиш эдики, бунга учраган мазлум мияси эриб ўлар эди. (А.)

² К у н д а — чор тарош қилинган ва ҳар томони икки қарич келадиган йўғон бир ёўладирки, унинг икки оёқ ситарялик бир тешиги бўлади. Бу тешикнинг устидан кўндаланг яна бир тешикчаси бор. Оёқларни катта тешикдан ўтказиб, кўндаланг тешикчадан икки оёқ орасига тўғрилаб пона қоқилади. Мана шу пона қоқилганда оёқларнинг илик ва суяклари эзилгудек бўлиб, ҳар қандай тўзимли киши бўлса ҳам чидаёлмай жон аччиги билан додлайди. (А.)

офтоба сув бўлган ҳолда ичкарига кирди, сув ва нонни бир чеккага қўйиб, оёғимни кундадан чиқарди ва уйчанинг бурчагида бўлган бир чуқурчани менга кўрсатиб:

— У ерга бориб таҳорат ушат.— деди, таҳорат ушатдим. Келганимдан кейин тагин оёқларимни кундадан ўтказди ва понасини кечагидан бўшроқ қоқиб деди:

— Оёгингни бўш қўйиб сени роҳатда қолдирдим, менинг бу яхшилигимни унутма, қариндошларинг келсалар англа, менинг хизматонамни ёглиқ қилсинлар.— Мен гапирмадим, сўнгра сув билан нонни менинг олдимга қўйиб чиқиб эшикни қулфлаб кетди.

Бу бандибон бир ҳафтагача кунда бир мартаба келиб, мени таҳорат ушатишга чиқарар, оёқларимни кундадан ўтказиб, пона қоқаётган чоғда яна хизматона масаласини орага солар ва муқаррар бўлган сув-нонни олдимга қўйиб чиқиб кетар эди.

Саккизинчи кун эшик очилганда икки бандибон кириб, желни бўйнимдан, кундан оёғимдан олиб, қўлларимни қайириб, оркамга боғладилар.

— Муборак бўлсин! Хизматонани ёглиқ қиларсан-а, энди,— деди.

— Қўлимни боғлаганингни муборак бўлсинми?— дедим.

— Ҳа.— деди у бандибон, — агар қўлинг олдинга боғланса эди, ўлдирилар эдинг, қўлингнинг орқага боғланиши тирик қолишининг аломатидир. Тирик қолгандан кейин, бир кун бўлмаса, бошқа бир кун қамоқдан қутуларсан, бу муборакбодликка ва хизматонага арзимайдими?

Мен ўз-ўзимга:

— Бу одат ўлдирилувчилар учун яхши бўлмаса ҳам, тирик қолувчилар учун ёмон эмас. Шунинг учун шундай расми одатни ўзимдек тирик қолувчилар тўғрисида Бухоро ҳукуматининг «одилона» одатларидан санабам бўлади,— дедим.

Қўлларим оркамга боғлангани ҳолда мени элтиб ҳокимга рўбарў қилдилар. Ҳоким бошим устида қўлида таёқ тутиб турган ясовулбошисига қараб:

— Жаҳид шуми?— деб сўради.

— Ҳа, тақсир, шу.— деди ясовулбоши.

— Таъзир қилиб зиндонга солинг!— деб буюрди ҳоким.

Мени кўрғон дарвозасига олиб чиқдилар. Унда мени яланғочлаб бир одамнинг орқасига кўтартирдилар. Икки одам икки томонидан туриб иргай таёқ билан яланғоч оркамга бир-икки... деб бир кам қирқ таёқ урди. Сўнгра мени у одамнинг орқасидан тушириб тикка турғизиб:

— Жаноби олийни дуо қил,— дедилар. Лекин у вақтда менда жаноби олийни дуо қилиш нари турсин, сўғиш учун ҳам дармон қолмаган эди.

Сўнгра ясовулбоши, зиндонга олиб бориш учун мени миршабга топширди, миршаб ҳам мени икки одами қўл остида зиндонга юбориб қаматди. Зиндонда бўйнимга жел, оёғимга кишан урган бўлсалар ҳам, оёғимни кундага солмадилар.

Зиндонда мендан бошқа бандилар ҳам жуда кўп эдилар: уларнинг ҳар бири мендан қамалишим сабабини сўраб, ўз қамалиш воқеасини ҳикоя қилар эди.

Бир кун ясовулбоши одамларидан биров келиб қариндош-уруғларимдан кимларим борлигини сўради.

Мен бир кампир онамдан бошқа кишим йўқлигини айтдим.

— Агар менга яхшигина хизматона ваъда қилсанг, онамга хабар юбораман, келиб сени кўради,— деди ясовулбоши.

— Кераги йўқ, яхшиси унга айтмаслик лозим, чунки, агарда бечора онам мени бу ҳолда кўрса, ажаб эмаски, қайғудан ҳалок бўлса,— деб рад қилдим.

Шундай ҳам бўлса, хизматона ундириш умиди билан онамга хабар юборганлар, бу воқеадан тўрт кун ўтгач, кампир зиндонга келди. Мен учун бир товук, бир коса сариг мой, бир оз нон ва бир кўйлак-иштон олиб келган экан. Зиндон эшигида яхна товук гўшт билан сариг мойни хизматона номи билан кўлидан олиб, менинг ҳиссамга нон ва кўйлак-иштонни қолдирганлар.

Онам зиндонга, менинг олдимга ажаб бир ҳолатда кирди. Сочлари юлинган, юзи тирналган, кўзлари кўп йиғлагандан шишиб, қизариб кетган; овози ҳайқириндан хириллаб қолган, ўзи шунча дармонсизланганки, менга яқинлашгач, ҳушсизланиб йиқилди. Ҳушига келсин, деб бир қанча уринганимдан сўнг кўзини очиб, девоналардек менга тез-тез қаради-да, тагин кўзини юмди. Ҳозир ўлар деб ўйлаган эдим, лекин бошқа бандилар ёрдамлашиб, бир оз совуқ сув келтириб юзи, кўзига сепдилар, шундан кейин ҳушёр тортди ва рўпарамда ўтириб, ҳол-аҳволимни ва нима учун қамалганимни сўради.

— Менинг тақдиримдан, сенинг бахтсизлигингдан,— деб жавоб бердим.

Бир соат чамаси гап-сўзсиз ўтиргандан кейин ҳафтада бир қатла келиб кўришни ваъда қилиб, ўз ғамхонасига қайтиб кетди.

Зиндондан чиқиб кетаётганида унга зиндонбон:

— Ҳар келишингда менга бир коса сариёғ келтирмасанг, ўглингни кириб кўришга йўл бермайман,— деди.

Бечора кампир ўглини кўрмаса бўлмайди. Лекин сариг мой тайёрлаш учун моли йўқ, ишлаб пул топиб сариг мой олиш учун кучи ҳам йўқ. Нонлож гадойчиликка чиққан. Қунда эшикмаэшик юриб, менинг қамалганимни, ўзининг бахтсизлигини маъюсона бир тил билан гапириб, мени кўриш учун зиндонбонга бир коса сариг мой кераклигини, ўзининг ҳеч вақосиз, камбағаллигини айтиб бир қошиқ сариг мой тиларкан, шундай қилиб бир коса мой тайёрлагач, мени кўришга келаркан.¹

¹ Собик Бухоро амирлари ҳукумати тартибда гуноҳкорга солинган нақд катта жаримани ҳам гадойлик билан тўлаш одат ҳукмига кирган эди. Масалан, биров қон тўкишда айбланди. Шунда даъвогарнинг талабидан ташқари, ҳукумат ҳам унга катта жарима, қон пули соларди. агар бу жаримани тўлашга гуноҳкорнинг қурби етмаса, бўйинга бир хурма осиб, кишлоқма-кишлоқ кезарди. У ҳолни

Мени Бухорога жўнатгунларигача бечора кампир онамининг ҳоли шундай эди, ундан сўнг бошига нималар келганидан ҳабарсизман, ҳарҳолда букунгача тирик қолмагандир, — деб Шариф ўз бошидан ўтган воқеаларни тугатди ва ҳикоясининг охирида юзига томган ёш томчиларни дастрўмоли билан артиб, аламли бир оҳ чекди-да, ганиришдан тўхтади.

Шарифнинг саргузаштини эшитиш Одинага ўз фожияларини унутиш, ўз мусибатларини Шарифнинг бошига келган фалокатларига қараганда йўқ санаш даражасида таъсир қолдирган эди. Энди Шариф Одина кўзига, «нотаниш бир киши ёки оддий», саройбон Шариф бўлиб кўринмас, балки фалокат, зулм ва ҳақсизлик ўтида эриб, покланиб гавдаланган ипсоният гавҳари бўлиб кўринар эди. Шунинг учун Одина бу гал ундан тўғридан-тўғри ўз хонадон иҳволини сўрашга ботирлик қила олмай, уни ва ўзини юпатиш йўли билан деди:

— Биродар! Ғам ема, қайғурма! Дунёда, айниқса, бизнинг Кўҳистонда мусибатга тушган ва фалокат кўрган ёлғиз мен билан сен эмасмиз, балки кўп шарифлар, кўп одиналар жафо зиндонда тупроққа айланган ва айланмоқдалар, агар ғамзада ва аламдидда ёлғиз мену сен бўлсак эдик, оламдан ному нишонсиз йўқолиб кетишимиз мумкин эди, жафо кўрганлар кўп, зулмга дучор бўлганлар саноқсиздирлар. Букун бўлмаса эртага бу мазлумлар кўзгалиб, бизни бу ҳолга солганларни ер юзидан супуриб ташла-жақлар, айниқса, Россия меҳнаткашлари майдонга отилиб, императорнинг тожи тахтларини, сармоядорларнинг дабдаба ва ҳашаматларини ер билан яксон қилган бир замонда бу инқилоб тўфонига бизнинг арбоб камоллар, мулла ҳакираҳлар, хонлар, беклар, амирлар, мирғазаб ва ясовулбончилар бардош бера олмайдилар. Бир кун олдинроқ ё кейинроқ тожик меҳнаткашлари ҳам Россия меҳнаткашларининг ёрдам ва раҳбарликларига суянганлари ҳолда ўз мақсадларига етиб, ўз меҳнатларининг самарасига ўзлари эга бўлажақлар. Бу ҳолда менинг ва сенинг маҳв бўлиб кетишимиздан сира ғам ейилмаса ҳам бўлади, шу йўлда дастлабки қурбонлар қаторига киришимиз биз учун кагга шарафдир.

Сенинг саргузаштигини эшитиш билан мен шу даражада ўзимни унутдимки, агар бувимнинг шафқати, Гулбибининг муҳаббати зиммамга улкан миннат юкламаганда эди, уларнинг аҳволи тўғрисида сендан ҳеч бир нарса сўрамас эдим. Зиммамдаги ҳақлари мени уларнинг аҳволи тўғрисида билладиган нарсаларининг сўрашга мажбур қилади.

кўрганлар, унга қон пули тушганлигини билардилар-да, ҳурмасига беш-ўн чақа ташлаб ёрдам қиларлар, у гуноҳкор шу йўсинда неча йиллар гадойлик қилиб, қон пулини тўлар эди. Бундай ҳол кўпроқ Қарши шаҳри, Сабзавор, Чироқчи томонларда бўлар эди. Аммо Карки ва умуман туркманлар яшайдиган Лаби Обда қон пулини гуноҳкорларнинг эл-уруғи ўз ораларидан тўплаб, тўлар эдилар. (А.)

ГУЛАНДОМ

Шариф, Одинага оиласи ҳақида гапириб беришдан илгари Одинанинг иккинчи сафаридан кейин Қоратегинда унга дахлдор қандай воқеалар юз берганини ўқувчиларга ҳикоя қилишимиз зарурдир.

Ойшабиби билан Гулбибини жуда ёмон ҳолда қолдириб, Одинанинг Фарғонага сафар қилгани маълум. Уларнинг емак учун бирон нарсалари ва ёрдам олиш учун бирон кимсалари йўқ эди. Ҳаммадан ёмонроқ ҳол, Арбоб Камолнинг ҳаминша ўч олиш пайида юриши эди. У Гулбибини ўғли Ибодга олиб бериб шу восита билан ҳам Одинадаги «ҳақ-ҳисобини» барабар қилмоқчи, ҳам Одина ва Ойшабибидан ўчини олмоқчи эди.

Ойшабиби Арбоб Камолнинг бу ёмон ниятини орқаваротдан эшитиб кўрқди ва зўр ташвишга тушиб қолди. Лекин бир дафъа уни кўрқитгани учун иккинчи сафар ҳужум қилишга юраги дов бермас, деб ўйлар эди. Ҳақиқатан ҳам, Арбоб Камол Ойшабибига очикдан-очик ҳужум қилишга боғирлик қила олмай, қулай бир фурсат кутиб юрар эди.

Колесов воқеаси муносабати билан Фарғона — Қоратегин чегараси боғланиб, бу орадаги бориш-келиш кесилгандан кейин, Арбоб Камолнинг ўз истагини қўлга киритиш учун умиди зўрайгандек, Ойшабибининг ҳам хавфи ортган эди.

Арбоб Камол йўлнинг боғлиғлиги узаё борса, Одинани ўлган санаб, қандай йўл билан бўлмасин, ниятини амалга ошириш мумкин бўлур деб умид қилар эди. Ойшабиби бўлса, агар Одинанинг келиши узоққа чўзилса ёки унинг қайтишидан умиди узилса, тилар-тиламас душманга таслим бўлишга тўғри келар деб, кўрқар эди. Чунки бўйга етган бир қизни йилларча уйда ёлғиз сақлаш мумкин бўлур деб билмас эди. Ҳар қандай ҳужумларни дафъ эта олса ҳам, бу ҳолни узоққа чўза олмаслиги аниқ эди. Чунки ёши етмишдан ошган ва ажал хабари соат-басоат қулогига етишиб турган эди. У қайси соат оламдан кўз юмса, ўша соат Гулбиби Арбоб Камол қўлига тушар эди.

Ойшабибини бир оз юнатиб турган нарса Ибоднинг аҳволи эди. Ибод Гуландом номли бир қиз билан севишган бўлиб, ундан бошқа бирон қизга уйланмоқчи эмас эди. Гуландом Арбоб Камолнинг шу қишлоғидаги жўраси ва тенгдоши, давлат ва ҳашаматда ўзига беравар келадиган Шоҳназар деган кишининг қизи эди.

Шоҳназар билан Арбоб Камол ёшлиқдан бир-бировлари билан дўст ва ошна бўлганликларидек, буларнинг хотинлари ҳам бир-бировлари билан дугона эдилар, шундай муносабат ва алоқалар сабабидан бу икки хонадон орасида бориш-келиш қалин эди. Гуландом билан Ибод бешиқдалиқ чоғларидан бошлаб ота-оналари буларни келин-куёв деб атар эдилар. Гуландом билан Ибод оёқ ва тил чиқарганларида буларнинг ўйинлари келин-куёв

ўйини эди. Оналари ҳам буларни соатларча шундай ўйинларга солиб, томоша қилар ва завқ олардилар.

Гуландом билан Ибод ёшлари етиб, орқа-ўнгларини танигандан кейин ота-оналарининг кўзлари олдида уялиб, бундай ўйин (келин-куёв ўйини) ўйнамасалар ҳам, пасқам ерларда шундай ҳазил-мазахлашиб, бир-бировларидан лаззат олишни ташламаслар эди. Бора-бора бу ҳазил-мазахлаш чин севгига айланиб, ошиқ-маъшуқлик муносабати орага тушган, лекин бу вақтларда оталарнинг бу борадаги фикрлари ўзгарган эди.

Арбоб Камол Гуландомни келин қилгудай бўлса, талайгина харажатланишга мажбур бўлар эди; чунки Шохназар ўзини замонанинг одамшавандаларидан санаб, қизини арзон-гаров қўлдан чиқиб кетишига рози бўлмас эди, у, катта «тўққиз»лар, етарли «қалн»лар олиб, «меннинг қизимга шунча нарса келди», деб дўст-душман орасида фахрланиб, катта тўйлар беришни тилар эди.

Аммо Арбоб Гуландом ўрнига Гулбибинни қўлга тушира олса, бир томондан харжсиз келин туширган бўлур, иккинчи томондан, Ойшабиби билан Одинадан ўч олган бўлиб, халқ орасида донғи чиқар, халқ бир-бирига: «Арбоб Камолга санжа солиш дуруст эмас, Одина унга ҳурматсизлик қилгани учун ватангадо бўлиб, қайлиги Арбобнинг чўрлигига тушди», деб ишларини билиб қилар эди.

Арбоб Камол шу мулоҳазалар билан халқ орасида: «мен Шохназарнинг қизини келин қилмайман, чунки унинг ҳусни ўғлимга муносибмас, етимча бўлса ҳам, Гулбиби менга келин бўлишга арзийдиган ҳуснига эгадир», деб юрар эди.

Бу сўзлар Шохназарнинг қулогига чалиниб, иззати нафсига тегди, у ҳеч бир кишига маслаҳат қилмасдан, қизини Омонбоқи деган бир кишига фотиҳа қилдириб қўйди.

Омонбоқи ёши эллиқдан ошган киши бўлиб, уч марта уйланган, ҳар уч хотини ҳам ўлган, энди унинг ўйини «шум» санаб, ҳеч ким қизини унга бермайдилар, шунинг учун бўйдоқ яшашга мажбур эди.

Шохназар ўзи танилаб қизини унга бермоқчи бўлганда у ҳам «одамгарчилик» қилиб давлатнинг ярмини унинг этагига тўкмоқчи бўлди. Шохназар бу иши билан гўё Арбоб Камолга: «Сен менинг қизимни паст урган бўлсанг ҳам, сендан уч баравар ортиқ пул харжлаб, қизимнинг қадрини кўкка кўтарадиган куёв топилди», деб фахрланар эди.

Лекин Ибод, Гуландом ва уларнинг оналари бу ишга сира рози эмас эдилар. Ибод билан Гуландом бир-бировларини севишган бўлиб, бошқа кишини истамаслар эди. Ибоднинг онаси Арбоб Камолга: «ўзимиз билан давлат ва обрў тўғрисида тенгдош бўлган Шохназар қизини рад қилмагил», деб ёлворганидек, Гуландомнинг онаси ҳам ўз эрига: «Гулдек қизингни ёши эллиқдан ошган «занкуш» (хотин ўлдирад) бир шум қадамга бермагил, Арбоб Камолнинг иши бир ёқли бўлгунча кутиб тургил», — деб ялинар эди.

Лекин бу эътирозлар, бу ялиниш-ёлворишлар, икки худбин эр-какка таъсир қилмади, бўлар иш бўлди.

Бўлар иш бўлди, лекин Гуландом билан Ибод орасидаги ошиқона алоқа кесилмади.

XXVII

КЕЛИН ТУШИРИШ

Охири бахт қуши Арбоб Камол бошига қўнди. Ойшабиби умидсизлик, кимсасизлик орасида бир ҳафтагина оғриб ётиб ўлди, бу хабарни ҳаммадан бурун қишлоқ имоми мулла Хакираҳ Арбобга эшиттириб, уни қутлаб, деди:

— Букун Ойшабибининг азаси эмас, сенинг тўйингдир. Ойшабибининг жума оқшомини ўтказиш билан Гулбибини дарров Ибодга никоҳ қиламиз, бизнинг тўёнани тузукроқ берасан-да.

— Домла,— деди Арбоб,— сен назари настлигингни сира ташламадинг-да! Худо ҳушвақтлигини насиб қилса, тўёна писанд эмас, ёр-дўстларнинг эсонликлари керакдир. Ҳозир қишлоққа хабар бериб, ўлиқни гўрў кафан қилиб, Гулбибини уйга келтиришимиз зарур.

Арбоб жанозага ҳозир бўлишдан бурун ўз уйига кириб, хотинига:

— Ойшабиби ўлибди, уни кўмгандан кейин келинни ўз уйимизга келтирамиз, сен келин-куёв учун бир сирадан кийим-кечак ҳозирла, шу ҳафта ичида никоҳ қиламиз,— деб уйдан чиқа бошлади.

— Вой, отаси, тўхтанг,— деб хотини эрини тўхтатди:

— Сизга,— деди хотин,— нима бўлди, тўй, келин тушириш шундай бўладими? Халқ нима дейди?.. Мен бу етимчани сира келин қилмайман, бизнинг келишимиз ўзимизга яраша боӣ қизи бўлиши керак, тўй юборишимиз, «тўққиз» юборишимиз, ёпиқ юборишимиз, «бор товоғим» қилишимиз, эл-юртнинг расму русумларини ўрнига келтириб, орзуларимизни қондиришимиз керак, азахонадан бир етимчани сонидан судраб олиб кел-да, халққа: «Кўрдингми, бу бизнинг келинимиз», де, шу ҳам гапми?.. Мен шу умид билан сиз билан бир ёстиққа бош қўйганмидим? Шу ният билан бола ўстирганмидим?..

Арбоб бир қадам кейин ташлаб:

— Хотин!— деди.— Кўн гаширма, Арбоб Камол ҳар нима қилса, яна Арбоб Камолдир. Халқ мени айбламас, давлатим бор экан, иззатим ҳам ўз жойида туради.

— Мен азахонадан судраб келтирилган яп-яланғоч бир қизни сира келин қила олмайман.

— Хўп, сен айтганча бўлсин, азахонадан тўнша-тўғри ўз уйимизга келтирмаймиз, аввал имомнинг уйига юбориб, ўлиқнинг жума оқшоми ўтгандан кейин, одат бўйича, тўй-томоша қилиб олиб келамиз.

— Аввал имомнинг уйига юборилиши билан бу етимча «одам-шаванданинг қизи» бўлиб қозмайди, гадоӣ қиз ҳар ерда бўлсин.

гадой қиздир. Домла-пмомнинг уйидан бўлса ҳам гадой қиздир, Арбоб Камолнинг келини бўлса ҳам гадой қиздир.

— Мен Гулбиби бой қиздир демасанми-ку, унинг гадой қизлигини ўзим ҳам биламан, лекин куйган «ҳисобларим» бадалига келади. Одина менга нималар қилганини билмайсанми? Ойшабиби нима ёмонликлар қилмади? Букун фалак менинг йўригимга тушди, букун мен Одinaning тиригидану Ойшабибининг ўлигидан ўчимни оламан, билдингми?!

— Ибодни нима қиласиз? У ўлимга рози бўлади, лекин бу ишга рози бўлмайди.

— Ибод?! — Арбоб қизишди, — унинг ўзи ким? Унинг рози бўлиши ё бўлмаслигининг бу ишга нима дахли бор? Рози бўлса ҳам шу, рози бўлмаса ҳам шу. «Рози бўлмайман», дейишга нима ҳақи бор? — деб чиқиб кета берди.

Хотин:

— Отаси! Менга қаранг, менга қаранг, — деб йиғлаб қолди.

Деворлари йиқилган бир ҳовлида томи пичан ва қамиш билан ёпилиб, бир бурчаги чўккан бир уй, унинг ёнида қийшайган деворига тирговуч қўйилган иккинчи уй кўринар эди.

Томининг бир бурчаги чўккан уйда орқаси билан деворга суяниб, тиззаларини кучоқлаб олган ўн олтин-ўн етти яшар чамали бир қиз ўтираар эди. Бу қизнинг афти башарасидан баркамол бир гўзаллик асар кўриниб турса ҳам, бошига тушган мусибатнинг оғирлигидан бўлса керак, хазон ели урган гулдек сарғайган, ажин тушган, қовоқлари шишган, кўзлари чуқур-чуқур тушиб кетган, у том маъноси билан сўлган эди. Бу қиз йиғламас, ҳайқирмас, дод-фарёд қилмас, ҳатто бир «оҳ» ҳам чекмасди, лекин унинг дам шифтга, дам ерга ҳасратли боқишидан, жонни ўртаб юборадиган, юрак-бағирни эзиб ташлайдиган нолишлари сезилиб турар эди.

Бу қизнинг қаршисида ёши етмишга яқинлашган бир кампир тиз букиб ўтираар ва ўз-ўзига сўйлагандек:

— Дунё фаний, бунақанги қора кун ҳамманинг бошига ҳам тушади, онадан тутилган кишининг ўлиши муҳаққақ, букун Ойша ўлган бўлса, эрта-бириси кун биз ҳам дунёдан кўз юмамиз, олдинма-кейин ҳамма бу дунёдан ўтади, — дерди ва гап орасида қизга қараб:

— Қизим! Ўзингни тетик тут, бетоқатлик билан ўзингни койитма, буving ўлган бўлса, мени унинг ўрнида кўр, ёлғизликдан чўчиб ваҳимага тушганингни биламан, лекин тирик эканман, сени ёлғиз қолдирмаяжакман. Истасанг бунда қол, мен ҳам ёнингга қолиб, раҳматли Ойша опамнинг чирогини сен билан биргалашиб ёқажакмиз, хоҳласанг менинг кулбамга кўч, унда биргалашиб тирикчилик қиламиз. Шариф акангдан бўлак ҳеч кимим йўқлиги сенга маълум. У ҳам бўлса, зиндонда, қачон қутулиши белгили эмас. Мен ҳам сендек мусибатзада, кимсасиз бир бечораман, иккаламиз бир ерда бўлсак, дардлашамиз... — деб қизни юнатар, унга ўз ёрдамини тақдим этар эди. Қиз бўлса ўтириш вазиятини бузмас, кўзини дам шифтга, дам ерга тикар, гўё кампирнинг сўзларининг бирини-да эшитмас эди.

Бу қиз бувисидан мангу ажралиб, мусибатда қолган Гул-биби, унинг қаршисида ўтирган кампир эса Шарифнинг онаси эди.

Хотирингизда бўлса керак, Шарифнинг онаси сариғ мой тўп-лаш учун кунда гадойчиликка чиқиб, қишлоқма-қишлоқ юрар, ҳар уйга бориб ўз дардини очар, ўз мусибатини сўйлар эди. Шу қаторда бир кун Ойшабибининг ҳам уйига кириб қолиб, ўз дарди, аламини гапириб, кўнглини бўшатди. Ойшабиби ҳам ўз бошидан ўтганларини гапириб, унга ҳамдардлик қилди. Шу муносабат билан икки аламзада кампир дўстлашиб, эгачи-сингил тутиндилар. Шарифнинг онаси йўлнинг узоқлигига қарамасдан оз бўлганда ҳафтада бир кеча келиб Ойшабибникига қўнмаса уйқуси келмас эди.

Ойшабиби касалланиб, тўшакдан тура олмайдиган бўлганидан кейин Шарифнинг онаси унинг олдидан қимирламади, ўлганидан кейин энгагини боғлади, кўзларини юмдирди, қўл-оёқларини узатиб боғлади, ювиш, кўтаришга ёрдамлашди, азага бошчилик қилди, ҳозир Ойшабибининг ўлиги мазорга узатилгандан кейин, у Гулбибининг рўбарўсига ўтириб уни юпатмоқда, унга ўз ёрдамини таклиф этмоқда эди. Бу уйга қишлоқ хотинларидан ҳам бир нечадари йиғилган эдилар, улар Ойшабибининг ўлиги кўтарилаётганда, ўз ўликларини эслаб бир оз дод-фарёд қилиб йиғлаган бўлсалар ҳам, ўлик мазорга узатилгандан кейин тинчланиб, ўзаро гаплашмоқда эдилар. Буларнинг бири эрининг юриш-туришидан нолир, бири куёвининг ноқобиллигидан зорланар, учинчиси қизининг бахтсизлигидан ҳасратланарди, бошқа бириси кундош аламидан шикоят қиларди... Бу орада Ойшабиби билан Гулбибига алоқадор сўз шу бўлдики, бири деди:

— Мен Ойшабибининг ўлиги кўчада қолар деб ўйлаган эдим, ҳолбуки, жанозага бой хотинлариникидан кўпроқ одам йиғилди, гоубти кўлдан қўлга тегмади.

Бошқа бир хотин унинг сўзларини тасдиқлаб:

— Кўчага қаранг, — деди, — қишлоқнинг бутун катта-кичиги фотиҳахонликка йиғилган. Орифбойнинг хотини ўлганда бунинг ярмича ҳам одам йиғилмаган эди.

Учинчи хотин:

— Буларнинг бариси бойнинг юз-хотири, — дея халқнинг кўп йиғилганига сабаб кўрсатди.

— Қайси бойнинг юз-хотири? — деб сўради бошқа бириси.

— Қайси бой бўлар эди, қишлоқнинг устун ҳозир Арбоб Камол-ку.

— Ойшабиби ўлигининг Арбоб Камолга нима дахли бор?

— Дугона, сен дунёдан бутунлай хабарсиз экансан-ку, Арбоб Камол Гулбибинини ўз ўғлига айттириб қўйган, шу икки-уч кун орасида тўй бўлиб қолади.

— Бу иш қачон бўлган? Нима учун шу чоққача ҳеч ким эшитмаган?

— Шу кун, Ойшабиби жон бергач бўлган.

— Ўликни қўй, тутхўрлик қил, денг-а¹

¹ «Мурдая мон, тутхўрий кун» деган тожикча мақолнинг таржимаси. (А.)

— Хоҳ тутхўрлик қилу, хоҳ қилма, бўлар иш бўлган...

Кун ботишга яқинлашди, офтобнинг кейинги шуъласи қабристонга ёқилган чирёддек девор бошлари дарахт шохларига қайту аралаш бир ёруғлик сочар эди. Фотиҳахонлар ҳам бирин-бирин Ойшабиби ҳовлиси олдидан туриб кета бердилар. Энг кейинда қолган Арбоб Камол билан имом ўринларидан туриб азахона эшигига келдилар.

— Раҳматли Ойшабибини кўмиб келдик, сизлар ҳам ўз уйларингга тарқалинглар,— деди имом азахонадаги хотинларга. Хотинлар парапжиларини ёпиниб кета бошладилар.

Уйда Гулбибидан бошқа киши қолмади.

— Сен ҳам менинг уйимга бор, қизим, унда онангнинг олдидан ётарсан,— деди имом Гулбибига.

— Тез бўл, қизим! Шом ҳам яқинлашди, сени уйга қўйиб, тезроқ мачитга боришим керак.

Гулбиби яна жавоб бермади.

— Ухлаяпсанми? Ё уйғоқми? Тез бўл, кеч бўлди деяпман.

Ўлик ювилган уйга чироқ ёқиб чиққан Шарифнинг онаси бу кейинги сўзни эшитди:

— Бибисининг биринчи кечасини ўтказмасдан қаёққа боради? Бу ерда чироқ ёқиш, азадорлик қилиш керак,— деди.

— Ёш бир қиз,— деди имом,— янги ўлик чиққан уйда ёлғиз қандай ётади? Чироқ бўлса ўзи ёта беради, унга қоровул керак эмас.

— Гулбиби бу уйда ёлғиз эмас. Ойшабиби ўлган бўлса, унинг ўрнида мен оналик қиламан,— деди Шарифнинг онаси.

Шу вақтгача жим турган Арбоб, бу кейинги сўзни эшитиб бирдан қизишди:

— Ойшабибини ҳозиргина кўмиб келган эдик,— деди,— бу иккинчи Ойшабиби тагин қайси гўрдан чиқиб келди?— кейин товушини янада баландроқ қилиб деди:— Ўзинг кимсан? Қаердан Ойшабибига ноиб, Гулбибига соҳиб бўлиб чиқдинг? Ҳозир йўқол! Бўлмаса кулингни кўкка созураман.— Имомга қараб:— Сен танийсанми, бу ким?— деб сўради.

Имом эшикдан бир мўралаб, Арбобга:

— Бу бош яланг, оёқ яланг, кўчаларда гадойчилик қилиб юрадиган бир саёқ кампирдир, ажаб эмаски, Гулбибини йўлдан оздириш учун келган бўлса,— деди-да, уйга қараб:

— Қани чиқиб кет! Кўчада бош яланг юрадиган хотин шарнат юзасидан, бегона эрлар сингарин, номусли хотин-қизларга номаҳрамлар. Ҳозир йўқол!— деди.

Имом кейинги сўзини айтганда, ҳассасини кампирга ўқталиб таҳдид этди.

Шарифнинг онаси учун ортиқ бу уйда қолиш мумкин эмас эди, чиқиб кетди. Имом уйга кириб шунча жанжаллар билан ҳам ўз вазиятини бузмасдан деворга суяниб дам шифтга, дам ерга боқиб ўтирган Гулбибининг қўлидан судраб чиқарди, кўчада ҳам ўз ихтиёри билан юрмак нстамаган Гулбибини имом судрар, Арбоб Камол турткилар эди...

ЯСАМА КАСАЛ

Кеча жуда қоронғи, кўкнинг юзини қалин қора булут қоплаб олган эди, ўткинчи булутлар орасидан унда-мунда кўринадиган якка-ярим юлдузлардан, ҳавонинг қаттиқ гулдураши остида ора-сира чақиладиган чақмоқлардан бошқа ёруғлик аломати кўринмас эди, ўқтин-ўқтин бир шувиллаб ёгадиган ёмғир ерни сирганчиқ, лой қилган эди.

Шу пайтда Арбоб Камол кўчадан тойила-тойила ўз ҳовлисига кирди. Одати бўйича, Арбоб ҳар кеча хуфтонни ўқигач, дарров уйига келар эди, бу кеча муҳим иш тўғрисида имом билан гаплашиб қолган бўлса керак, икки соат чамаси кечикиб қайтди.

Арбоб ичкари ҳовлисига кириб Ибоднинг уйи томонга бурилди, секингина бориб эшикнинг тирқишидан қаради: уйнинг бир бурчагида чироқпоя устида чўян қора чироқ милтиллаб ёнмоқда эди, иккинчи бурчақда Гулбиби тиззасини қучоқлаб деворга суяниб ўтирмоқда ва уйқу элтгандай, бошини тиззасига қўйган эди.

Арбоб уйнинг ҳар томонига диққат билан қаради. Ибод йўқ. Арбоб қайтиб ўз уйига кирди, унда хотини чигириқ чиқараётганини кўриб:

— Эртадан кечгача сени чигириқ бошида кўраман, мунча пахтани нима қилмоқчисан?— деди.

— Сизнинг вақтсиз тўйингизнинг камчиликларини тўлдириш учун ҳали кўп меҳнат қилишим керак, — деди хотин, — ҳар ким келин кўргани келса уятдан ўлаёзаман, ер ёрилмайдики, кириб кетсам: келин, янги куёв... уйда бир янги кўрпа-ёстиқ йўқ, дорда биронта янги тўн, янги кўйлак, янги белбоғ йўқ, бўғчаларга ёшилган бирон кирнуш, деворга ёйилган бирон дорпеч йўқ... Агар сиз менинг сўзимга кирсангиз эди, бу нарсаларнинг бариси келин билан бирга келар эди. Сиз ўзбилармонлик қилиб яп-яланғоч бир қизни келин деб судраб келтирдигиз, ўз фикрингизча, гўё текинга келин туширдигиз, мен шўринг қургур жиҳоз тайёрлаш учун кўп уринсам керак, бунинг устига уйдаги бор бисотимиз ҳам буларнинг жиҳозига кетиб, харжи мумсинк ду чандон бўлади.

— Сен, — деди Арбоб, — темирчиликнинг сира қўймадинг, дея, — бир оғзинг очилдими, сурнайчидек нафас олмасдан сайрай берасан. Сен бу келин текинга келган деб ўйлайсанми? Ундай эмас: бу келин менга бир қиздан қимматроққа тушди. Одинанинг отасини кўмдим, ўзини уч йил боқдим, Ҳокимларга пора бериб, уни мардикорликдан қутқаздим. У менинг шунча яхшиликларимга қарши бир қўй ва бошқа қанча нарсаларимнинг ҳаромга чиқишига сабаб бўлди. Охижда Ойшабибини кўмиш харажати ҳам менинг гарданимга юкланди. Шунча ташвишу шунча харажатлар бадалига бу қизни келин қилдим. Сен бу гапларнинг ҳеч бирини ўйламайсан-да, жонинг борича: «Гадой қизни келин қилдинг», деб бақирасан... Бундай гапларни қўй, никоҳ қилганимизга қирқ кун бўлди; ҳалигача буларнинг бирга ётганлари маълум эмас. Сен қан-

дай ўйлайсан: айб келиндами ёки жувонмарг бўлгур Ибоддами?

— Айб келинда ҳам эмас, Ибодда ҳам эмас, балки айб сизнинг ўзингизда. Сиз тентак бир гадёй қизни келин, деб олиб келдингиз, Ибод нима қилсин, у бошда ҳам уни истамайман, деган эди. Ҳали ҳам унга ўз хотиним деб қарамайди. Келиннинг ўзи бўлса, келганидан бери на менга, на Ибодга, на келин кўриш учун келган хотинларга бир оғиз бўлсин гапирган эмас, қанча гап ташласам ҳам жавоб бермайди. Жигига тегсам ҳатто бетимга ҳам қарамайди, бошини кўтармасдан, зўр билан бир қарайди-да, тагини кўзини юмади. Ҳалигача бирон нарса егадликни ё ухлаганини кўрган эмасмиз, олдига қўйиладиган қундалик овқатни қандай бўлса шундайлигича қайтариб олиб чиқаман, ўрнидан қимирлаганини ҳам кўрган эмасман, қачон қарасам тиззасини қучоқлаб деворга суяниб ўтирган бўлади.

— Ҳар ишда мени айблайсан,— деди Арбоб Камол,— ўзинг ва бошқалар бутун айбсизсиз. Ҳолбуки, айбнинг бариси ўзингда. Ўғлингга насиҳат қилмайсан, келинни ўзингга ва ўғлингга ром қилиш учун уринмайсан, балки жонинг борича буларнинг ораларини бузишга ҳаракат қиласан, сўнгра айбни менинг бўйнимга ағдарасан. Мен буларнинг келишмаганларидан жуда хафа бўлсам ҳам, сенинг ўзинг бирон илож топарсан деб индамас эдим. Энди қарасам, сен бирон иш қилмоқчи эмас экансан, бундан сўнг бу ишга ўзим киришаман, имом билан ҳам бу кеча шу тўғрида гаплашдим, у ҳам иссиқ-совуқ қилмоқчи бўлди...

Шу пайт ташқари ҳовлидан келаётган Ибоднинг оёқ товуши эшитилди. Арбоб хотинига айтаётган гагини тўхтатиб:

— Ибод!— деб қичқирди.

— Лаббай!

— Шу вақтгача қаерда эдинг?

— Ҳеч қаерда,— деб отасининг уйига кирди Ибод.

— Ҳеч қаерда?.. Ҳозир ташқаридан келдинг-ку?

— Кўча бошида болалар билан гурунглашиб ўтирган эдим.

— Янги уйланган киши кўча бошида нима қилади? Нима учун уйда ўтирмайсан, нима учун келиннинг қўнглини овлашга уринмайсан? «Ўзбошимчалик қилиб юрсам, отам бошқа хотин олиб берар», деб ўйларсан? Лекин бу хом хаёлни бошингдан чиқар. Агар шуни тезлик билан ўзингга хотин қилсанг — қил, бўлмаса икковингни ҳам тириклай мазорга узатаман. Мени Арбоб Камол дейдилар, сен ҳали билмайдиганга ўхшайсан...

Арбоб гапира туриб тобора қизишар, Ибоднинг оғзидан ноҳўя гап чиққудай бўлса, уни уриб, бошини ёрадиган кўринар эди.

Ибод бу ҳолни юмшоқлик билан:

— У истамаса, мен нима қилай?— деди.

— Мен биламан, бошда ўзинг истамасдинг, энди бўлар иш бўлгандан кейин айбни унинг бўйнига юклагоқчи бўласан. Агар сен рағбат қилсанг, бир муштипар хотин қарши туриб нима қила олар эди?!

— Тузук, бошда мен истамаган эдим, лекин бўлар иш бўлгандан кейин сизнинг хоҳишингизни ҳар бир нарсадан афзалроқ

билиб рози бўлдим. Лекин ҳар қачон унга яқинлашсам қочади, қўл узатсам одамни жинниларга ўхшаб қўрқитадиган қилиқлар қилади,— деб Ибод йиғлаб юборди.

— Тур, кет!— деди Арбоб,— сенга тагин бир ҳафта муҳлат бераман, шу вақт мобайнида бирон иш қила олсангу яхши, бўлмаса нима иш қилишимни ўзим биламан.

Ибод бориб ўз уйига кирди, отасининг феъли билан жуда яхши таниш бўлганидан, унинг эшик орқасига келиб пойлашини билар эди, шунинг учун ҳар кечалик одатига хилоф ўлароқ, чироқни ўчирмади, никоҳдан бери ўтган бир кам қирқ кечанинг аксича ёлғиз шу кеча Гулбибига яқинлашиб, унинг қўлини тутмоқчи бўлди. Қирқ кеча-кундуздан бери ўрнидан қимирлаганини ҳеч ким кўрмаган Гулбиби ёлғиз шу вақт ирғиб туриб, деворга орқасини суяб, тик тўхтади.

Ибод яқин бориб унинг бўйнига қўл солмоқчи бўлди. Гулбиби икки қўли билан уни итариб юборди.

Ибод орқаси билан ерга йиқилди. Албатта ҳолсизланган бир қизнинг кучи кучли бир йиғитни итариб йиқитишга етмас эди, бу ишда Ибоднинг ўз отасига кўрсатиш учун қилган сохтакорлиги ёрдам берди.

Ибоднинг ўйлаганидек Арбоб Ҳамол эшикнинг орқасида пойлаб турган эди, у бу ҳолни кўрганда ўзини тута олмай югуриб уйга кирди-да Гулбибига қараб:

— Уятсиз қиз, ўз эринга шундай муомала қиласанми?! — деб бақирди.

Қирқ кундан бери «лом-лим» деб оғиз очмаган Гулбиби бирдан тилга кириб:

— Ўзинг уятсизсан, ўзинг зolimсан, ўзинг номуссизсан! — деди.

— Энди уятсизликни мендан кўр,— деб Арбоб Гулбибига ҳамла қилди, уни ерга ағдариб тешиш учун икки қўллаб унга ёпишди. Гулбиби ҳам жон аччиғида Арбобнинг кўксини қоплаган катта соқолини икки қўли билан тутамлаб олди. Гулбибинини ерга кўтариб урганида Арбобнинг бир тутам соқоли юлинди. Даргазаб бўлган Арбоб соқоли юлингач бешбаттар газабланиб, ерга ағдарилиб ётган Гулбибинини ўчоқчининг лой пишитганидек тепа берди.¹

Шу пайтда шовқин-суронни эшитиб нариги уйдан келган Арбобнинг хотини келинини бу ҳолда кўриб, жонсиз суратдек деворга суяниб серрайиб турган ўғлига қараб:

— Сен қандай эркаксан? Хотинингни бу зolimнинг оёғи остидан қутқар,— деди.

¹ Ҳазро келиша олмаган келин-куёв орасига қайната тушиб зўр билан келиштиришга уриниши кўп кўрилган ҳоллардандир. Бухорода бир мулла ҳатто бўйга етмаган ўз қизи ўжарлик қилганида, унинг қўл-оёғини боғлаб куёвни қўлига топширган. Шу ҳолатда тассаруф қилинган қиз касал бўлиб ўлган. Қизнинг отаси Сиекорон гузаридан мулла Ботурча деганининг ўғли, куёв мулла Абдул Аттоҳ деган дарвоналик бир мулла эди.

Арбоб Гулбибинин ўз ҳолига қўйиб:

— Ҳали мен зolimми? — деб хотинига қараб югурди, уни ҳам ерга ағанатиб бир-икки тенгандан кейин:

— Бу ишларнинг барисига сенинг ярамаслигининг сабаб бўлди, — деб Ибодга қараб югурди. Бу ҳолнинг бўлажагини илгаридан чоғлаб турган Ибод ура қочди. Арбоб уни ҳовлига қувлаб чиқди. Ибоднинг бахтига отаси ҳовлининг ўртасида лойга тойилиб йиқилди.

Бошдан-оёғигача лойга беланган Арбоб ўз уйига кириб, юлланган соқоли ости ачишганига чидай олмай игна ютган итдек ингиллаб ётди.

Жон аччиғида Арбобга тармашган Гулбиби ерга йиқилиб тепки егач, ҳушдан кетди. Ўша кечадан бери унинг ўрнидан турганини ҳеч ким кўрганни йўқ.

Бир ойгача Арбоб кўчага чиқмади, сўраб келган одамларга кўринмас эди, аҳтимолки яна бир неча кун уйдан чиқмаган бўларди, лекин ўлган келинни гўру қафан қилиш, жаноза ва фотиҳа-хонлигини ўтказиш учун эл кўзига кўринишга мажбур бўлди.

Таъзияга келганлар, Арбоб билан кўришиб, соғайиши билан қутлаганда Арбоб:

— Худога шукр, менга иккинчи умр берди, бўлмаса дардим жуда оғир эди. Аъзойи баданимдаги мўйлар батамом тўкилиб, қайта бошдан чиқди. Кўрмайсизларми? Тўкилган соқолим ҳали ҳам аввалги аслига қайтгани йўқ, — деб соқолини тутамлаб кўрсатар ва қайта-қайта худога шукр қилар эди.

XXIX

ЎҒРИ

Юқоридаги бобдан билинганидек, Гулбиби Ибоддан қанча нафратланса, Ибод ҳам ундан ўшанча нафратланарди. Ибод ёлғиз Гуландомнинг ҳавасида сайрар, Гуландомнинг ҳажрида йиғлар. Гуландомнинг висоли умиди билан яйрар эди, Гуландом йўлида ёлғиз Гулбибинигина эмас, ота-онасини, қавму қариндошини, ҳатто ўзини ва номусини унутган эди.

Гуландом ҳам бир нафас бўлсин Ибоднинг ёдини эсдан чиқаролмас, ҳеч бўлмаганда, кунда бир қатли уни кўра олмаса чидаёлмас эди. Бу муносабат, Гуландомнинг уй қизи, Ибоднинг бўйдоқ чоғларида қандай бўлса, Ибод Гулбибига уйланган, Гуландом Омонбоқи уйига келин қилиниб узатилгандан кейин ҳам узилмади.

Ибод ҳамиша Омонбоқи ҳовлисининг теварағида айланиб юрар, қулай фурсат тоилди дегунча у ерга бир қўниб, кўз нури билан кўришар эди. Гуландом ҳам онаси чивин келтиришини кутиб турган қалдирғоч боласидек доимо оғзини очиб, икки кўзини тикиб турар ва уй эгасига ҳеч бир нарво қилмас эди.

Омонбоқи қанча уринса, ёлворса ва бору йўғини унинг йўлига сочса ҳам бу ёввойи қушни ўзига ром қила олмади. Ибоднинг

кеча-кундуз шу атрофда айланиб юришини кўриб, бошиқа шубҳаларга ҳам тушди — бу қуш бошиқа томонларда дон олиниб юрмаганмикин, деб кўнглидан ўтказди.

Бу тирикчилик Омонбоқининг жонига тегди, бу муаммони ечиш учун бир тадбир ўйлади. Бир кеча узоқ бир ерга меҳмондорчиликка кетмоқчи бўлиб, Гуландомга:

— Кўрқмасанг ўзинг ёлғиз ёт, кўрқсанг онангини чақир, мен бу оқшом қайтмайажакман, — деб чиқиб кетди.

Бир ҳафталик ой ботинга яқинлашган, девор, дарахт тубларида киши кишини таний олмаслик даражасида қоронғилик ўз нардасини ёнган эди. Дилгирлигини ёзини учун ёлғиз айланиб кезиб юрган Гуландом, ой ботинга яқинлашгач, бир ерда туриб қолди. Бу ер унинг эри уйда бўлмаган кечаларда келиб аллақандай иноратни кутадиган жойи эди. Бу кеча бахти уни қўлламади: ёнғокдек бир кесакча у турган ердан бир қадам нарироққа келиб тушди. Гуландом ҳам қўлида ўйнаб турган икки топчадан бирисини кесак келган томонга қаратиб отди. Яна кўп кутишга ҳожат қолмади: деворнинг тош отилган жойидан бир қора кўриниб нушиб турди. Гуландом қўлидаги иккинчи топчани деворнинг қора бўлиб турган жойидаги тубини чоғлаб отди. Бу инорат иккинчи иноратнинг тасдиғи эди.

Гуландом бу иноратни ҳам бергандан кейин, қўл-оёғи қалтираган, юраги гурчиллаб тегган, боши айланган ҳолда келиб ўз уйига кирди. Девор бошидаги қора ҳам авайлаб девордан суриллиб тушди, девор тубидан эмаклаб келиб, қия очиб қўйилган эшикдан уйга кирди-да, эшикни ёпди.

Сомонхонада туриб туйнукдан бу ҳолни бир-бир кузатиб турган Омонбоқи, уйга биринчи келиб кирган кимсанинг Гуландом эканлигини аниқлаб олган бўлса ҳам, иккинчисини аниқлай олмади. Иккинчи қора уйга киргач, қия эшик ёнилмаса эди, уни одамзод деб ўйламас, балки очиқ қолган эшикдан кирган дайди ит деб гумон қилар эди. Лекин эшикнинг ёнилиши бу гумонга йўл қолдирмаган, унинг одам эканлигини аниқлаган эди.

Энди Омонбоқи учун бу одамни тутишгина қолган эди у сас-садосиз сомонхонадан чиқди-да, оёқ яланг шиниллаб уй олдига келди, эшикни очиб, уйга ҳам кирди, сичқон овловчи мушукдек ўзини у одамнинг устига отмоқчи бўлди. Лекин эшик очилиши билан уйдагилар икки бурчакка яширинган эдилар. Булар нафас олмасликка, ўзларининг қайси бурчакда эканларини билдирмасликка қанча уринсалар ҳам бўлмади. Гурчиллаб тенаётган юраклар қавариб шинаётган ўнқадан шиниллаб чиқаётган нафас олин яширинишга йўл қўймади.

Омонбоқи икки бурчакда икки одам борлигини аниқлади, у эшик олдини тутиб турмаганда, эҳтимол буларнинг бирини аллақачонлар чиқиб қочар эди. Энди булардан қочишга тайёр бўлиб турганини аниқлаш ва унинг устига отилиш керак. Лекин нафасларининг олиниши бирдай, қоронғи уйда афти башаралари кўринмасди.

Омонбоқи, эшикнинг орқасидаги тоқчада ҳар эҳтимолга қарши

турадиган таёғини излаб қўл узатганда, таёқ ўрнида гугурт йўлиқди. Омонбоқиди аниқлаш учун асбоб топилган эди, гугуртнинг чақди, тутиш лозим бўлган одамни кўрди, ҳатто унинг кимлигини ҳам таниди ва ўзини у кишининг устига олди.

Ов қўлга тушди, лекин эллик яшар овчи йигирма тўрт, йигирма беш ёшли йигит овни саранжомлай олмади, балки у кучли йигит бу кучсиз овчини кўтариб ерга урди-да, тузоқдан қутулиб қочди.

Омонбоқни йигит билан ёқалашаётганда Гуландом ҳам уйдан чиқиб қочган эди, кийимларини йиртиб, юзини юлиб тўпна-тўғри отасининг уйига борди:

— Эрим уриб ўлдираёзди, зўрға қочиб қутулдим,— деб ота-онасига шикоят қилди.

Омонбоқни оғир бир ҳолда қолган эди, у қайси юз билан халққа: «Хотиним менга хиёнат қилди», дея олади. Рақиб қўлга тушганда эди, ота-боболаридан қолган одат бўйича, у билан хотинининг қонларини тўкиб, қора доғ томган этагини ювар эди, кексалик қурсин, бу ҳам бўлмади. Хотинни қўйиб юбориб жим-жим кета-вериш ҳам мумкин эмас эди, чунки мулланинг «қабул кардиаш ба заний?» деган сўроғига, «қабул кардамаш»¹ жавоби билан ўз буюми бўлган хотинига хоинона қўл узатган рақибдан ўч олиши керак эди.

Омонбоқни ерга йиқилиш зарбидан оғриб турган белини уқалай-уқалай ўрнидан туриб, ташқарига чиқди-да, деворга нарвон қўйиб, ўзини томга олди:

— Ўғрини ушланглар, ўғрини ушланглар!— деб бақираверди. Қишлоқнинг бутун катта-кичиги Омонбоқни ҳовлисига тўпландилар. Жамоат орасида ёлғиз соқоли юлинган Арбоб Камол билан қизини «уриб қувлагани» учун Омонбоқидан кўнгли олинган Шоҳназар қўринмас эди.

Тўпланган халқ олдига Омонбоқни томдан тушиб:

— Ушламадингларми?— деди.

Жамоатдан биров:

— Кимни?— деб сўради.

— Ўғрини, Ибодни.

— Қайси Ибодни?

— Арбоб Камолнинг ўғли Ибодни.

— Арбоб Камолнинг ўғли Ибод ўғри, бу қандай гап?

— Мен ҳам ўз кўзим билан кўрмаган бўлсам, инонмас эдим,— деб Омонбоқни бояғи гапини таъкидлаб тафсилга киришди:

— Хотиним,— деди Омонбоқни — отасининг уйига кетган эди, мен уйда ёлғиз ётган эдим, эшик очилиб, бир киши кўзига илинган нарсаларни йиға берди. Мен унинг устига ташланиб, ушлаб олдим. Ибод экан, лекин у мenden бақувват чиқди, мени ерга кўтариб уриб, чиқа қочди.

Мен ҳам томга чиқиб дод солдим. Мен халқ уни тутар ва ўз қўлим билан уни ҳокимга элтиб топширарман деб ўйлаган эдим,

¹ (Хотинликка) Қабул қилдингми? Қабул қилдим?

энди ҳокимга бориб арз қилиб, миришаб калтаги билан унга гапирман.

Омонбоқни халқнинг орага тушиши ва бу кеча қўй, ҳар гап бўлса эрта кундузи қиларсан, дейишларига қарамасдан, ҳоким маҳкамаси йўлини тутди.

Бир қисм соддадиллар Омонбоқнинг бу ҳикоясига инонган бўлсалар ҳам қўпчилик инонмаган ва «бу ўғри»нинг нима «ўғри»си эканлигини англаб олган эди. Инонмаганларнинг бириси Шохназар бўлса ҳам у ўз обрўсини сақлаш учун бу сирни очмас эди.

Шариф Қоратегин зиндонда қамалиб ётган чоғларда йигирма тўрт-йигирма беш яшар бир йигитни келтириб зиндонга қамдилар. Бу йигит зиндоннинг гўрдек тор ва қоронғилигини, ҳожатхона каби сассиқлигини ва у ерда қамалиб ётганларнинг оёқларидаги ишқал, бўйинларидаги желни кўриб даҳшатга тушди ва йиғлаб, «ноҳақ тухматга учрадим», деб зиндонни бошига кўтарди.

Бандилардан бири у йигитдан:

— Сен кимнинг ўғлисан?— деб сўради.

— Мен Арбоб Камолнинг ўғли.

— Отанг тирикми?

— Ҳа, тирик.

— Мол ва мулки борми?

— Ҳолига яраша бир сурук қўйи, қўш хўкизи, ер-суви, уй-жойи ва бошқа асбоблари бўлиб, қишлоқда иккита одамшаванда бўлса, бири ҳисобланади.

— Ундай бўлса нимадан кўрқасан? Бу зиндонда умрбод қолиб жел, ишқал кунда ва мирғазабнинг калтаги остида чириш биздек камбағалларнинг nasibаси, аммо сендеклар учун зиндон бир кунлик меҳмонхонадир.

Бошқа бир банди бу гапларни тасдиқлаб:

— Агар,— деди,— сени зиндонга келтирмайин, отангдан пул ундириш мумкин бўлса эди, сенга ташвиш бериб бу ерга келтирмас эдилар, отанг жуда мумсинк бўлса керакки, иш шу даражага етибди. Отанг қанчалик мумсинк бўлса ҳам, энди сени қутқариш учун ҳаракат қилар ва қутқарар ҳам, чунки ҳокимдан олиб зиндонбонгача барисини нуқтаси пулдор одамнинг қўлидир, тиласа, буларни ҳар мақомга ўйната олади.

Йигит бу бандиларнинг сўзларидан бир оз тасалли тошиб тинчланган бўлса ҳам, шу пайтда шиқирлаб очила бошлаган зиндон эшигининг қулфи товушидан, «зиндонбон келиб бўйнимга жел, оёғимга ишқал солар», деб кўрқиб бошини эски бандиларнинг орқаларига яширди.

Зиндон эшиги очилди, қўлида бир чойнак чой, иккита поп бўлгани ҳолда зиндонбон кириб:

— Бойвачча қаерда?— деб сўради.

— Қандай бойвачча?

— Арбоб Камолнинг ўғли Ибод бойвачча.

Зиндонбон қўлида чой ва нонни кўриб ўз отини эшитган йигит тамоm тинчланиб, пусиб ётган ўрнидан бошини кўтариб:

— Ибод мен, нима дейсан?— деди.

— Сен учун пону чой келтирдим, худо хоҳласа, тезда қутуларсан, ўша вақтда менинг хизматимни унутма, хизматонамни ёғлиқроқ қил, — деб зиндонбон чой-нонни йигитнинг олдига қўйди-да, — унинг қулоғига пичирлаб:

— Сенга буларни ясовулбоши юборди, отасига: «Мени қутқазиш учун пулни қизганма, деб айтиб юборсин», деди. «Агар отаси хасислик қилса, бошқа бандилар тушган ҳолга бу ҳам тушар», деди, — деб чиқиб кетди.

Шариф бу сўзлардан, бу йигитнинг онаси Ойшабиби уйидан «дайди хотин» деб қувлаб юбориб, Гулбибини судраб олиб кетган Арбоб Камолнинг ўғли эканини билгач, Гулбибининг кейинги саргузаштини эшитиш учун у билан ўзини яқин тутиб, Ибод зиндондан қутулгунча ундан бор воқеани ва фожиаларни пайқаб олди.

XXX

ХАБАР

Юқорида ишорат қилингандек, Одина чойхонада Шарифдан ўз хонадони тўғрисида хабар сўраганда, шу воқеаларнинг барисини билган ҳолда Одинага ёмон таъсир қилар деб айтмоқчи эмас ёки енгилроқ бир нарса ясаб айтмоқчи эди. Шариф ўз саргузаштини ҳикоя қилгандан кейин Одинани фожиалар эшитишга тўзимли ва муҳокамали тоғди, унинг бу аҳволига алданиб юқоридаги ёзилган, Одинага дахлдор воқеаларнинг барисини ҳикоя қилди.

Шариф шу воқеаларни Одинага нақл қиладиган ҳар сўз бошида унинг аҳволини кузатар ва уни илгаригидан ҳам тинчроқ кўриб, ҳикоясида давом қилар эди.

Шариф ҳикоясини тугатган чоқда Одинани уйқуда тоғди ва уни бу ҳикояларга сира эътибор бермади деб ўйлади. Шу пайтда Шоҳмирза палов билан шўрвани келтириб Одинани уйғотмоқчи бўлди, лекин қанча уринса ҳам уни уйғота олмади, чунки Одина уйқуда эмас, балки ҳушсизланган эди.

Шариф бу ҳолдан, Одинанинг кейинги тинчлиги фожиаларга эътибор бермаганлигидан бўлмай, ҳолсизланганидан ва юрагининг ишдан чиқаёзганидан эканини англади.

Шариф билан Шоҳмирза унинг қўл-оёқларини уқаладилар, бетига совуқ сув сепдилар, лекин у ҳаёт асарини кўрсатмас, заиф бир йўталнинг таъсири билан пайдо бўлган заиф бир ҳаракатдан бошқа қимирламас эди.

Шоҳмирза югуриб докторга бориб, бехос юз берган бу аҳволга қарши вақтинча бўлса ҳам бир илож топиб келди, бу илож қайноқ сув тўлдирилган шишаларни унинг оёқларига босиш эди.

Шариф билан Шоҳмирза икковлаб Одинанинг каравотини кўтариб чойхонанинг ичига олиб кирдилар, қайноқ сув тўлдирилган шишаларни унинг оёғига босавердилар, бу тадбирнинг соясида Одина кўзини очган бўлса ҳам ош емак нари турсин, қимирлашга ҳам мажоли етмас, кўзини бир нуқтага тикиб, бир оз қараб турар, кўзини тагин юмар эди.

Бу ҳолдан таъсирланган Шариф билан Шоҳмирзанинг ҳам томоқларидан ош ўтмади.

Кун кеч бўлган, офтоб ботишга яқинлашган эди. Шариф ўз қўшхонасига бориб, йўлдошларига бу кеча қайтиб кела олмаслигини айтиб келиш учун Шоҳмирзадан рухсат олиб чиқиб кетди. Шоҳмирза Одинанинг ботишга юз тугган ҳаёт офтобини тўхташга уриниб, унинг ёстиғи олдида қолди.

XXXI

ХАЗОН

1918 йил октябрь ойининг 22 сида Тошкент ҳавоси одатдан ташқари совуқ бўлди, шу ойнинг бошидан бери сарғая борган дарахтларнинг яшил барглари, буқун ёқимсиз ва изгирин елга чидай олмай қарчиғай ҳужумига учраган каптарлардек ҳар томонга учар, қочар, ўзларини чуқурчаларга, ариқчаларга урар ва ўзлари учун хазон елининг бу омонсиз ҳужумидан гўё ситгинарли бир ер ахтарар эди.

Ёғаётган қор аралаш ёмғир тупроққа беланиб кўчаларни сувда бўккан эски уводадек бадном қилган эди.

Ҳали қиш кийимларини тайёрламаган йўловчилар вақтсиз қор-ёмғирнинг остида сувга тушган темирқанот жўжалардек титраб, пана жой ахтариб, қаерга боришларини билмаслар эди.

Қора булут дунёни ўраб, офтоб яширинган, кундуз қоронғи кечага айланган, ҳаво бузуқ, ер тойганоқ эди.

Бора-бора ҳавонинг бузуқлиги шу даражага етдики, кўчалардан йўловчилар оёқлари узилаёзди. Тошкентдек гулгулали катта шаҳар тинчиб қолди, кўчаларда шамолнинг гувиллаши, дарахтларнинг қарсиллашиб синишидан бонқа товуш эшитилмас эди.

Шу пайтда Қашқар маҳалла томонидан фақирона бир тобут кўринди, тобутнинг теварагига рўян билан бўялган тўрт қарич бўз ўралган эди. Бу тобут билан бораётган гуруҳ, саккиз-ўн нафар оёқяланг мардикорлардан иборат эди, булар ҳам тобут кўтарувчи, ҳам ўлик узатувчи, ҳам ўликнинг эгалари эдилар.

Тобут кўп юк ортилган туядек, жуда оғирлик ва секинлик билан юрмоқда эди. Ҳақиқатан ҳам, бу тобутнинг юки оғир эди, бу юк тоғ гавдали кишиларнинг белни синдирадиган қайғу-алам, ҳасрат, ҳижрон ва йўқелилик юки эди, бу юкни тобутни кўтариб бораётган мардикорлардан бонқа киши кўтара олмас эди.

Тобут секин-секин Ўрда ва Эски шаҳарнинг бошқа маҳаллаларидан ўтиб, гариб мазорга кирди, унда янги қазилган бир қабрнинг олдида ерга қўйилди.

Тобутни очиб, ўликни қабрга туширдилар, лаҳаднинг оғзига бир-икки катта гуваллани қалаб, устидан тупроқ тортдилар, устини ердан баландроқ кўтариб, туянинг ўркачидек узунчоқ қилдилар, гўрнинг бош томонига, қабр тоши ўрнига бир-икки дона чим босдилар.

Бу ишлар тугагандан кейин биров:

— Ҷамоат! Одина қандай одам эди?— деди.

— Одина ёшлигида бекларнинг, бойларнинг, муллаларнинг хиёнат, зулм ва жафоларига қурбон бўлган гариб, фақир, меҳнаткаш бир йиғит эди.— деди биров.

Савол берган Шохмирза, бунга жавоб қайтарган Шариф эди. Бошқалар:

— Одина ўлди. Яшасин инқилоб!— деб келган йўллари билан қайтдилар.

Ҳаво секин-секин очилмоқда, қора булутлар тарқалмоқда, офтоб ҳам ўз нурини секин-секин Октябрь инқилоби офтобидек бутун ер юзига сочмоқда эди.

XXXII

ХОТМА

Асрлардан бери тожиклар Қўҳистонида кўп зулм ва ҳақсизликлар қилинди, кўп қонлар тўкилди, кўп уйлар бузилди, кўп хонадонлар бўшаб қолди. Тоғ тожиклари ўз тирикчиликлари тарихида Ўрта Осиёнинг бошқа халқларидай кўра харобликни кўпроқ кўрдилар, булар бир томондан Бухоро амири ва беклари, ўз амалдор, оқсоқол ва бойлари қўлида зулм чеккан бўлсалар, иккинчи томондан, шундай тирикчилик билан боғлиқ бўлган эски урф-одат, расми таомилдан ҳам кўп азоблар, укубатлар тортдилар, бу йўлда кўп одиналар кўп шарифлар, кўп шохмирза ва сангинлар, кўп ойшабибилар, кўп гулбиби ва гуландомлар қурбон бўлдилар.

1920 йилдаги Бухоро инқилоби тоғ тожиклари бўйиндан амир ва беклар занжирини расман кўтарган бўлса ҳам, амалда бу ҳол яна бир неча йил давом қилди. Тожик халқи Бухоро сўнгги амирининг парвариш қилган болалари ва жаҳон империалистларининг асрандилари бўлган босмачилар қўлида тарихда мисли кўрилмаган харобликларни кўрди.

Нихоят, 1924—25 йилда бўлган Ўрта Осиёдаги миллий чегараланиш, тожиклар Қўҳистонининг уфқида ҳам озодлик субҳи содиқини кўрсатди, миллий чегаралаш натижасида тузилган Тожикистон Мухтор¹ Шўролар ҳукумати. Коммунистлар партиясини раҳбарлиги остида қизил аскарларнинг гайрати, Иттифоқ пролетариати ва Тожикистон меҳнаткаш деҳқон ва чўпонлари ёрдами билан босмачилик тугатилиб, бу фожиа китобнинг охирига «там-мат-бил-хайр» сўзини ёздим.

Бу орада Тожикистон ёлғиз босмачиликдан қутулдигина эмас, балки ўзининг деҳқончилик ва чорвачилик хўжалигини йўлга солиб, кўнгини маданий асарларга эга бўлиб, фақирликдан, мада-

¹ Бу китоб тожикча ёзилиб босилиши Тожикистон Мухтор Шўролар Ҷумҳурияти тузилган чоқларда эди. Таржимада бу тарихий ҳусусият ўзинча қолдирилди. (А)

ниятсизликдан ҳам қутула бошлади. Букун Тожикистон осмонида аэропланлар учмоқда. Букун Тожикистоннинг тоғлари дараларида аввалги шарти кетиб, парти қолган эски кўприклар, чапг босган, кишини ваҳимага соладиган сўқмоқ ўрнига темир кўприклар, тош йўллар солиниб, автомобиллар, автобуслар, ҳатто поездлар кезмоқда. Букун Тожикистон далаларида Америка ва Миср пахта-лари ўсмоқда, букун Тожикистон шаршаларидан электрик чи-роқлар ёнмоқда. Букун Тожикистоннинг ёлғиз шаҳарларигача мактаблар, касалхоналар, болалар уйлари, кутубхона ва қироат-хоналар солинмоқда ва очилмоқда, бу кун «калла миноралар» ўрнида телеграф ёғочлари, радио антенналари, завод-фабрика мурилари кўкка бош чўзмоқда...

Одина ўлди, Шариф ва Шоҳмирзаларнинг ўлик-тиригидан хабаримиз йўқ, лекин шунчалиги бизга маълумки, Одина, Шариф ва Шоҳмирзадек эски давр маълумлари ва фақирлари букун То-жикистон ишчи ва деҳқонларининг вакиллари бўлиб, Тожики-стонни янгидан тузиш ишини бошқармоқдалар.

Гулбиби ва Ойшабибидек мингларча мазлумалар эски расм-одатларнинг қурбони бўлдилар. Лекин букун тожик хотинларини расми одатга қурбон бўлишга йўл қўймай турган, мурувватсиз, эрларнинг чириклигидан қутқазадирган юзларча гулбиби ва ойша-бибилар етишганлар ва етишмоқдалар, букун фақир тожик хотин-қизлари меҳнаткаш тожик эркаклари билан тенг ҳуқуқли бўлиб, жамоат ишларида ишламоқдалар...

Ҳали ҳам тожик халқининг орасида арбоб камоллар, мулла ҳакираҳлар ва мулла мардихудолар бордирлар. Ҳали ҳам улар яширинча тожик меҳнаткашларининг зарарига ишлайдилар. Лекин биз хотиржаммизким, зулм чамбарагидан бир дафъа бошини қутқарган тожик фақирлари бундан буён уларнинг фириб тузоқ-ларига бўйин бермаслар, балки тожик ишчи-деҳқони ундай ҳий-лакор синфий душманни ер юзидан суцуриб ташлар.

Узун сўзнинг қисқаси: бугун Тожикистон гуллади, эрта-индин у шарқ оламига ўзининг ширин меваларини беражақдир.

ЭСКИ МАКТАБ

I

Агар унутмаган бўлсам, олти яшарлик вақтим эди. Отам мени қишлоқ мачити олдидаги мактабга элиб берди, шу вақт онам: «Сени тўрт яшару тўрт ой, тўрт хафта ва тўрт кунлигингда дастурхон қилиб мактабга элиб, сабоқ бошлатиб қўйган эдик. Лекин бу вақтларда сен жуда ёш эдинг: шунинг учун ҳам сени мактабда қийналарсан деб ўйладим ва ханузгача ўйнаб юришга қўйдик. Энди ғайрат қилиб ўқи! Тўрт яшарликларинда борган тенгдошларингга етиб ол!» деб эди. Мен бўлсам ўша вақтларда менга қаттиқ таъсири бўлган онамнинг бу маслаҳатини бажо келтириш, тезроқ сабоқ ўрганиб, тенгдошларим билан барабар бўлиш ва хатто улардан олдинга ўтишни истар эдим.

Лекин мактаб ҳаёти ва шароити менинг бу тилагимга йўл бермади, ҳаракат ва ғайратларим бўшга кетди.

Мен мактабга бордим, мактаб бизнинг уйимиз каби кенг, тўрт эшикли, ёруғ ва тинч бўлмай, торгина бир хонадон (хужрадан) иборат эди. Унинг икки эшиги бор бўлиб, бунинг бири бир тавақали ва бу эшик кўпинча ёшиқ турар эди. Иккинчи эшиги дарча бўлиб, уч газ бўйи ва ярим газ эни бор. Бу дарчанинг олди домла (мактабдор)нинг ўтирадиган жойи эди. Дарчаларга эса нарда қилинган (деразаси қоғоз билан қошланган) ва қоғозга эса қор-ёмғирнинг ҳўллаб йиртиб юбормаслиги учун зигир мойи суртилган, бу мойли қоғоз кўчанинг чанг ва тупроғини ўзига ола бериб, қозон чочик каби қоп-қора кирланиб кетган эди. Агар янглишмасам, домланинг тугилганидан бери совун юзини кўрмаган, бениҳоя кирланиб битган башарасига ўхшар эди. Шунингдек, мактабнинг ҳалиги айтганим деразасидан дарсхонага ҳеч бир ёруғлик кирмас эди. Хужранинг шипи тагидан деворнинг шипига яқинлаштирган жойида икки томондан ҳам бир-бирига рўпарамарўпара қилиб очилган икки туйнукча бўлса ҳам булардан кирадиган ёруғлик настга тушмасдан, хужранинг деворлариде қолар эди.

Бу хужранинг кенглиги ўн олти газ мурабба (квадрат) эди, унинг ичиде бир-бирининг устидан ўтказилиб тўртта синч тортилган ва бу билан хужра тўққиз бўлакка бўлинган, гўё мактабхонанинг ичиде тўққиз охур пайдо бўлган эди.

Эшик олдндаги охурчада болаларнинг кавушлари туради, дарча олдндаги охурчада бўлса домла ва қолган етти охурчада эса болалар ўтирардилар. Бу вақтда у мактабхонада қанча бола ўқи-ганлиги аниқ эсимда йўқ. Фақат шуни эслаймнки, у вақтларда уч юз уйлик қишлоғимизнинг тўрт яшардан ўн икки яшарга қадар бўлган бутун болалари шу мактабнинг шогирди ҳисобланарди, ундан ташқари. бизнинг қишлоқ хўжалар қишлоғи бўлганлиги учун ҳам «табаррук» бир қишлоқ ҳисобланганидан, атроф қишлоқлардаги баъзи «ихлосмандлар» ҳам ўз болаларини бу мактабга юборар эдилар.

Хайриятки, бу мактабда ўқувчи болаларнинг ҳаммаси ҳар куни муътазим давом қилмас эди, акс ҳолда ўтириш нари турсин, ҳужрада тикка туришга ҳам жой топилмаган бўлар эди. Шундай бўлса ҳам болалар амир зиндонда қамалган бандилар каби, бир-бировларини босиб, тиқилиб, қийналиб ўтирар эдилар.

Мен бу мактабхонанинг бизнинг катакчага ўхшаганини ҳануз унутганим йўқ. Бизнинг катакчамизда эса онам товуққа тухум бостирган эди, янги тухумдан чиққан жўжалар бир-бировларини босиб она товуқнинг қаоти остига тиқилар эди. Бу мактабхонадаги болалар ҳам бир-бировларини босиб ўтиришда худди шу жўжаларга ўхшардилар, фақат икки ўртадаги фарқ шугина эдики, бизнинг жўжаларимизнинг чуғурлашлари қулоққа бир турли ёқар, аммо бу мактабхонадаги болаларнинг қичқиришлари, дод-бедодларнинг зарбидан эса кишининг қулоғи портлаш даражасига келар эди...

II

Мени мактабга отам олиб борди, у, ҳолван учун бир лаъли кулча нон ва мағизни бир дастурхонга ўраб, ўзи билан олиб борган эди.

Домла мен билан отамни ўз рўпарасига ўтиргизди. Дастурхонни очиб, кулчалардан бирини ушатди, ўзи бир бурда олиб, отамни ҳам нон ейишга ундади, отам ҳам бир бурда нонни олиб синдириб оғзига солди. Сўнгра домла ушатишган кулча бурдаларини товуқларга берадигандек майдалади ва бу нон бўлақчаларини мактабхонанинг ҳар томонига — болаларнинг устига қараб сочди.

Бу вақт мактабхона ичида ур-ур, сур-сур, бир-бировининг чопон ва кўйлақларини йиртиш, қулоқларини чўзиш, кўзларини ўйиш ва юзларини тирнашлар бошланди. Бунинг устига, болаларнинг йиғи-сигиси, доду фарёди гўё мактаб томини осмонга кўтарар эди.

Бу нон ушоқлари устида жанжал-тўполон бўлиб турганда, домла бетараф турмади, унинг орқасида деворга суяб кўйилган узун-қисқа бир неча таёқ турар эди. У бу таёқлардан энг узун таёқни олиб, бир чеккадан болаларнинг бошларига қараб ура бошлади, болалар ўзаро талашини кўйиб, ҳаммалари йиғига тушдилар: «Домлажон, тавба қилдим... едим», садолари ҳамма болаларнинг оғизларидан баробар чиқиб кўкка кўтарилар эди.

Мен ҳам тоқат қилолмай, болалар қаторида йиғлашга киришдим. Лекин отам мени юпатди ва агар йиғламасдан мактабда қолсам, менга бир «курра»¹ олиб бермоқчи бўлди, домла ҳам отам билан бирга мени юпатишга киришди: «Мен ҳам,— деди у,— ҳар бозор куни бир чақмоқ қанд олиб бераман».

Отамнинг ваъдаси гарчи болаларни азоблаш учун ясалган ва мактабхонада мени қолишга рози қилолмаган бўлса ҳам, домланинг юпатиши мени бир оз тинчлантирди, чунки у, бошқа болаларни аямасдан ургани ҳолда, менга қанд ваъда қилмоқда эди. Мен унинг бу сўзидан «мени урмас», деб ўз-ўзимга тасалли берар эдим, шундай бўлса ҳам якки кўзимни у таёқлардан, айниқса, мактабнинг ҳар томонига етиб, ҳатто узоқ бурчақлардаги пусган болаларгача омон бермайдиган бозги узун таёқдан сира узмас эдим...

Болалар бир оз тинчландилар. Домла кўрпачаси остидан бир тахтачани олиб, унга кўп нарсаларни ёзиб, отамга кўрсатди. Аммо отам саводли бўлгани учун домланинг ёзган баъзи нарсаларига қарши чиқди ва: «Буни бундай ёзмайдилар», деди.

Бошда домла жанжал чиқарди ва отамнинг гапларини қабул қилмади. Лекин отам ҳам жанжал кўтариб, ўз гапини ўтказди ва у бир оз қизишиб: «Ундай бўлса, ўзингиз ёзинг», деб тахтачани отамнинг олдига иргитди. Отам домла ёзган баъзи нарсаларни ўчириб, уларнинг ўрнига бошқатдан ёзди.

Шу вақтдан бошлаб отам кўзимга катта одам бўлиб кўринди ва у ўша вақтгача қишлоқнинг доноси ва зўри деб билганим домладан ҳам донороқ ва кучли бўлиб кўрина бошлади. Бу ҳол менга қувват берди. Мен ўз кўнглимда: «Агар мактабдор мени урса, мен отамга ундан шикоят қиламан, отам келиб уни уради. Агар болаларни урмоқ учун мактабдорнинг таёғи бўлса, отамнинг ҳам гаврон таёғи бор. Отамнинг гаврон таёғига ҳўкиз чиқолмайди. Аммо ориқ, юзи бир бурда ва ўзи ҳолсизликдан ўлиб бораётган домла бўлса бир гаврон урилиши билан ўлиб қолади...» деб ўйлардим.

Домла мени ўз рўпарасида ўтқазиб, охурчанинг деворчаси ҳисобланган синчи устига тахтани қўйди ва менга «аузу биллоҳ, бисмилло»ни айттирди.

Отам менга буларни кўп вақтдан бери ўргатар эди, шунинг учун ҳам тилим тутилмасдан ва кўрқмасдан «аузу биллоҳ, бисмилло»ни баралла айтиб юбордим.

Домла мендан хурсанд бўлди. Болалар ҳам менга қарар ва домла таёғидан кўрққанлари сабабли бошларини кўтармаган ҳолда, бармоқларини кўз олдиларига келтириб бир-бировларига мени кўрсатар эдилар, бу эса менинг кўзимга, мени агар бирои овлоқ, ҳеч ким йўқ ерда ёлғиз топсалар, у бармоқлари билан менинг кўзимни ўядигандай бўлиб кўринар эдилар.

Домла фотиҳа ўқиди, болалар ҳам «омин» деб фотиҳага қўшилдилар. Шу билан менинг сабоқ бошлаш маросимим битди, отам қайтиб, уйга кетди ва мен у кунга қадар кўрмаганим бир уқубатхонада қолдим.

¹ Курра - хўтик.

Отам кетгандан кейин домла мени ўзига яқинроқ бир ерга ўтказди ва ёши катгароқ бир болага менга ўргатишни буюрди. У бола мени ўз тахтамга қаратиб: «Алиф, бе, те, се, дегин», деди. Мен ҳам унинг оғзидан олиб ҳалиги уч сўзни, яъни уч ҳарфнинг отини айтиб бердим. Мен бу сўзларни айта оладиган бўлгандан кейин ҳалиги бола бошқа болаларни ўргатишга кетди. Болалар у болани халфа дер эдилар.

Бир оз вақт ўтгандан кейин домла чиқиб кетди ва унинг кетгани ҳамон халфа болаларга:

— Туринглар, кураш қиламиз, — деди.

Болалар гуриллашиб ўрниларидан турдилар ва бир-бировлари билан кураша, ёқалаша бошладилар, кучлилар кучсизларни йиқитиб босдилар.

Болалар ярим соатча бир-бировлари билан курашганларидан кейин халфа бориб мактабдорнинг ўрнида деворга суяб қўйилган узун таёқни олди ва болаларни бир бошдан ура бошлади. Мен қўрқиб мактабхонадан чиқиб қочмоқчи бўлдим, лекин бу муяссар бўлмади. Чунки мактаб эшигини ичкаридан занжирлаб, зулфинига чўн тикқанлар ва чиқиш-кириш йўли бутунлай беркилган экан, мен ёш ва эндигина олти ёшда бўлганимдан эшикни очишга бўйим ва кучим етмас эди.

Халфанинг таёқи остида уён-буён қочиб югуришиб юрган болалар, унинг:

— Ҳар ким ўз ўрнига ўтирсин, бўлмаса яна ҳам қаттиқроқ урам! — дейиши билан ўз жойларига ўтирдилар, мен ҳам ўз ўрнимга бориб ўтирдим.

Халфа қўлида узун таёқ, такка тургани ҳолда:

— Болалар, энди камонбозий! — деди.

— Камонбозий!

— Камонбозий!

— Камонбозий!

Болалар бирдан шовқин кўтардилар ва амалий ишга кўчдилар. Болалар мактабнинг бирдан-бир палоси бўлган ўз остиларидаги бўйранинг чўпларини суғура бошладилар ва киссаларидан иш чиқариб, ўша чўплардан ёй (камон) ясадилар.

Ҳар бола шу каби бир бўйра чўпдан камон ясаб, бўйранинг иккинчи бир чўнини ўқ ўрнида ишлатиб, ўз рўнарасидаги болага қаратиб отар эди...

Яна мактаб ичида тўполон бошланди, ҳар бир бола бошқа бир боланинг кўзини, юзини ва бурнини нишонга олиб урар эди...

Бир оз шу равишда интизомсиз туришганларидан кейин, халфа таёқни олиб ўридан турди-да, болаларни бир бошдан урди ва болаларга қараб:

— Энди саф тортиб урушамиз! — деди.

— Саф тортамиз, саф тортиб урушамиз!.. — деб болалар ҳам вағиллашдилар.

Халфа, катта-кичик болаларни иккига бўлиб, мактабхонанинг икки томонига ўтказди. Ҳар томонда икки қатордан — каттароқ болаларни олдинга ва кичикларни орқага қўйди ва ўзи девор остида, икки сафнинг ўртасида туриб фармон берди:

— Бошланглар, отинглар!

Олдинги қаторда турган болалар «ўқ» уза бошладилар, орқа қатордаги кичкина болалар эса бўйра чўп сугуриб, олдиндагиларга «ўқ» тайёрлаб берар эдилар...

Бу орада бир «ўқ» бориб қарши сафдаги бир боланинг кўзига санчилди. У бола: «Вой ўлдим, вой кўзгинам», дея бақириб, ўзини бир томонга олди. Бу боланинг сафдошлари бирдан кўзгаалиб аслида йиртилиб битган бўйра парчаларини ердан йиғиб олиб қарши сафдаги болаларнинг бошларига ёмғирдай ёғдирдилар. Қарши сафдагилар ҳам бу ҳужумни тинчлик билан қабул қилмадилар, улар ҳам ўз оёқ остиларидаги бўйраларни кўтариб иккинчи томондагиларнинг устларига ота бошладилар!..

Мактаб ичи чанг-тупроқ ва хас-хашак билан тўлди. Мен болаларнинг оёқлари остида қолиб эзилишдан қўрқиб қочдим ва домланинг ўтирадиган ўрнига бориб, чизиб қўйилган сурат каби деворга қапишиб турдим...

«Уруш» давом қилмоқда эди, бирдан мактаб эшиги шиддат билан тақиллади. Тақиллатувчи борган сайин қизиб, эшикни оёғи билан тепар эди. Мен эшик синар ёки бузилиб ағанар деб кўрқар эдим.

Болалар эшик тақиллашини эшитиши билан мушук товушини эшитиб қочган сичқон болаларидай қўрқиб қочиб ўз охурларига кириб яшириндилар, лекин охурчанинг девори бир болани пана қилгудай баландликда эмас эди. Болалар бошларини эгиб, юз ва кўзларини ерга ёпиштириб яшириндилар, бироқ ўзлари ҳеч бир нарсани кўролмасалар ҳам уларнинг орқалари дўнғайиб турар ва ҳар кимга кўринар эди.

Эшик ҳали ҳам тақилларди, лекин бу болаларнинг ҳеч бирови бориб эшикни очишга ботирлик қилолмас эди.

Болалар ўз ўринларида яшириниб ўтириб тинчланганларидан кейин халфа бориб эшикни очди. Ғазаб шиддатидан юз-кўзи, қош-қовоқ, соқол-мўйловлари ит кўрган мушукнинг жунидай фаҳиллаб хурпайган бир одам мактабхонага кирди.

Бу киши домла эди.

Домла мактабхонага кирган ҳамон, эшикни очиб учун борган халфанинг кўлидан узун таёқни тортиб олди ва аввал бошлаб халфанинг бошига бир неча бор урди. Халфа эса домланинг таёғи кўтарилиши билан узум ўғирлаш учун боққа кириб, боғбон таёғига учраган ит каби дод солиб, талвасаланар, ҳар томонга қочар эди. Аммо домланинг узун таёғи хужранинг ҳар бир бурчагига етар ва халфанинг баданини уриб қабартирар эди.

Домла халфани уриб ўз ғазаб ўтини бир оз пасайтирган бўлди-да, ўз ўрнига бориб ўтирди. Мен эса ҳануз унинг охурчасида деворга қоқилган сурат каби турар эдим. Мени ҳам ўз ўрнимга ўтказди. Лекин мени урмади.

Сўнгра домла яна узун таёғини кўтарди ва ҳали ҳам бошлари куйи ва орқалари дўнгдек бўлиб кўтарилиб турган болаларни ура бошлади. У ҳар бир таёғини кўтариб ташлаганда ўн-ўн беш болани бирдан урар ва болалар ҳам баробар:

— Тавба қилдик!— деб бақирар эдилар.

Шундан кейин домла:

— Ҳўнглилар!-- деб буйруқ берди.

Болалар таёқ еган орқаларини силаб-силаб бошларини кўтардилар. Кўзларини домладан узмаганлари ҳолда, бошларини китоб ва тахтачаларга эгиб, алланималар деб вайсаб бақирини бошладилар.

Мен ҳам уларга тақлид қилиб кўзларимни тахтачамга тикиб, «алиф, бе, те, се», деб қичқирмоқда эдим.

Болалар қичқириниб бир оз ўқиганларидан кейин, домла халфани ўз олдига чақирди. Янгигина домладан хўп таёқ еган халфа ҳеч бир қўрқмасдан унинг олдига келди. Мен халфанинг довораклигига ҳайрон қолдим ва мен ҳам шунақа қўрқмас бўлишни орзу қилдим. Аммо мен ўз кўнглимда айтар эдимки, «агар мен ҳам шу халфадай қўрқмас бўлсайдим, домла мени урмоқчи бўлганда мен халфа сизгари ундан қочмас, балки қўлидан таёғини тортиб олиб, ўзининг бошига ураверар эдим. Эсинки ҳали мен қичқиман ва кўнглимда қўрқини ҳам кўн».

Домла халфадан:

— Айт менга, бу қадар галвани ким қўзғатди?— деб сўради. Халфа домланинг сўроғига жавобан бир неча боланинг отини тугиб кўрсатди.

Болалар ўқишларини тўхтатиб, қулоқ солдилар ва халфанинг кимларни чаққанини билмоқчи бўлдилар.

Аммо домла бунга йўл бермади.

Узун таёғини кўтариб болаларнинг бошларига ураверди, болалар ҳам қайта бошдан қичқириб ўқишга киришдилар.

Домла «гуноҳкор» болаларининг отларини эшитиб бўлганидан кейин:

— Жим бўлинглар!-- деб бақирди.

Болаларнинг бариси бирдан ўқишдан тўхтадилар.

Домла халфа чаққан болаларининг номларини бир-бир айтиб чақирар эди. Домла агар янглишиб бир боланинг ўрнига иккинчи бир болани чақирса, халфа унинг янглишини тузатар, «у эмас, бу», деб домлага дуқма ташлар эди.

Шундай қилиб, ўн-ўн икки бола домланинг олдига тўпландилар, уларнинг ҳаммаси ҳам каттароқ болалардан эди. Домла халфага:

— Эшикни ён, - деди.

Халфа мактабининг эшигини ичкаридан занжирлаб, зулфинига чўп тикиб беркитди.

— Фаллоқни ол!-- деб домла халфага буюрди.

Халфа домла ёнига ўтди ва унинг орқасида деворга осиб қўйилган бир ёғочни олди. Бу ёғоч бир ярим газ узунликда бўлиб, бир оз эгри ва икки бошида бир тизимчанинг икки учи тугилган эди.

— Ахмад, яна шўхлик қиласанми?— деди домла бир болага қараб бақириб.

— Домлажон, тавба қилдим, мен шўхлик қилган эмасман! — деб у бола ялинишга бошлади.

Бироқ домла бу боланинг дод-войнга, ёлворнишга қулоқ солмади ва унинг ёнидаги бошқа болаларга:

— Босинглар буни! — деб буйруқ берди.

Аҳмаднинг ёнида турган болалар уни босдилар, домланинг яна қайта иккинчи буйруғини кутмасдан унинг оёқларини фаллоқнинг тизимчасидан ўтказдилар ва икки бола фаллоқ ёғочининг икки учидан тутиб уни бурай бердилар. Тизимча фаллоқ ёғочига ўрала бошлади, у боланинг оёғини қисди, боланинг оёғи борган сари маҳкам қисилар эди, бу қисиш шу даражада етдики, бола чидай олмай, дод солди:

— Вой ўлдим, вой оёққинам! — деб қичқирди.

Ўқшидан тўхтаган бошқа болалар эса қўрққан ва титраган бир вазиятда унинг дод-фарёдини тинглар эдилар. Лекин домла бу ҳолга йўл қўймади, у узун таёғини қўлига олди-да, бошқа болаларни бошларига уриб, уларни ўқишга буюрди. Улар ҳам йиғлаб-сиқтаб баланд овоз билан ўқишга киришдилар.

Домла ўз орқасида деворга тираб қўйилган таёқлардан битта икки газлигини олиб халфанинг қўлига берди ва:

— Ур! — деб буюрди.

Халфа фаллоққа боғланган Аҳмаднинг товопларига ура бошлади.

Энди Аҳмаднинг дод-фарёдига ҳеч чидаб туриб бўлмас эди. Бироқ унинг фарёди бошқа болаларнинг китоб ўқишлари, бақиришларига қўшилар ва унинг товуши бақиришлар ичида сингиб йўқолар эди. Шунинг учун ўткинчилар «болалар ўқиянтилар», деб ўйлар ва бу ваҳшийликдан хабарсиз қолар эдилар.

Халфанинг калтаклари зарбидан аввало Аҳмаднинг товоплари кўкариб, қорайиб кетди, сўнгра тирқираб қизил қон чиқди ва таёқни бўяб юборди.

Домла таёқдаги қонни кўриб қолган бўлса керак:

— Энди бас! — деди.

Халфа урмоқдан тўхтади, Аҳмаднинг оёғини фаллоқдан бўшатдилар.

Оёқ учларини ерга босиб ўрнидан зўрга турган Аҳмад қўли билан ўз иягини тутиб газаб билан: «Хан, саними?» дегандек қилиб халфага бир қаради.

— Муҳаммадни босинглар! — дея домла янгидан буйруқ берди.

Муҳаммад ҳам болалар томонидан ерга ағдарилиб, Аҳмад йўсинида оёғига фаллоқ солинди, буни ҳам домланинг буйруғи билан халфа таёғи қонга бўялгунча урди...

Шу тартибда домла олдига тўпаланган ўн-ўн икки бола бир бошдан босилиб урилиб чиқилди.

Менинг уларга раҳим келар эди, чунки уларнинг ҳеч биттаси бу ўйинга раҳбарлик қилмаган, ҳаммасини халфанинг ўзи бошлаган бўлиб, яна унинг ўзи домлага чаққан ва болаларни яна ўз қўллари билан таёқлаган ҳам халфанинг ўзи эди. Мен бу ҳолини домлага очиб ташламоқчи бўлсам-да, халфадан қўрққанимдан нафасимни чиқаролмадим.

Лекин менинг калтакланган болаларга раҳим ва халфага қарши газабим узоққа чўзилмади. Домла халфа томонидан «айбдор» саналган болаларнинг ҳаммаларини урдириб бўлгандан кейин халфага қараб:

— Мен биламанки, ҳар бир шумликни сен ўзинг бошлайсан! — деди ва таёқ еган болаларга қараб:

— Босинглар бу шумнинг ўзини! — деди.

Оёқларини дам-бадам ерга босиб жаврашиб, ҳануз тикка турган бояги таёқ еган болалар, шу буйруқни қутаётган каби бирдан халфани босиб йиқитдилар ва оёғини фаллоқ тизимчасидан ўтказдилар. Бир печалари кучларининг борича фаллоқ ёғочини бурайи бошладилар.

— Вой, оёқларим, сизди, астароқ, мен бу қадар қаттиқ бурамаган эдим, инсоф қилинглар! — деб халфанинг бақиршига улар ҳеч қулоқ солмас эдилар.

Домла ўз олдидаги таёқлардан энг зўрини танлаб, ҳалиги таёқ еган болалардан бирининг қўлига берди ва:

— Ур! — деди.

Бола таёқни олди-да, халфанинг оёқларига ура бошлади. Фаллоқ ёғочини тутган болалар уни яна ҳам қаттиқроқ бурар эдилар. Халфа бўлса:

— Кўнглингиз тилаганича уринг, лекин, фаллоқни мунча қаттиқ бураман! — деб ялинар эди. Аммо болалар яна ҳам қаттиқроқ бурар эдилар.

Биринчи бола халфанинг оёғига бир неча марта ургандан сўнг домла таёқ еган иккинчи болага қараб:

— Энди сен ур, қарзингни уйдир. — деди.

Бу бола яна ҳам қаттиқроқ уришга тутинди... Шу йўсинда халфадан таёқ еган болалар, ўз навбатларида ўз «қарзларини ошиғи» билан ундирдилар.

— Энди бас! — дея домла, ураётган болани уришдан тўхтатди, лекин фаллоқни бураётган болалар ҳали бўшатмас эдилар.

— Тагин нима дейсанлар, ҳали ҳам аламларинг чиқмадимми? — деб домла фаллоқни тутиб турган болалардан сўради.

— Туз, — деди уларнинг биттаси.

— Ҳа, ҳа, дарвоқе, туз! — деб такрорлади домла ва кўрначасининг остини титқилай бошлади.

— Меида туз йўқ экан, қани кимда бор?

Таёқланган болалар ўз киссаларини қидира бошладилар, уларнинг бир-икитасининг киссасидан латтага тугилган майда туз чиқди.

— Сенинг! — деди домла.

Болалар, ундай майда тузни халфанинг ёрилган оёқларига сеңдилар ва қўллари билан босиб, бу тузни ёрилган оёқнинг гўштлари орасигача юбордилар.

Халфа эса бу ҳолга чидай олмай бўғизланаётган хўкиз сингари бақирар эди.

— Бўшатинглар! — деди домла.

Болалар фаллоқ ёғочини тескарисига буриб халфанинг оёғини бўшатдилар. Халфа, кўз ёшини енги билан арта-арта оқсаб, ўз жойига бориб ўтирди. Болалар ҳали ҳам баланд овоз билан қичқириб ўқимоқда эдилар.

Домла узун таёғини кўтариб бир бошдан болаларнинг орқаларига уриб чиқди, шундан сўнг:

— Жим!— деб буйруқ берди.

Болалар ўқишларини тўхтатиб, домлага қарадилар.

— Бугун бўйраларнинг барисини титибсиңлар, эрта ҳар бирларингиз саккиз пул бўйра пули келтиринглар!— деди.

— Келтирамиз, келтирамиз!— деб болалар овоз бердилар.

— Овод!— деб юборди домла.

Болалар калхатдан қочган чумчуқлар тўдасидай тапирлашиб, бирдан ўринларидан турдилар-да, эшикка томон югурдилар. Эшик ҳали ҳам занжир эди. Халфа авайлаб ўрнидан турди ва оқсай-оқсай эшикнинг олдига келди-да, эшикни очди ва ҳаммадан олдин ўзи чиқди. Унинг орқасидан бошқа болалар бир-бировларини туртиб, босиб ховлиқа-ховлиқа эшикка отилдилар. Ҳаммадан кейин мен чиқдим.

Болаларнинг бариси мактабхонанинг эшиги олдида тўпланиб турдилар, халфа уларга қараб:

— Салом!— деди.

— Ассалому алайкум!— деб болалар бир овоздан бақирдилар ва сўнгра бутун болалар ҳар томонга қараб қочиб тарқалишдилар.

Аммо халфа билан таёқ еган бошқа болалар мактабхона орқасидаги тор кўчага тўпландилар. Бу менинг кетиш йўлим эди. Халфа уларга:

— Эртага чиллакбозлик ва беданавозлик қиламиз, тайёрланиб келинглар,— деди.

— Дуруст, дуруст!— деган ҳолда булар ҳам ўз уйларига томон тарқалишдилар.

IV

Мен уйга бордим ва онамни кўришим билан йиғлаб юбордим, онам:

— Сенга нима бўлди, нега йиғлайсан?— деб сўраса ҳам мен жавоб беролмас эдим. Ҳаердандир отам келиб қолди, у онам каби юмшоқ тил билан эмас, балки шиддат билан йиғимнинг сабабини сўради:

— Сенга нима бўлди, тез айт! Бўлмаса қулоғингни кесаман!— деди.

Мен йиғи аралаш ҳиқиллаб:

— Болалар бир-бировлари билан уришдилар,— дедим.

— Болалар бир-бировлари билан уришсалар, сенга нима?— деб отам қўшимча қилиб сўради:

— Сен-ку, уришмагансан, сени биров ҳам урган эмас, нега йиғлайсан?

— Домла уларни урди.

— Яхши қилибди, уришқоқ болаларни урадилар.

Мен мактабга бормаيمان.

— Номаъкул қилибсан, — деди отам ва бир оз жим турганидан сўнг юмшоқлик билан сўради:

— Нега мактабга бормаيسان?

— Домла уради.

— Уришга хадди йўқ, уролмайти. Агар домла сени урса, мен унинг қулоғини кесиб оламан, — деди отам ва киссасидан пичоқчасини чиқариб менга кўрсатиб тақрорлади:

— Агар домланг сени урса, шу пичоқча билан унинг қулоғини кесиб оламан.

Мен отамнинг бу сўзидан жуда қувондим.

«Майли, домла мени бир марта уриб кўрсин, мен уни отамга айтай-да, отам домланинг қулоғини кессин, мен бориб унинг кесилган қулоғини томоша қилай», — деб кўнглимдан ўтказдим.

Лекин бу тилакдан ўзим кўрқа бошладим. Чунки шу ёшга киргунимча мен ҳеч қаттиқ калтак емаган эдим. Домланинг таёғи оёғимга тегаётганини хаёлимдан ўтказганимда, товоиларим ачир, ловиллаб оғрир ва нафасим қисилиб, ўпкам орқамга ёпишар эди, шунинг учун домлаинг қулоғи кесилган ҳолда кўриш томошаси бахридан ўтмоқчи бўлдим.

Лекин кўнглим бунга ҳам ризолик бермас эди. Чунки қўшни-мизнинг қулоғи кесилган бир эшаги бор бўлиб, эгаси уни миниб чиққанда, болалар ҳар қачон:

— Қулоғи йўқ эшак, қулоқсиз эшак! — дея қийқириб чапак чалиб кулишар эди. Мен бўлсам, болаларга қўшилиб қувонган ҳолда югураверар эдим.

Мен ўйлар эдим: «Агар болалар домланинг қулоғи кесилганини кўрсалар, бу қунигадй ўйнаймиз деб бир-бировларини уриб юрмаслар, балки қулоқсиз домлани кўриш улар учун роса мароқли томоша бўлар эди-да».

Менинг хаёлимга бир тадбир келди, агар у тадбир амалга ошса эди, ўзим таёқ емасдан, домлани қулоқсиз ҳолда кўрар эдим. Шу мулоҳаза билан отамга айтдим:

— Агар аввал бориб домланинг қулоғини кесмасангиз, мен мактабга бормаيمان.

— Ундай бўлса мен ҳам сенга қурра олиб бермайман, — деди отам.

«Ох, қурра!! У қандай яхши нарса-я! Агар унинг бўйнига қўнгироқ ва пўпакли қизил бўйинбоғ боғласанг... Эҳ-хе... қандай яхши бўлади-я!... Минган вақтда у дингиллаб, қулоқларини диккайтириб ва оёқларини тиширлатиб чопса, ўзингни эшакка минган эмас, балки булутга миниб ҳавода кезган сезасан».

Қурранинг ширин хаёли мактабнинг ҳар бир қийинчиликларини менга осонлаштирди, мактабга бормоқчи бўладим, лекин отамдан яна бир нарсани ундирмоқчи бўлиб:

— Агарда қуррачамга пўпакли қизил бўйинбоғ ва қўнгироқ олиб берсангиз, майли, мактабга бераман, — дедим.

— Балли, — деди отам, қувонч оҳанги билан. — сен мактабга йиғламай бориб келавер, мен сенга хоҳлаган нарсангни олиб бераман.

Мен кўз ёшимни снгим билан артдим ва онамдан бир парча нон олдим-да, боғчага чиқдим, у ерда тол новдасидан бир хишчин синдириб олдим ва уни халачўи ўрнида ишлатиб боғчанинг деворига мишиб, уни эшак деб фараз қилдим. Нондан баъзан бир тишлам еганим ҳолда деворни «хих-хих»лаб, халачўи билан уриб, ҳайдаган бўлар эдим. Шубҳасиз, девор қимирламас, боягидай тураверар эди. Шундай бўлса ҳам хаёлимни ўзига тортган қуррани орзу қилиб, кўнглимни хушвақт қилар эдим.

V

Иккинчи кун эрта билан мактабга бордим, хужрада домладан бошқа киши йўқ эди. Мен унга салом бериб, ўзим учун муайян бўлган жойимга бориб ўтирмақчи бўлдим.

— Бўйра пулини келтирдигми?— сўради домла мендан.

— Йўқ, эсимдан чиқибди!— дедим.

— Бўйра пулини унутибсан, қандай мулла бўласан? Тез бор, отангдан саккиз пул бўйра пули олиб кел!

Мен тахтачамни ўз ўрним олдидаги таг синчанинг устига қўйдим-да, мактаб хужрасидан қайтиб чиқдим. Ҳали мактабдан унча ҳам узоқлашмаган эдим:

— Садриддин!— деган товуш эшитилди: Қайрилиб қарадим. Мени домла қақирар эди. Йўлимдан қайтиб, домланинг рўпарасида, унга кўзимни тиккан ҳолда тўхтадим.

— Қўлингни қовуштир!— деди домла, бир даража ризосизлик оҳанг билан.

Унинг буюришига кўра қўлимни қовуштирдим, шу билан шубҳалангансимон, домладан кўзимни уздим-да, унинг орқасида деворга қатор тираб қўйилган катта-катта таёқларга тикилдим. Домла қўлини ҳалиги таёқларга томон узатди, мен эсам, энди домла уради, деб кўрқдим ва ихтиёрсиз равишда:

— Агар сиз мени ураб экансиз, отам сизнинг қулогингизни кесади!— деб бақирдим.

У кулди ва:

— Йўқ, сени урмайман, шўхлик қилмасанг, ҳеч ҳам урмайман,— деди. Мен унинг бу кулгисидан тинчландим-да, иккинчи буйруғини кутиб турдим. Қисқа таёқларни тўнлаб олди ва менга узатиб:

— Буларни мачитнинг ҳовузига элтиб ташла, сўнгра бориб отангдан бўйра пулини олиб кел!— деди.

Мен, бир томондан, таёқларнинг мактаб хужрасидан йўқолиши, иккинчи томондан, домланинг кулганидан қувонган ҳолда, оёқларим ерга тегмас даражада югурдим.

Аввал таёқларни ҳовузга элтиб ташладим, сўнгра уйга бориб тегирмон чархи йўнаётган отамдан бўйра пулини сўрадим.

— Неча пул керак экан?— деб сўради отам.

— Саккиз пул.

Отам киссасини қовлаб менинг қўлимга саккиз пул чиқариб берди. Мен отамнинг дўконхонасидан чиқар эканман, отамга қараб.

— Ота, домла менга кулиб қаради, «сени урмайман», деди бу-

нинг устига таёқларни ҳам менга берди, мен уларни ҳовузга ташладим,— дедим.

— Яхши бўшти. Тез бор, сабоғингни такрорла,— деди отам.

Шошиб-нишиб мактабга бордим. Бу вақтда болаларнинг бир қисми мактабга келган экан. Домла бўйра пулини йиғиб олиш билан овора эди. Мен ҳам отам берган саккиз пулни унга бермоқчи бўлиб, қўлларимни қовуштирдим ва кафтимдаги пулларни бармоқларим орасидан унга кўрсатдим.

Мактабдор тагин кулиб:

— Балли, энди одобли бўлибсан,— деди ва яна қўшимча қилиб:

— Пул берганда қўлингни қовуштирмасанг ҳам бўлади,— деди.

Мен домланинг бу сўзидан ботирланиб, чап қўлимни кўкрагимга қўйганим ҳолда, ўнг қўлим билан пулни узатдим.

Домла менинг қўлимдан пулни олиб:

— Илоҳи катта бўл, мулла бўл!— дея дуо қилди.

«Домла унча ёмон одам эмас экан, таёқларни мактабдан йўқотди ва мактабнинг бўйраси учун олинган пул бадалига менинг ҳаққимга дуо ҳам қилди», деб хаёлимдан ўтказдим.

Домла яна ўзининг пул тўплаш ишига киришди, у пул келтирмаган болаларни уйларига қайтариб юборар эди. Баъзи болалар эса иккинчи қайта ҳам пул келтирмас ва:

— Одам, «бозор куни бераман», дедилар,— деган хабар келтирар эди.

— Мен ҳам то ҳаммаларингиз пул келтирмагунча янги бўйра олмайман, бу эскирган бўйраларни ёқиш учун йиғиштириб, таҳоратхонага тоншираман. Сиз эсангиз, тупроқ устига ўтиришга мажбур бўласиз ва ўйин учун чўп ҳам тополмайсиз,— деди.

Домланинг бу дўқини эшитгандан кейин пул келтирган болалар пул келтирмаган болаларни туртиб:

— Саккиз пул берса отанг ўладими, келтиргин-да,— деярдилар.

— Бозор куни дедим-ку,— деб йиглаб юборди бола.

Мен ҳам ўз ичимда бу болаларнинг оталарини ҳасис ва қаттиққўлли деб ўйлар эдим. Мен икки тийинга барабар бўлган ўша вақтдаги саккиз пулнинг қанча қурби ва қиммати борлигини билмас эдим. Пул тўплаш жанжали билан кун тушга яқинлашди ва домла:

— Туринглар, нонхўрак!— деб юборди.

Болалар гуриллашиб турдилар ва тунов кунги сингари мактабнинг эшигидан чиқиб салом бериб, уйма-уй тарқалишдилар...

Мен ҳам ўз уйимга келдим, овқатландим ва мушугим билан бир оз ўйнагандан сўнг қайтиб мактабга бордим.

VI

Домла ҳали ҳам мактабда ўтирар, болалар ҳам бирин-бирин қайтишиб келмоқда эди. Бир оздан сўнг болалар йиғилишдилар.

Домла:

— Ўқинглар!— деган ҳолда узун таёғини кўтариб, болаларнинг орқаларига ура бошлади. Болалар қичқириб, ўқишга киришдилар. Мен ҳам «алиф, бе, те, се», деб қичқирар эдим. Домла халфага қараб:

— Болаларга сабоқ бер!— деди.

Халфа, кечаги еган таёқларининг зарби кетмаганликдан оқсай-оқсай, ҳар бир боланинг олдига навбатма-навбат бориб, сабоқ бера бошлади.

Буқун менга домланинг ўзи сабоқ бермоқчи бўлди, мени ўзининг рўбарўсига ўтказди, олдимга тахтачамни қўйди ва:

— Сабоғингни ўқи!— деди.

Мен тахтачага қарамасдан:

— Алиф, бе, те, се,— дедим.

— Дуруст, балли,— деди домла ва ўзи хат ёзиш билан овора бўлгани ҳолда:

— Пастдагисини ўқи, «жим, ҳе, ҳе» деб,— деди.

Мен домланинг оғзидан чиққан бу уч ҳарфларнинг номини такрорлай бердим. Мен ҳеч тахтачага қарамасдан икки кўзимни домланинг чиркин ва сўлгин юзига, нурсиз кўзи ва гапирган чоғида ияги билан баравар юқори, қуйи чиқиб тушадиган эчки соқолига тиккан эдим.

Домла, бир неча бор ўзи ўқиб, мени ҳам эргаштириб ўқитганидан кейин:

— Энди ўзинг ўқи,— деди.

— Алиф, бе, те, се,— деб ўқидим мен.

— Йўқ,— деди у.— пастдагисини ўқи!

Аммо мен буларнинг қайси бири юқори, қайси бириси пастда эканлигини билмас эдим. Шунинг учун ҳам домланинг башарасини томоша қилганим ҳолда, қўл қовуштириб жим туравердим.

— Пастини ўқи дейман!— деди домла ғазаб билан.

Унинг ўзи ҳамон хат ёзиш билан овора эди. У, қўлидаги ёзилган қоғозни ерга қўйгандан кейин менга қараб бир оз жим турди ва:

— Сен зехни паст бола экансан-ку, шунча ўргатганим билан ҳали ҳам ўрганмагансан,— деди.

— Нимани ўргатдингиз?— деб сўрадим мен.

— «Жим, ҳе, ҳе»ни,— деди у.

— Буларни биламан,— дедим.— Жим, ҳе, ҳе,— деб такрорладим ва яна илова қилдим:

— Буларни биламанку-я, аммо пастдагисини билмайман.

— Пастни шу, бор жойингга, ўқий бер!

Мен ўз жойимга бориб ўтириб «жим, ҳе ҳе» ни такрорлашга киришдим, лекин ҳали ҳам кўзимни домланинг юзидан, айниқса унинг эчки соқолидан узмас эдим, кўзини ярим юмиб, жим туриб хат ёзаётган пайтидаги соқоли менинг кўзимга қизиқ кўринар эди, бу ҳол эчкимизнинг соқолини эсимга туширар эди.

Бир вақтларда бир эчкимиз бўлиб, уни мен боқиб яхшигина семиртирган эдим. Қини қаттиқ келди, ариқлар тамом музлади, тегирмонлар ётди, отамнинг йўниб қўйгани тегирмон чархларини

ҳеч ким сотиб олмади, отам икки ой бадалида гўшт олишга пул топмади, охирда у эчкини сўймоқчи бўлди. Мен унамай доду фарёд қилдим, аммо отам менинг доду фарёдимга қарамасдан, пичоқни қайради, эчкини ётқизиб оёқларини боғлади, онам унинг боғланган оёқларини босиб турди ва отам сўйди.

Мен йиғлай-йиғлай эчкига термулар эдим. Эчки жағини қимирлатиб жон узаётганида соқолининг юқори, қуйи қимирлаши, домланинг гаширганидаги силкинган соқолига ўхшар эди. Эчки сўйилиб, боши гавдасидан ажратилди. Шунда мен эчкининг бошини кўтариб уни эркалаб, томоша қилдим, эчкининг кўзи ярим юмуқ эди, соқоли эса тиккайиб кўтарилиб турар эди. Жим туриб хат ёзаётган домланинг соқоли ҳам худди шу сўйилган эчкининг соқоли сингари эди. Мен домланинг ҳалиги ҳолини кўрганымдан кейин дарҳол эчкимни хаёлимга келтирдим ва уни эслаб қайгуландим, бироқ шундай бўлса ҳам «жим, ҳе ҳе», деб такрор қилар эдим.

Қандайдир бир киши ташқаридан домла ўтирган жойдаги дарчани тақиллатди. Домла:

— Кимдир у? — деган ҳолда дарпардани кўтарди.

Келувчи паранжи ва чачвон ёпинган бир хотин эди, у домлага енгига ўралган қўли билан бир танга пул узатиб:

— Бу назрни олинг, бош оғриқ, тиш оғриқ, кўз оғриқ дуолари ҳам туғиш вақтида қийинчилик чекаётган хотин учун кушойиш дуосини ёзиб беринг! — деди ва қўшимча қилиб:

— Болаларни ҳам бугун озод қилинг! — деди.

— Бир танга учун тўртта дуо, бунинг устига болаларни ҳам озод қилай? Бу бўлмайди. Ҳеч бўлмаса яна бир танга беринг! — деди домла.

— Мен узоқ йўлдан — Обкина қишлоғидан келдим, — деди хотин, — мени, хотини туғолмай қаттиқ дард чекаётган Шарафбой бир танга бериб кушойиш дуоси олиб келиш учун юбораётганда, касал бўлиб қолган бошқа кўшни хотинлар ҳам ўз дардлари учун дуо буюрдилар ва «ҳар вақт пул топсак домланинг назрини берамиз, ўшанда элтиб берасан», дедилар. Сиз дуоларни беринг. Улар пул беришлари билан келтириб бераман. Ҳозирча худонинг ризоси учун болаларни ҳам озод қилинг.

Домла тангани олиб киссасига солди, эртадан бери ёзиб, ўз олдини тўлдириб юборган хатларидан тўрт донасини олди ва учбурчак шаклида букиб, хотинга узатди.

Хотин дуоларни олаётди:

— Бу дуоларининг қайси-қайсиси қандай дард учун? — деб сўради.

— Булар ҳаммабон дуолардир, — деди домла, — қайсисини қандай касалга берсангиз — агар у ихлос қилар экан — ҳеч шаксиз тузалади.

Хотин «ҳаммабон» дуоларни олиб кетди. Домла буқун «худонинг ризоси учун» болаларни ҳам озод қилди.

Шундай қилиб, биз ҳам мактабхона зиндонидан озод бўлдик.

Биз мактабга бордик, ҳали нонхўрак вақти бўлганча йўқ эди, мактаб олдига бир отлиқ келди:

— Домла, домла!— деб домламинини чақирди.

Домла дарчанинг дарнардасини очиб:

— Ҳа, нима гап?— деб сўради.

— Обкинада жаноза, Шарафбойнинг хотини ўлди,— деди-да,— отини бир томонга қараб суриб кетди.

Домла шошилиб, салласини бошидан олиб қўйди ва таҳорат қилиш учун бўлса керак, мактабхонадан ташқарига томон йўналди.

— Дуонингиз фойда бермабди-да, домла, Шарафбойнинг хотини ўлибди-ку,— деди халфа, домлани масхаралаган бўлиб.

— Шаққоклик қилма! — деди домла ва яна қўшимча қилди: — Дуо, албатта, фойда берар эди, у ўзининг ихлоссизлигидан ўлган, агар ихлоси бўлса, қутулар эди. «Ихлос — халос» деганлар.

Домла ташқарига чиқаркан:

— Сизларга чойхўрак!— деди.

Болалар чойхўрак учун тарқалишдилар, мен ҳам уйимизга келдим.

Бирор соатдан кейин мактабга қайтдим, болалар эндигина йиғилиша бошлаган эдилар. Бутун болалар йиғилиб битганларидан сўнг халфа уларга мурожаат қилиб:

— Болалар, бир маслаҳат!— деди.

— Қандай маслаҳат?— деган товуш ўнларча оғиздан бирдан чиқди.

— Биз қандай ўйин ўйнасак ҳам ҳеч ким домлага хабар бермасин ва ҳеч бир бола иккинчи боланинг устидан чақимчилик қилмасин! — деди халфа.

— Аввал ўз оғзингни тий,— деди халфанинг чақиши билан домладан таёқ еган бир бола.

— Бундан сўнг мен ҳеч ҳам чақмайман, сизлар ҳам шундай қилинглар, «туя кўрдингми, йўқ,» — деди халфа катта болаларга ва менга қараб сўзини давом эттирди:

— Сен ҳам отангга хабар бериб юрма тагин!— деди.— Сенинг отанг илвогар, бир кун ўриқларингиздан ўғирлаган эдим, отанг кўриб қолиб, буни ҳам отамга ва ҳам домлага чақибди. Ҳам отамда, ҳам домладан калтакланиб ўлаёзим,— деди.

— Хўп, айтмайман! — дедим мен.

— Агар айта кўрсанг,— деди у,— сени болаларга буюриб «хар мурд» қилдираман.

— Айтамайман, хабар бермайман,— деб таъкидладим мен.

Мен биринчи марта «xabар бермайман» деб юзаки айтган бўлсам ҳам, иккинчи дафъада астойдил ва қатъий ишонч билан ваъда берган эдим, негаки, мен «хар мурд»дан бениҳоя кўрқар эдим.

Бир кун бир маддох бизнинг қишлоққа келиб маърака қилди. Қишлоқ катталари қўшини қишлоққа тўйга кетган эдилар. Маддохнинг бу маъракасида ёшлардан бошқа киши йўқ эди.

Маддох ҳикоя бошлади, ҳикояси қизиқ бир жойга келганда, у йиғилганлардан талаб қилди:

— Ҳар ким нимага қудрати етса, яъни нонми, пулми, мевачевами, ўрик-мағизми келтириб берсин, ҳикоянинг қолганини сўнгра айтаман,— деди.

Болалар ва ёш ўсмирлар ўз уйларига қараб югурдилар, ҳар ким маддохга бир нарса келтириб берди. Мен ҳам уйга бориб, онамдан бир ҳовуч ўрик олиб келтириб маддохга бердим.

Маддох йиғилган пулларни киссасига солди ва нарсаларни хуржунига тиқиб:

— Ҳикоянинг давомини келажак ҳафтада келиб айтиб бераман,— деди ва эшагига минмоқчи бўлди.

— Давомини ҳозир айтиб беринг! Агар нарса оз йиғилган бўлса, яна озми-кўпми йиғиб бериб, сизни хурсанд қиламиз,— дея ёшлар қанча ялинсалар ҳам маддох унамади ва эшагига миниб жўнамоқчи бўлди.

Шу вақтда ёшлардан бири:

— «Хар мурд!» — деб товуш чиқарди.

Ҳамма бирдан:

— «Хар мурд, хар мурд»... — деб маддохга ёпишдилар ва уни эшакдан ағдариб босиб ура бошладилар.

— Вой ўлдим, қўйиб юборинг, ҳикоянинг давомини ҳозироқ айтиб бераман! — деб бақирар эди маддох.

— Сизнинг ҳикоянгиздан ҳам «хар мурд» қизиқроқ,— деб ёшлар уни яна урар эдилар.

Охирида маддох ҳолдан кетди, энди додлашга ҳам кучи етмас эди.

— Энди бунга сувга босамиз, кўтаринглар! — деб биров овоз берди.

Ҳамма бирдан ёпишиб, жони чиқаёзган маддохни кўтардилар ва уни бизнинг қишлоқнинг ўртасидан оқадиган «Мазранган» ариғига ташладилар.

Маддох сувга ташланиши билан оғирлиги сабабидан шўнгиб кетган бўлса ҳам жон талвасаси билан сузиб сувнинг юзига чиқди-да, суза бошлади. Аммо ёшлар уни курк товуқни сувга пишгандай пишар, шўнгитар эдилар.

Охирида маддох ювмоқ учун тахтага олинган ўликдай бўлди, шундан сўнг уни сувдан тортиб чиқардилар, маддохнинг оқиб кетган салласини болалар тутиб келдилар. Саллани маддохнинг хуржунига ҳўлликча тиқдилар, маддохнинг ўзини ҳам ҳўл бўлган кийимлари билан кўтариб, эшагига мингиздилар ва эшагининг сағрисиغا уриб:

— Бор, даф бўл, йўқол! Ўзинг олдинда ва ҳикоянг орқангдан жўнасин.— дейишди.

Мен мана шу воқеадан сўнг «хар мурд»дан бениҳоя қўрқар эдим, шунинг учун халфанинг (менинг) «хар мурд» билан қўрқитишдан сўнг, буларнинг ўйинларини отамга айтмасликка чин кўн-гилдан ваъда бердим.

Халфа отамга айтмасликка мендан қатъий ваъда олгандан кейин:

— Болалар, энди данакбозлик қиламиз!— деди.

Болалар бундан бурун ҳам мактабда бу ўйинни бир печа марталаб ўйнаган бўлсалар керак, дарров ўринларидан туриб, титилган бўйраларни йиғиштирдилар ва данак ўйини учун чуқурчалар қазидилар.

Ўйнадилар, орада анча данак ютилди ва ютқазилди, «хунарли» болалар содда болаларни алдадилар, кучли болалар кучсиз, бечорароқ болаларни уриб, данакларини тортиб олдилар. Натижада яна уришиш, кўйлак йиртиш ва юз тирнашлар бошланди.

Болалардан бири менга келиб ёпишиб:

— Сен ҳам биз билан данак ўйна, бўлмаса ўртага солиб сени «каллакобак» қиламиз,— деди.

Менинг данагим ҳам йўқ эди, данакбозликни ҳам билмас эдим.

Лекин мен «каллакобак» дан жуда кўрқар эдим; чунки бу жуда ёмон ўйин эди, бир печа болалар бир болани ўртага олиб унинг бошини ялангочлайдилар-да, тирноқларининг учи билан, қизилиштонинг дарахтин чўқигани сингари боланинг ялангоч бошига урадилар.

Мен қандай қилиб «каллакобак» балосидан қутулиш йўлини тошолмасдан танг қотдим.

Хайрият халфа мени қувватлаб:

— Уни ўз ҳолига қўя беринглар,— деди,— унинг отаси жуда ёмон одам.

Халфанинг отамни «ёмон одам» дегани менинг кўнглимга нақадар қаттиқ теккан бўлса ҳам, унинг бу сўзи билан «каллакобак» азобидан қутулганим учун ундан миннатдор бўлдим. Энди мен учун бу каби балолардан қутулишга яхши бир йўл тошилган эди, қачон бўлмасин болалар менга тега кўрсалар, мен халфага қараб, дод солиб:

— Ё болаларингни йиғиштириб ол, ё бўлмаса ўйинларингизни отамга айтаман,— дер эдим.

Халфа ҳам мени дарҳол болалар чаңғалидан қутқариб қолар эди. Халфа домланинг узун таёгини олиб, болаларни бир бошдан уриб ўринларига ўтказди ва данакбозлик жандалини бартараф қилгандан кейин:

— Болалар, энди навбат беданабозликка!— деди...

Аmmo бу ўйинга болаларнинг кўнчилиги рағбат кўрсатишмади, чунки халфа ва Аҳмаддан бошқа болаларнинг беданалари йўқ эди.

— Бизда бедана бўлмаса, нима билан ўйнаймиз?— дейишди болалар.

Халфа бўлса бунинг ҳам иложини топди:

— Бизнинг иккаламиз беданаларимизни уриштирамиз, сизлар «болагаров» боғланглар!-- деди.

— Дуруст, ундай бўлса, биз уйларимизга бориб пул ё данак келтирайлик, — дейишди болалар.

— Маъқул! — деди халфа.

Болаларнинг кўпи кетди, халфа қолган болалар билан титилган бўйраларни қайтадан жой-жойига ёйдилар, фақат ҳужранинг ўртасидаги катта охурнинг ўрта белидан бир парча ерни тўғарак шаклида очиқ қолдирдилар...

Уйларига кетган болалар қайтиб келдилар, беданабозлик бошланди.

Халфа Аҳмад билан ораси очиқ қолдирилган давра теварагида, бир-бировларига қарама-қарши ўтирдилар, уларнинг ёнларида бошқа болалар ҳам давра қуриб ўтирдилар. Давра тўлгандан кейин қолган болалар уларнинг орқаларида тикка турдилар.

Халфа билан унинг қаршисида ўтирган Аҳмад қўйинларидан беданаларини чиқардилар, беданаларининг тумшукларини яладилар, уларнинг оёқларини чўзиб қанотларига туфукларини сув ўрнида суркадилар, қанотларини тагларигача ҳўлладилар. Сўнгра халфа Аҳмадга қараб:

— Менинг нечам билан сенинг нечанг? — деди.

— Менинг йнгирмам билан сенинг йнгирманг! — дея Аҳмад жавоб берди.

— Менинг ўттизим билан сенинг ўттизинг! — деб халфа орттирди.

Охида ўйин «менинг юзим билан сенинг юзинг» га бориб тақалди. Бу шундай бўладики, кимнинг беданаси қочса, қочирган бедананинг эгасига юз дона данак тўлайди.

— Сизлар ҳам «болагаров» боғланглар! — деди халфа бошқа болаларга қараб.

Бошқа болалар баъзилари халфанинг беданаси устидан «унинг беданаси зўр чиқишини баҳслашиб», баъзилари «Аҳмаднинг беданаси зўрлигига» баҳслашиб, бир-бировлари билан гаров боғладилар. Уларнинг ҳам ҳар қайсилари ўз ҳолларича сенинг ўзингга менинг ўним ё ортиқроқ қилишиб «болагаров» қўйишдилар.

Гаровлар боғланиб бўлгандан сўнг икки беданани тўғарак ичида (маъракада) бир-бировлари билан уриштирилдилар.

Иккала бедана ҳам панжаларини ёзиб, патларини ҳурпайтириб, бўйинларини чўзиб уришишга киришдилар.

Биринчи бедана иккинчисининг бўйнидан тишлаб тортар, иккинчиси биринчисининг қулогидан тишлаб тепар, бири икки билан ўз душманининг кўзини тирнар, иккинчиси унисининг бўйнидан тутиб ерга босмоқчи бўлар эди...

Оз вақтда беданаларнинг бошлари ва юзлари ўз қонлари билан бўялди, аммо ҳеч бири ҳам қочмади.

Бедана эгалари уларни ажратиб олдилар ва уёқ-буёқларини қашидилар, бош-оёқларини силадилар, қанот ва тирпоқларини ҳўлладилар, беданалар бир оз дам олгандан кейин тагин уришга қўйдилар. Улар яна уриша кетдилар...

Шу сингари бир неча бор уришгандан кейин Аҳмаднинг беда-

наси «чурқ» деди-да, уришни ташлаб даврадан қочди ва халфанинг беданаси уни даврани айлантириб қувлай кетди.

Болалар қийғос чиқардилар: чапак, хуштак, жиртак чалишлар бошланди...

IX

Бедана уриштириш орқасидан қўзгалган шовқин-сурон ҳали битганча йўқ эди, кутилмаганда домла кириб келди, данак учун уйларига борган болалар хужрага кирганларида, эҳтиётсизлик қилиб хужра эшигини ичкарисидан занжирламаган бўлсалар керак, домла эшикни тақиллатишга эҳтиёж сезмай, тўғри хужрага кира олди.

Болалар шу даража ўйин-кулги ва шовқин-сурон билан овора эдиларки, улар домланинг ўз жойига ўтиб узун таёқни олиб, бошларига калтаклагунча унинг келишидан ҳеч бир бола хабардор бўлмаган эди.

Ёлғиз менгина ўйин тўполонидан четроқда туриб, бир кўзимни ўйиннинг боришига тикканим ҳолда, иккинчи кўзимни мактабхона эшигидан узмаган эдим, шунинг учун домланинг эчки соқоли кўриниши билан тез, лекин секингина ўз жойимга ўтиб ўтирдим...

Домла ҳамма болаларни бирдай савагандан сўнг, менга қараб: — Сен ақлли боласан! — деди.

Болаларнинг ҳаммаси ҳам ўз ўрнига ўтирган ва тинчланишган эди. Халфа домланинг қаршисига келди. У буқун ҳам домла ундан «гуноҳдорларнинг» номларини сўрар деб ўйлаган бўлса керак, бироқ унинг ўйи янглиш чиқди, домла ҳеч нарса сўрамагани ҳолда:

— Дарров бор-да, ҳовуздан тунови кунги сувга ташланиб қўйилган таёқларни олиб кел! Улар яхши намланиб, сизларга одоб бериш учун созланган бўлса керак, — деди.

Халфа бошини қаший-қаший хужрадан чиқди, болаларнинг ранг-қутлари ўчди; аъзойи баданлари тол баргидай титради. Ёлғиз менгина домланинг: «Сен ақлли боласан», деган сўзи билан тинчланган эдим.

Халфа таёқларни келтирди-да, домланинг олдига ташлади. Домла ҳам ҳеч сўроқ ва бошқасиз катта болаларга қараб:

— Аввал бунинг ўзини босинглар! — деб халфани кўрсатди.

Бир неча катта болалар ўринларидан ирғиб туриб халфани ерга босдилар ва домланинг иккинчи «буйруғини» кутмасдан, фаллоқни олиб унинг оёқларига ўрадилар ҳам калтаклашга бошлаб тутишиб турдилар. Унинг оёғида эса тунови кунги калтакнинг яралари қатқоқланиб кўришиб турар эди.

— Ур! — деб буюрди домла.

Болаларнинг бири ҳовуздан келтирилган таёқларнинг бири-сини олиб, у билан халфанинг оёғига урди, лекин таёқ бир уриш-даёқ синиб, уч бўлак бўлиб тушди. Бола иккинчи таёқни олди,

у ҳам биринчи уришда синди: шу тариқада халфанинг оёғига озор бермасдан таёқларининг барисин сишиб битдилар.

Домла ғазабланди ва синган таёқларининг бирини олиб кўздан ўтказди.

— Мен ҳовузга ташланган таёқларининг барисин тут, бир кеча-кундуз сувда ётгандан кейин қайишланиб, ҳеч синмайдиган бўлар эди. Бу фирибгар у таёқларни келтирмасдан, толнинг қуруқ хииччиларини сиждириб олиб, ҳовузга ҳўллаб келтирган, холос, — деди ва болаларининг барисига қараб:

— Бор, ҳовуздан ўз таёқларининг олиб кел! деди.

Бола кетди, халфа тинчсизланмади ва кўзларини ҳужранинг ишинга тиккан ҳолда қулумсираб ётар эди...

— Ҳовузда таёқ йўқ! — деди қайтиб келиб бола.

— Маълум бўладики, — деди домла, — бу таёқларни яширган. Хайр майли, бундан кейин тут ёғочи ўрнига анор ёғочи ишлатарман, анор тут ёғочидан ҳам захарлироқдир, лекин ҳозир унинг бу қилиғи учун қандай ўч олиш йўлини биламан.

Домла деворга тираб қўйилган узун таёқни қўлига олиб: — Юзини ерга қилиб, чопон, қўйлагини бўйинга тортиб босинглар буни! — деди болаларга. Болалар халфанинг оёғидан фаллоқни чиқариб олдилар-да, унинг юзини ерга қилиб, орқасини яланғочлаб босдилар ва домла узун таёқ билан унинг яланғоч орқасига ура бошлади...

Аmmo тирсақ ва тиззаларини ерга тираб, белини кўтариб турган халфа, домла урган чоғида ўзини терватар, қимирлатар ва калтак зарбини кучсизлатар, пасайтар эди.

— Қўл-оёқларидан тортиб қорни билан босинглар! — деди, кутганича калтаклаёлмаган домла.

Икки бола халфанинг икки қўлини, икки бола унинг икки оёғини чўзиб тортганлари ҳолда, бошқа бир бола унинг елкасига миниб ерга босди ва халфа ихтиёреиз...

— Астароқ босинглар! Бедана ўлмасин, — деб юборди.

— А!.. бунинг беданасини ҳам борми? — деди домла ва қўшимча қилди:

— Беданани олиб менга беринглар! — деди.

Болалар халфанинг қўйиндан қўл солиб унинг беданасини олдилар-да, домлага бердилар.

Домла ўйламай-петмай жонивор бедананинг бошини шартта узиб ташлади.

Халфа:

— Аҳмаднинг ҳам беданасини бор, уни нега ўлдирмайсизлар? деб бақирди ётган жойидан.

— Унинг беданасини ҳам тошиб беринг! — деди домла болаларга:

Болалар халфани қўйиб, Аҳмадга ёпиша кетдилар. Халфа ҳам ўридан иргиб бориб Аҳмадга ёпишиб, унинг қўйинга қўл солди-да, беданасини олиб домлага берди.

Домла Аҳмаднинг беданасини ҳам бошини узиб ташлагандан кейин:

— Букуи йўқолинг, озод! Эрта яна урамиз, — деди ва: — Ха, айтгандай, эрта пайшанбалик ноини унутмагайсизлар тагин! — деди. Болалар бир-бировларини босиб, қисиб туртиша-туртиша макатадан чиқдилар.

Аммо букун умум саломдан кейин дарров тарқалиб кетмадилар ва қўчада туриб бедана ўйинида бўлган ютуқ, ютқазиларнинг ҳисобига киришдилар. Ютганлар ютқазганлардан ҳақ талаб қилардилар. Аммо ютқазганлар:

— Беданалар ўлдирилдилар, уларни уришлари, гаровлари ва болагаровлари ҳам орадан йўқолди, — деб ҳақ беришга гирромлик қилар эдилар.

Болаларнинг ҳаммалари бир-бировлари билан ёқалаша бошладилар. Халфа билан Аҳмад бўлса, ўз чоноларини ечиб бир томонга қўйдилар-да, жиддий уришишга киришдилар. Мен ҳовлимизга қочиб жўнадим.

X

Мен мактабга қатнаб юрар эдим, мактабнинг шовқин-сурони, ғавгоси давом этар эди. Мен бир неча ҳафта орасида, ўшанча шовқин-сурон, уриш-талаш ичида бўлсам ҳам, араб алифбесининг номларини ёдлаб олдим. Менга баъзан домланинг ўзи ва баъзида халфа сабоқ берар эди.

Араб алифбесининг номларини ёдлаганимдан кейин зер-забар (ост-уст) дарслари бошланди. Мен учун «зер-забар» дарслари ҳарфларнинг номларини ўқиганимга кўра ёқимлироқ туюлар эди. Бу дарсда аввало менга: «Алиф забар а, зер е, пеш у», деб ўргатдилар. Мен ҳам бор товуш билан чўзиб:

— Алиф забар, а, зер е, пеш, у, — дея такрор қилар эдим. Бу сўзларни айтиш менинг тилим учун ўнғай, қулоғимга музикани бўлиб кирар ва ёқимли эди.

Бу дарсни ҳам араб алифбесининг охиригача ёдладим, бундан кейин икки забар, икки зер, икки пеш дарсининг навбати келди.

Бу дарсда менга «алиф ду забар, анду ду зер инду ду пешун» — ларни ўргатар эдилар.

Бу дарс ҳам оҳанг жиҳатдан ёмон эмас эди, ҳатто бу «алиф забар а... дарсига кўра оҳангдорроқ эди. Агар «бир забар, бир зер, бир пеш» дарсида «алиф забар а, зер е, пеш у», дейиш бирон мусиқа ҳавасини бошланғичи саналса, бу дарсдаги «алиф ду забар анду, ду зер инду, ду пеш ун», дейиш у ҳавонинг «туширма» таронаси ҳисобланса бўлар эди.

Лекин мен бу сабоқларни ашула айтгандай чўзиб, завқ ва шавқ билан такрорлаганим ҳолда, булардан ҳеч бир нарса тушунмас, савод чиқариш учун буларнинг қандай алоқаси ва кераклиги борлигини билмас эдим. Энди ўйлайманки, менга «муаллимлик қилган ва сабоқ берган домланинг ўзи ҳам бу дарсларнинг савод чиқариш учун қандай алоқалари борлигини билмас ва тушунмас экан. Акс ҳолда у менга, «алиф, ду, забар анду, ду зер инду...»

деб, бу ерда ҳеч даҳли бўлмаган «д» ҳарфининг садосини қўшиб ўргатмас эди.

Шундай қилиб, қапча азоб билан бўлса ҳам мен бу сабоқни араб алифбесининг охиригача ёдладим.

Бу дарсларнинг ҳар бирида менинг «таълим тахтачам» ўзгарар эди, лекин домла уларни бошқа болаларга қилгани каби менга ўзи ёзиб бермас ва буни:

— Отам таъначи, нижиқ одам, у мен ёзган нарсаларни хушламайди, айт, ўзи ёзиб берсин.— деб, отамга хавола қилар эди...

Мен йил охирида «Абжад» дарсига кирдим. Бу дарс эса менга ҳеч ёқмади. Менга: «Алиф бо, бе забар аб, жим бо дол забар жад, абжад дегин», деб ўргатар эдилар.

Бир томондан, бу сўзларни айтиш қийин бўлса, иккинчи томондан, бу дарс оҳангсиз ва кўнгилга ёқмас эди.

Бир кун отам менга:

— Энди сен абжадхон бўлибсан, мен сенга абжад ҳисобини ўргатаман,— деди. Абжад ёзилган тахтачани олдимга қўйди ва тахтачадаги нақшларни битта-битта менга кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима?..— деб сўрай бошлади.

Мен отамнинг сўраганларига жавоб беролмасдим, негаки, мен бу нақшларнинг нима эканликларини билмас эдим ва шу кунгача бирон киши уларнинг нима эканликларини менга кўрсатиб ўргатмаган эди.

— Сен шу кунлар мактабда нима ўқиб ётибсан ахир?— деб отам менга жаҳлланди.

— Алиф бо, бе забар б, жим бо дол, забар жад, абжад...— дарсдан олган сабоқларимни ёддан айтиб бердим.

— Ҳа... сен тўтиқушсан,— деди отам,— сен бир нарсани айтсан, лекин нима деганингни ўзинг билмайсан.

Отам менинг жилдимнинг ичини ахтариб, ундан «алиф бе, забар...» ёзилган икки тахтачани топиб олди ва уларнинг ҳар биридаги ёзувни менга бирма-бир кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима?— деб сўради.

«Буни ўқи» деганида, тахтага қарамасдан, унга ёзилган нарсаларни ёдаки айтиб берар эдим.

— Сен тўтиқушсан,— деди отам таброран,— айб сенда эмас, айб сенинг домланг ва халфангда, улар сенга сабоқни тўтиқушга ўргатгандай ёдлатганлар, холос, аммо ҳеч бир нарсани ўргатмаганлар ёки ўргата олмаганлар.

Отам манглайини қашиб, бир оз жим турди.

— У-ку, саводсиз, кўр бир одам эди, мен кўрдан кўрар қўз талаб қилибман. Тўғридан ҳам ўзим аҳмоқ эканман.

Отам яна ўйлаб бир оз жим тургандан кейин, менга қараб:

— Сен эртага мактабга бормагин!— деди.

Мен бўлсам беҳад қувондим, чунки абжад дарси кўнглимга урган, бундан юрагим безган эди.

Отам бир кун хатибни кўриб:

— Менинг ўглимни хотинингизда ўқийдиган қиз болалар олдига қабул қилишингизни сўрайман,— деди. Хатиб:

— Ҳалвойини кўпроқ берсангиз майли,— деди.

Мен бу гапни эшитиб халфанинг «хар мурд» қилдирувчи кўркусидан бутунлай қутулганим учун теримга сизмас даражада севиндим.

Эртаси кунн онам мени отинбиби мактабига олиб борди.

Дастурхон учун бир лаъли баркаш майиз ва кулча, унинг устига, менга ният билан тикиб қўйилган бир рўмол ва дўппи ҳам қўйилди.

Отинбиби оқ юзли, қорни катта, семиз, ўрта ёшли бир хотин эди, унинг семизлиги шу қадар эдики, чордана қуриб ўтирганда унинг тиззалари отам томонидан йўниладиган тегирмон чархининг гупчагидай бўлиб кўринар эди.

Биз отинбиби олдига кирганимизда, у уйининг тўрида бир неча қават кўрпача устида чордана қуриб ўтирар эди, унинг теварагида эса катта-кичик қиз болалар кигиз устида чўккалаб ўтирар эдилар. Уларнинг олдиларига ўғил болалар ўқийдиган мактабдаги тагсинч ўрнида ёстиқлар икки қават букиб қўйилган эди. Улар ўз китобларини шу ёстиқлар устига қўйиб ўқир эдилар.

Отинбиби онамни очик юз билан қабул қилди.

Ўглингишни (хатиб) домлага эрингиз томонидан ваъда қилинган катта ҳалвойи учун) қабул қилишга мажбур бўлдик,— деди ва кўшимча қилди: — Ҳар қачон ўглингиш «таббат»¹ га ўтса, бир товоқ ширгуруч пишириб келтиришни унутмайсиз, чунки «таббатга товоқ» деганлар.

— Худо ўша кунга етказса, сиз учун бир товоқ палов келтирмам,— деди онам унга жавобан.

Отинбиби дастурхонни очиб нон ушатди ва қизларга ҳам менинг «ҳалвойим» дан нон берди. Аммо домла сингари нонни ушатиб, уларнинг олдиларга отмай, ўз халфаси бўлган каттароқ бир қиз болага нонни берди ва уни ўқувчи болаларга бўлиб беришни буюрди, бу қиз эса ҳар бир талабанинг қўлига бир бурдадан нон берди-да, каттароқ парчани ўзига қолдирди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилди, отинбиби менга бисмилло, азу-билло айттириб сабоқ бошлади. Шу билан менинг иккинчи дарс бошлаш маросимим битди. Онам кетди, мен бўлсам қизлар мактабида қиз болалар орасида қолдим.

Отинбиби менга абжаднинг ўртасидан сабоқ берди, у берган сабоқни мен мачитдаги мактабда ўқиган эдим.

Отинбининг дарс бериш усули домланикига қараганда бир оз бошқачароқ эди, у қарандаш-қаламдай бир чўпчани қўлига олиб, унинг учи билан ҳар бир ҳарфни кўрсатар, бунинг номини айттирар эди. Лекин отинбиби ҳам менинг у ҳарфни таниш-танимаслигим билан иши йўқ эди.

¹ Та б б а т — қуръон сураларидан бири. С у р а — бўлакча.

Отинбиби ўзининг бутун вақтини сабоқ берувга сарф этар. ҳар бир болани навбат билан ўз олдига чақириб дарс берар ва бу билан бир кунлик ўқиш ўтар эди.

Отинбибининг бир кунлик дарс вақти эртаги нонуштадан бошлаб, то соат ўн иккигача эди, у болаларни мачитдаги домладай эртадан кечгача қамаб қўйиб зериктирмас эди. Унинг шогирдлари эрта билан нонустани ўз уйларида еганларидан кейин мактабга келардилар, сабоқ олиш ва олинган сабоқни ўқиш билан шуғулланар эдилар.

Соат ўн икки бўлганда отинбиби болаларни нонхўракка чиқарар эди. Аммо болалар нон ейиш учун уйларига бормас эдилар, балки ўзлари олиб келтирган нонларини шу ерда ер эдилар. Нонхўрак бошланганда ҳар бир бола отинбибига ўз нонининг ярмисини берар эди.

Бу қондадан хабарсиз бўлганим учун мен биринчи кун мактабга нон олиб бормагандим. Бир қиз томонидан берилган нонни отинбиби менга бериб.

— Букун сени мен зиёфат қилай, эрта эса сен нонни кўпроқ келтириб, мени кўпроқ нон билан зиёфат қиларсан,— деди.

Нонхўракдан кейин шогирдлар отинбибининг уйи ва ҳовли юзларини тоза қилиб сунуриб берар эдилар.

Баъзи кунларда отинбиби қизларга кир ҳам ювдирар эди. Ҳатто мени ҳам кир ювишга ундаб:

— Кир ювишни ўғаниб ол, катта бўлиб ўқиш учун Бухоро мадрасаларига борганигда, сенга керак бўлажак,— дер эди.

Отинбиби ҳам аввалги домла сингари бир неча узун-қисқа таёқларни ўз орқасига, деворга тираб қўйган эди. Лекин бу таёқлар билан отинбибининг бирорта ўқувчини ургангани кўрмадим. Агар бирор қиз мактаб «одоби»га қарши бирор шўхлик қилса ёки сабоқни ўрганашга ҳаракат қилмаса, отинбиби унинг бетига ўзининг енги билан бир марта урар эди. Отинбиби киядирган қўйлагининг енги ўша замондаги Бухоро хотинларининг енги каби кенг ва узун бўлса ҳам, оқ сурп ёки позик читдан тикилган бўлганидан, унинг зарбаси заиф бир шамолнинг зарбасидан ортиқ таъсир қилмас эди.

Мендан бошқа бутун ўқувчиларнинг ҳаммаси қизлар бўлганидан, улар шўхлик қилмас, ёмон ўйинлар ўйнамас ва бир-бирларини урмас эдилар. Агар нонхўракдан кейин уй сунуриш ёки кир ювиш ораларида фурсат топсалар қўғирчоқ ўйнардилар. Уларнинг ўйинчоқлари ўз маҳсулотлари бўлган қўғирчоқлар бўлиб, менинг учун ҳар бири «ўғилча» қўғирчоқ ясаб беришди.

Улар синган сополлардан «қозон», «товоқ» ясаб, тўй қилишар, менинг қўғирчоғимни ўз қўғирчоқларига куёв қилар эдилар. Менинг қўғирчоғимдан бўлак «эр қўғирчоқ» бўлмагани учун унинг ёлғиз ўзига ўп-ўп икки нафар «қиз» қўғирчоқ куёвга чиқар эди. Тўғриси, ўша вақтларда шу ўйин менга жуда ёқар эди.

Баъзи қизлар беш-ўнталари бир эрга чиқаётган ўз қўғирчоқларини бир-бировлари билан уриштирар эдилар. «Кундошлар»

уришидан зериккан менинг кўғирчоғимни уларнинг баъзиларини қўйишга (талок қилишга) мажбур қилар эдилар. Бу ҳоллардан менинг кўнглим бир оз қораланар, хафа бўлар эдим.

Кейинроқ бизнинг мактабга яна бир ўғил бола келиб кирди, бироқ у «куёвлик шарафига» етиша олмади. У бир қадар дағалроқ бўлганидан бўлса керак, қизлар унга кўғирчоқ ясаб бермадилар (ажойиб саргузаштларни бошидан кечирган бу бола ҳикоясини бошқа бир вақтда ёзарман).

XII

Мен отинбиби мактабига давом қилар эдим, «Ҳафтияк»¹ ни тамом қилдим, унинг бир неча қисқа сураларини ёдладим, қуръонни ҳам бошдан охиригача ўқиб чиқдим. Хўжа Ҳофиз девонидан ҳам бирмунча ўқидим. Аммо ҳали ҳам отинбиби томонидан ўқилган нарсалардан бўлак жойларини ҳеч ўқийелмас эдим. Масалан, Ҳофиз девонидан мактабда ўқиб ўтганим бир газални қаерда ва кимнинг қўлёмаси бўлса бўлсин ўқий олар эдим, аммо мактабда ўқимаганим бирон байтни ҳатто китобимда бўлса ҳам, ўқий олмас эдим, яъни ҳали ҳам саводим чиқмаган эди. Хат ёзиш бўлса ҳеч қўлимдан келмас, бирор ҳарфни ҳам ёзолмас эдим.

Лекин абжадни ўргандим, абжад расмий хат билан ёзилган бўлгани учун қуръонни ҳам секин-секин, шунингдек абжад расмий хати билан, яъни насх хати билан ёзилган ҳар бир нарсани ҳам туртилиб бўлса-да, ўқий олар эдим.

Энди ўйлайманки, бунинг сабаби қуйидагича экан:

Отам мени отинбиби мактабига қўйган бўлса-да, унинг ўзи менга абжад ҳисобини ўргатишдан тўхтагани йўқ эди. У деярли ҳар кеча шомдан хуфтонга қадар, яъни тахминан бир соат мен билан шуғулланар эди.

Бошлаб менга «абжад» сўзидан «А», «Б», «Ж», «Д», ҳарфларини танитди, сўнгра бу ҳарфларни бир-бирларига уриштириб ва қандай ўқиш йўлини ўргатди, ундан кейин «А», — бир, «Б», — икки, «Ж» — уч, «Д» — тўрт деб буларнинг ҳисобини тушунтирди... Шу йўл билан отам абжадни охиригача унинг ҳисоби билан бирга ўргатиб чиқди.

Шундай қилиб, бир ойда мен абжад ҳарфларини ўргандим ва ўқийдирган бўлдим, аввал бир-бир орттириб ўнгача, сўнгра ўн-ўн орттириб юзгача, ундан кейин юз-юз орттириб минггача чиқади-ган абжад ҳисобини ҳам ўргандим.

Буларни ўрганиб бўлганимдан кейин отам менга:

— Энди сенга қизиқ бир нарсани ўргатаман, бу тўққиз рақам ва цифр (ноль) дирки, уни ҳинд ҳақимлари тошиб чиқарганлар. Бу: тўққиз рақам ва цифр, яъни ўн шакл билан бутун дунёни ҳисоблаш, бу рақамларга жамлаш мумкин, — деди.

¹ «Х а ф т и я к» — қуръоннинг қисқароқ суралардан тўпланган еттидан бир бўлаги.

Мен: «Бу қандай сеҳрли бир иш экан», деб унга ҳавас қилдим.

«Ўн шакл билан бутун дунёнинг нарсаларини ҳисоблаш, ҳақиқатан ҳам ўрганарли бир илм. Менинг-ку, ўн бармогим бор, мен, ахир, булар билан ҳатто ҳафтанинг кунларини янглиша-янглиша зўра санаб чиқаман...»

Мен отамдан бу жодугарларча бўлган ўн шаклни тезроқ ўргатишини қатъий равишда талаб қилдим.

Отам ўргатишни бошлади, аввал менга тўққиз рақамни бир-бир ёзиб кўрсатди. Ҳар кун бир рақамни танитар, унинг нечалигини ўргатар эди. Сўнгра цифр (ноль) ни ўргатди. Ундан кейин бир ноль билан «бир» нинг «ўн» бўлишини ўргатди ва шу йўл билан тўққиз рақамни ноль билан қўшиб англатди.

Бу дарс менга у қадар қийин бўлмади, негаки, мен абжад ҳисобида саноқларнинг қандай қилиб бир-бир, ўн-ўн, юз-юз орگانларини кўриб ўтган эдим.

Буларни ўрганиб бўлганимдан кейин отам менга:

— Сен бизнинг қишлоқдаги кишиларнинг билмаган нарсаларини билдинг, абжад ҳисобини бўлса ҳатто сенинг илгариги домланг бўлган қишлоқ домласи ҳам билмайди,— деди.

Мен бу каби нодир илмларни ўрганиш билан фахрланар эдим.

Бу орада бир воқеа юз бердики, абжад ҳисоби ҳақиқатан ҳам менинг фахрланишимга сабаб бўлган. Воқеа шу равишда юз берди:

Бизнинг мазорда янги йил (наврўз) сайили бўлди. Бу сайилга қўшни қишлоқнинг аҳолиси ҳам йиғилди. Сайилда кураш бошланди, тўпланган халқ иккига бўлиниб, тарафма-тараф бўлдилар. Менинг отам маърақанинг ичидаги ўз тарафларимизнинг энг оқидида ўтирган ва мени ҳам ўз ёнига ўтказган эди.

Ҳар икки томондан полвонлар чиқиб бир-бировлари билан курашар, кучсизларини йиқитар эдилар. Шундай қилиб, биринчи вақтлар бизнинг қишлоқликлар ғолиб чиқди, бизникилардан ҳеч ким йиқилмас эди.

Бу орада бизнинг қишлоққа қарши бўлган тарафдан, Бухорода илм таҳсил қиладиган бир муллаваачча, ўзлари тарафдан бировни йиқитган бизнинг бир йигитга талабгор бўлиб чиқди. Бизнинг йигитимиз ҳам у билан курашмоқчи бўлиб, яна даврага чиқди. Кураш бошланди.

Бир оз тортишув ва ёқалашувдан кейин бизнинг йигитимиз йиқилди.

Бу йиқилишдан сўнг бизнинг томондан яна бир йигит шу йиқитган муллавааччага талабгор бўлиб ўртага чиқди.

Бу йигит муллага ўздан кўра кучлироқ кўринган бўлса керакки, у:

— Мен бу йигит билан курашмайман,— деди.

— Нега бу билан курашмайсиз?— деб қичқирди бизнинг томонликлар.

— Шунинг учунки, у чапани, мен мулла, чапани мулла билан курашганда уламони таҳқир қилган бўлади,— деб жавоб берди муллаваачча.

Отам муллавааччадан бу жавобни эшитгандан кейин мени ёнбо-

шига олгани ҳолда ўрнидан ирғиб турди ва кураш майдонининг ўртасига бориб муллаваччани ўз олдига чақирди.

Муллавачча ўрнидан турди-да, отамнинг олдига келиб:

— Нима дейсиз?— деди.

— Сиз муллами, полвоими?— деб сўради муллаваччадан.

— Мен полвои-мулла!— деди у.

— Агар мулла бўлсангиз, — деди отам, — менинг саккиз яшар шу ўғлим билан, унинг ёши ва гавдасига қарамасдан, мунозара қилинг. Халқ сизнинг муллалигингизни кўрсин, агар полвои бўлсангиз ўзингизнинг тенгдошингиз бўлган, гавдаси ҳам сизнинг гавдангиздан катта бўлмаган анови йигит билан курашинг, халқ қайси бировингизнинг зўр эканлигингизни билсин.

Отам у муллаваччадан ҳеч бир жавоб эшитмагандан кейин:

— Келинг, аввал бошлаб сизнинг муллалигингизни синаб кўрайлик, — деди ва менга қараб:

— Бу мулладан абжад ҳисобидан бирор нарса сўра, ўғлим!— деб буюрди.

Мен ҳам ҳеч бир ўйламасдан:

— «Т» нечадир?— деб мулладан сўрадим.

Бунга муллавачча жавоб беролмагандан сўнг отам мендан сўради.

— Ўзинг айт, «Т» нечадир?

— Тўрт юз, — дедим мен.

Шундай қилиб, отам бир неча ҳарфларни бир-бир атаб, ҳалиги муллаваччадан: «Бу нечадир, бу нечадир?» деб сўради, у жавоб беролмагандан сўнг унинг жавобини мендан сўради... ва мен жавоб қайтарар эдим.

Бизнинг томонликлар, муллаваччани: «Уят, уят...» дея масхара-ладилар. У уялди, қизарди, бўзарди. Ундан сўнг отам унга:

— Энди сизнинг муллалигингиз битди, соб бўлди, сиз ҳам бир чапани каби шу йигит билан кураш туша беринг!— деди.

Муллаваччанинг ҳалиги бизнинг томоннинг йигити билан кўрашувдан бошқа чораси қолмаган эди. Муллавачча билан бизнинг йигит курашга тушдилар, бироқ кураш тушишган ҳамон муллавачча гумбурлаб йиқилди.

Томошабинлар ўртасида гувиллаган шовқин кўтарилди, халқ хайқириб ўрнидан кўзгалди. Халқ ботирларча қадам ташлаб, маърақани айланаб юрган голиб йигитни қўлларига кўтаришиб, ҳавога отар ва илиб олишар эди.

Шу билан кураш тугади. Бизнинг томоннинг йигитлари отамга:

— У муллани ҳақиқатда сизнинг ўғлингиз йиқитди, негаки, у мунозарада мулзам бўлиб, уялгани орқасида ўз кучини тўплаб курашга беролмади, — дейишди.

Уларнинг бу сўзидан гурурим тобора ортар, хаёлимда: «Ҳақиқатан ҳам мен нодир илмларни ўрганган эканман», деб фахрлар нар эдим. Аммо ҳақиқатда эса ҳали хат-саводим чиқмаган эди.

ЕТИМ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

1921 йилнинг февраль ойлари эди. Амударё қирғоқларидаги дов-дарахтсиз тақир дашту сахролар ўлик биёбон манзарасини намоеъи этарди. Жанубдан увиллаб эсаётган «афгон шамоли»гина бу жонсиз биёбонни талвасали ҳаракатга келтирганди. Кучли шамол натижасида кўтарилган чанг-тўзон тўфони қуёш юзини қора булутдек қоплаб олар, кундузи бўлса-да, худди қоронғи кечадек бу кенг биёбонда киши ҳеч нарсани кўра олмас эди.

Хали ўн икки ёшга тўлмаган Етим тўфон бошланиши биланоқ бойнинг қўйларини ҳовузга ўхшаш ертўла-қўрага киритиб, кираверишда қоровуллик қилиб турарди. Бола кўзи ва оғзини чанг-қумдан эҳтиёт қилиш учун қўлларни билан кўзини бекитиб олиб, ерга қараб ётарди...

Шамол тўхтаганича ҳам йўқ эди, қор аралаш ёмғир ёга бошлади. Боланинг юпқа ва илма-тешик уст-бошидан ёмғир томчилари ўтиб, оловда қизитилган бигиз каби баданига санчиларди. Бола бу азобга бардош беролмай, бошини кўтариб ўтирди, ёмғир ёғиб, чанг тўфони босилгач, даштнинг бир четидан қўй-эчки подалари, қорамол ва от тўдалари кўринди. Хайвонлар шимолдан жанубга — Амударё соҳилига томон югуришарди.

Қўрадаги қўйлар қочиб келаётган молларнинг шарпасини эшитиб, безовталаниб, қўзгала бошладилар. Бола кўрқди, унинг совуқдан кизиган баданини қўрқувдан титроқ босди: «Агар менга топширилган қўйлар бўронга учраб қочиб келаётган бу қўйларга қўшилиб кетса, хўжайин мени ўлдирмай қўймайди», дер эди бола ўз-ўзига. У қўранинг эшигига ҳар хил шох-шабба ва шувоқ босиб, маҳкам беркитди-да, учи эгри говронини қўлга олиб, қўранинг атрофини қўриқлай бошлади...

Қочиб келаётган қорамоллар қўранинг икки ёнидан ўтиб кета берди. Хуркиб қўрадан хатлаб чиқиб кетмоқчи бўлган қўйларни бола говрон билан уриб, яна қўрага қайтарарди. Қўй ва моллар галаси ўтиб кетгач, орқадан йиғирма беш-ўттиз чамаси отлиқ кўринди. Қўрага етиб келган отлиқлардан бири отидан тушди-да, қўра эшигидаги хашак ва шувоқларни бир чеккага ирғитиб, қўйларнинг чиқиб кетишига йўл очди. Бу ҳолини кўрган бола:

— Ҳой амаки, нима қияпсиз, нега қўйларимни чиқариб юборясиз? Агар булардан биронтаси йўқолса, бой мени ўлдирмай қўймайди,— деди.

— Жаноби олий,— деди у,— большевиклардан қочиб дарёдан ўтиб кетдилар, бойлар ҳам у кишининг ортидан бориб уйларидаги чорвалар ва мол-мулкларини олиб дарёдан ўтиб кетишди, биз бўлсак яйловда қолган молларни йиғиб юрибмиз, сенинг қўйларингни ҳам бошқа моллар қаторида дарёдан ўтказамиз. Сен нимага қўрқасан?

Қўйлар қўрадан чиқиб бошқа молларга қўшилиб кетгач, отлиқ яна отига миниб пода ортидан йўлга тушди.

— Онам нима бўлди экан? Вой онажоним! У бойнинг қўлида эди. Қаерда қолдинг, онажонгинам!— деб йиғлай бошлади бола.

— Онанг ҳам дарёдан ўтиб кетди,— деди бола олдига етиб келган бошқа бир отлиқ.

Бола отлиқ томон ўгирилиб, уни таниди. У хўжайинининг қайиниси Шокул эди. Бола онасининг дарёдан ўтиб кетганига шубҳаланмади. У онасига етиб олиш ниятида молларни дарё соҳили томон ҳайдаб бораётган кишилар изидан йиқила-тура йўлга тушди.

II

Амударё бўйидаги қишлоқларнинг бирида Эшонқул деган бир бой бўлар эди. У катта ер-сувга эга бўлиб, деҳқончилигида жуда қўп етим батракларни ишлатса ҳам бойлигининг асосини чорвачилик ташкил қиларди.

Бойнинг етимлари қаторида Мурод номли бир киши ҳам бўлиб, у чўпонлик қиларди. Еши қирққа яқинлашган бўлса ҳам, ҳали уйланмаган, тўғрироғи, уйлана олмаган, уйланиш учун сарфланадиган пулни топа олмасди. Йигирма йилдан бери бой даргоҳида ишлаб келаётган бўлса ҳам, хизмат ҳақидан ҳеч нарса орттира олмаган, ҳар йили бой томонидан бериладиган хизмат ҳақи эса бувиси Фотимабиби ва отаси ўзгандан кейин кампирнинг қўлига қараб қолган невараси Сораларнинг кундалик овқатига гоҳ етар, гоҳ етмасди. Фотимабиби ҳам невараси Муроднинг бу яхшиликларини оқибатсиз қолдирмади: невараси Сорани қалин эвазига сотиб олмоқчи бўлган бойларга бермай, бир коса сув билан Муродга никоҳлаб берди, уни ичкўёв қилиб олди...

Уйланганидан кейин Мурод гоҳи-гоҳида уйга келиб тунаб қолар, кун чиқмасданоқ, эрта азонда туриб хўжайинининг хизматиغا жўнаб кетарди...

Мурод уйлангандан кейин бир йил ўтар-ўтмас, Фотимабиби қаза қилди. Мурод бувисининг вафоти хабарини даштда — бойнинг қўйларини боқиб юрганида эшитди. Аммо у дарҳол таъзияга жўнай олмасди. Бувисининг ўлими хабарини олиб келган кишидан бу хабарни хўжайинга ҳам етказиш ва ундан илтимос қилиб, қўйларга қараб туриш учун яйловга бирор кишини юборишни

ўтиниб сўради. Аммо кечгача ҳеч ким келмади. Мурод ночор қўйларни бойнинг уйи томон ҳайдади ва кун ботишидан бир оз олдин, яъни кундалик вақтидан бир соат эртароқ қайтиб келди.

— Нега қўйларни бунчалик эрта олиб қайтдинг?— деди мачитга асп намозига чиқиб кетаётган Эшонқулбой.

— Бувимнинг оламдан ўтганини сизга хабар қилишмадими?— деб сўради Мурод.

— Хабар қилишди, хўш, нима бўпти, бир кампир ўлса ўлибдида, сен эртароқ борганинг билан у тирилармиди? Ёки бувинг билан бирга қўйларимни ҳам очдан ўлдирмоқчимисан?— деди бой даргазаб бўлиб. — Ҳар бир қўйим сенинг ўнта бувингдан ҳам азизроқ менга, — илова қилди бой.

Мурод бойнинг бу гапларига ҳеч нима демади. Аммо қўйларни ҳовлига киритаётиб:

— Қўйларинг уёқда турсин, сенга ўхшаган бойни марҳума бувимнинг бир тола мўйига ҳам олмайман, — деб гўлдираб қўйди.

Қўйларни ҳовлига киритгач, одатда ҳар кун кечқурун бойнинг уйида ичадиган ёвғонни ҳам ичмай, бувисининг қишлоғига югурди...

Фотимабинни дафи этиб, унинг бозор оқшомисини ўтказиб олгач, Мурод бу қишлоқдан тамоман кўчмоқчи бўлди, чунки ёш хотинини узоқ қишлоқда қолдириб, ўзи хўжайини уйига кетишга кўнгли бўлмади. Хотинидан кўнгли тўқ бўлса ҳам саёқ кишилардан кўрқарди. Бувисидан қолган палосларни йиғиштириб, хотини билан бойнинг қишлоғига келди ва қишлоқ чеккасида эгасиз қолган бир вайрона кулбанинг майда-чуйда лой сувоғини қилиб тузатиб, кўч-кўронни ва хотинини шу ерга жойлади, ўзи олдингидек бойнинг хизматини қилиб юра берди.

* * *

Бой Етимнинг ёш хотинини кўриш иштиёқида бир кун Муродга:

— Хотининг менинг келиним ҳисобланади, келин чақирди қилишимиз лозим, эртага уйга олиб кел, меҳмон қилайлик, — деди.

Эртаси кун Мурод хотинини хўжайинининг уйида қолдириб, қўйларни далага ҳайдаб кетди.

Бойнинг хотинлари Сорани уйга олиб кириб, зиёфат қилишди. Бу уй бойнинг кичик хотининики бўлса ҳам уй эгасидан кўра бойнинг катта хотини меҳмонга кўпроқ иззат-иқром қилишга интиларди: энг яхши ва энг лаззатли таомларни меҳмон олдига суриб қўйиб, ейишга ундар, лаҳм гўшт узатар, иликни нон юзига қоқиб, олдига қўяр, совиб қолган чойни пойгаҳга тўкиб, иссиқ чой қуйиб узатарди..

Лекин хўжайиннинг хотини қилаётган бу хушомадгўйлик, иззат-иқромдан Сора ўзини йўқотмас, катталарга хос вазминлик билан гўё бойнинг янги туширган келинидек, бошини қуйи солиб

ўтирарди. Лекин шунга қарамай, янги келинларга ўхшаш уй эгаси олдида ўзини хор тутмас, уларга ҳадеб ўрнидан туриб салом қилавермасди. У жуда кам овқат ерди. Хўжайиннинг хотини узатган гўшти эҳтиром билан олиб, бош силкитиб миннатдорлик билдирар, уни емай нон устига қўяр, қоқиб берилган иликка эса ақалли қўл ҳам тегизмасди. Хўжайиннинг хотини совиб қолган чойни уч марта янгилаб узатган бўлса ҳам, Сора пиёлага бирон марта ҳам лаб тегизмади, косадаги совуқ сувдан бир-икки қултум хўплади, холос. Дастурхонга фотиҳа ўқилганди:

— Ҳамдам, Ҳамдам! — деган овоз эшитилди.

Бу Эшонқулбойнинг овози эди. Хотинлари Сорани меҳмон қилаётганда бой катта хотинининг уйида ўғилчаси билан ош емоқда эди.

Катта хотини бойнинг овозини эшитиши билан:

— Лаббай, ҳозир! — деб ўрнидан иргиб туриб, эрининг олдига югурди.

Эҳтимол, китобхон, «бойнинг хотинининг исми Ҳамдам экан, шунинг учун у бу сўзни эшитиши билан югуриб кетди», деб ўйлар. Йўқ, унинг исми Ҳамдам эмас эди. У вақтларда хотинларни ҳеч қим, шу жумладан, эри ҳам ўз номи билан чақирмасди. Чунки, хотиннинг юзини яширганларидек, номини ҳам пинҳон тутиш лозим деб билардилар. Номи билан чақирганда эҳтимол бирон номаҳрамнинг қулоғига етиб қолар, деб эҳтиёт қилишарди. Девор, ҳовлини ҳам хотинга номаҳрам ва бегона деб билар, шунинг учун ҳатто уйда ҳам хотинни ўз номи билан чақирмасдилар.

Хотин кишининг номи умр бўйи икки марта тилга олинарди. У ҳам бўлса домла-имомлар томонидан: биринчи марта эрга берилаётган вақтда — никоҳ кечасида: иккинчи марта ўлганда унинг гуноҳларини садақа бадалига сотиш пайтида тилга олинарди.

Бойнинг катта хотинидан тугилган ўглининг номи Ҳамдам бўлиб, у гўдаклигида ўлиб кетган бўлса ҳам катта хотинини шу ном билан чақирарди. Кичик хотинига уйлангандан кейин уни катта хотинидан фарқлаш учун «Ҳамдамча», деб атайдиган бўлди. Кичик хотинидан бир ўғил кўриб, унга Истам деб ном бергандан кейин, энди кичик хотинини «Истам» деб чақирадиган бўлди.

Қўлида бир гўраша новвот билан бой олдидан чиқиб келган «Ҳамдам» — катта хотин, новвотни чойнакка сола туриб, Сорага:

— Амакингиз шу кунгача ҳеч биримизга новвотларидан бермагандилар, бу бир гўрашани бериб: «Келинга новвот чой қилиб бер, ундан сўнг юз кўриш учун олиб кел», дедилар, — деди.

Сора бу ғойибона «марҳамат»га жавобан ҳеч нима демади, юзи ва авзойида ўзгариш сезилмади: на хурсандлик ва на хафалик аломати кўрилмади. Лекин бойнинг кичик хотинининг турқи ўзгариб кетди, у ўз кундошига ер остидан ўқрайиб қарарди. Катта хотин бўлса ўзини подонликка солиб, новвот чойни қайтариб-қайтариб икки пиёлага қўйди-да, бирини Сорага узатди, иккинчисини кундошнинг олдига қўйди.

— Мен новвот чой ичмайман, — деди кичик хотин қизишиб, —

келинга бераверинг! Новвотни амакилари у кишига юборган.

— Сиз ичмайдиган бўлсангиз, мен ича қолай,— деб катта хотини пиёлани кундоши олдидан олди-да:

— Амакилари келинга юборган бўлсалар ҳам, «шолининг орқасидан курмак сув ичади», деган гап бор,— деб қўйди.

— Лекин мен сизга ўхшаш курмак эмасман, жавдари гуруч сингари ёзилиб ўсяпман,— деди кичик хотин яна ўша вазиятда. У орқасига ўгирилиб, деворда осиглиқ турган ойнада ўз аксини кўрди-да, кўзини ойнадан узиб, ер остидан Сорага қаради. Унга Сора ўзидан ёшроқ ва гўзалроқ кўринди шекилли, унинг оташин вазияти ғамгинлик билан алмашинди, кўзини ерга тикди, алам билан гиламни тирнай бошлади.

— Эҳтиёт бўлинг, яна ёзила-ёзила ланж бўлиб кетманг,— деди катта хотин кундошининг аҳволидан завқланиб.

Бу икки кундошининг даҳанаки жанги ёқа йиртишгача бориб етган бўларди-у, лекин бойнинг:

— Ҳамдам! Келинни тезроқ олиб кел!— дегани бу жанжалнинг олдини олди.

— Мана, ҳозир!— деб ўрнидан турган катта хотин Сора олдига қўйилган новвот чойни ҳам бир ҳўплади-да:

— Туринг, келин, амакингизни кўп мунтазир қилмайлик,— деб Соранинг қўлидан ушлаб, ўрнидан зўрға турғизиб, судрагандек қилиб эрининг олдига олиб чиқиб кетди.

«Мендан ўч олмоқчи»,— деди кичик хотин улар уйдан чиқиб кетгач ўз-ўзига ва ўрнидан туриб ойна олдига борди-да, юз-бетини, қош-кўзини хотиржамлик билан назардан ўтказиб: «Йўқ, уудалай олмайди»,— деб ўз-ўзига тасалли берган бўлди.

— Ая! Янга дадам олдига кетди,— деб Истамнинг уйга кириб келиши унинг бу ҳолатини ўзгартирди. У Истамга қараб:

— У янга эмас, у ҳам сенга она бўлади,— деди.

— У ёмон экан, мени муччи қилмади,— деди Истам нохуш оҳангда.

Хотин ўглининг Сорани «ёмон» деганидан бир оз тасалли топиб, новвот чойли чойнак олдига ўтириб, Истамни кучоғига олиб эркалатиб суярган: «Мен энг суюкли хотини бўлсам, ўғлим азиз фарзанди, қанчалик новвотхўр ва ҳою ҳавасли бўлса ҳам, юзимиздан ўта олмайди, бир гадо қиз учун биздан кечмайди», деган фикр кўнглидан ўтди.

У шу зайлда ўзини-ўзи овутиб, бир оз очилди-да, қолган новвот чойни икки пиёлага қуйиб, бирини ўзи ичди, иккинчисини Истамга берди...

* * *

Катта хотин Сорани бойнинг олдига киритиб:

— Амакингизга салом беринг!— деди.

Сора юзини енги билан бекитиб, бош қимирлатиш билан бойга салом берган бўлди.

Бой Сорага тиржайиб қараб:

— Утиринг, келин! — деди.

Сора эса қимир этмай тураверди, бойнинг хотини унинг елкасидан босиб, ўтиришга мажбур қилди.

Бойнинг катта хотини Сорани ўтқазганда у ўзини орқага тортиб, мумкин қадар бойдан узоқроққа — чап тиззасини ўнг тиззасининг устига қўйиб, ўнг қўли билан пешонасини тўсиб девор томонга ярим ўгирилган ҳолда ўтирди.

Бой қанчалик диққат билан қараса ҳам Соранинг юзини яхши кўролмади, чунки унинг бир юзи деворга ўгирилган, иккинчи юзини эса кенг еңлари яшириб турарди.

Бой ёнида ўтирган уч яшар Истамни ўрнидан тургазиб:

— Янганнинг олдига бор, сени ўпади! — деб уни Сора томон юборди.

Бола уялиб-тортиниб Соранинг олдига борди, лекин Сора уни кўнгилхушлик билан қарши олмади: болани оғушига босмади, ҳатто унга қайрилиб қарамади ҳам. Бола эса отасига қараб қолди. Бу билан у гўё: «Энди нима қилай?» деб сўрагандек бўлди.

— Онангнинг олдига бор, у сени ўпади, — деди отаси. Бола югурганича уйдан чиқиб кетди.

Бой ёстиқнинг устидаги тўрт букланган анор гулли рўмолни олиб Сорага узатди:

— Ма, бу рўмолни ол, қизим, бу мендан сенга кўрманал! — деди.

Сора бойнинг бу ганини гўё эшитмагандек, индамай ўтираверди.

Бой ўтирган жойида чўккалаб Сора томон чўзилди-да, рўмол тутган қўлини унга яқинлаштириб, иккинчи марта таклиф қилди:

— Ма, азизим, жон қизим, бу рўмолчани ол, кўрманани ол!

Бу гал Сора бир нарсадан ҳурккан кишидек, деворга қапишиб, ени остидан кўзларини олайтириб бойга тикди. У худди чиябўри кўрган товукдай ҳис-ҳаракатсиз турарди.

Бу вазиятдан ҳайратга тушган бой нима қиларини билмасди: агарда у Сорага янада яқинлашиб, рўмолни қўлига мажбуран берса, ёки қўлига қўйса унинг қочиб чиқиб кетишидан чўчирди; аввалгидек ўтириб олиб таклифидан қайтай деса, ор қиларди, чунки камбағалнинг хотини бўлган бир гадоё қиз томонидан «марҳамат»ининг рад этилишини ўзига нисбатан ҳақорат деб биларди.

Лекин катта хотини бойни бу оғир вазиятдан қутқарди: у Сорани ҳол-жонига қўймай ўрнидан тургазди-да:

— Бориб рўмолни ўз қўлинг билан ол, бой амакингга қуллуқ қил, уйингга олиб бориб, бўлажак фарзандинг учун асра: «Менинг болам ҳам бой амаким сингари бадавлат бўлсин», деб ният қилгин, — деди.

Сора уялиб-қизариб бориб бойнинг қўлидан рўмолни олди, қайта ўтирмай, уйдан чиқди ва аввал меҳмон бўлиб ўтирган уйига томон кетди.

Бой олдин Сорани кўра олмаган бўлса ҳам, рўмолни қўлидан

олган пайтда унга «харидор»ларча назар билан қараб-қараб олди: унинг қоп-қора қош ва кўзлари, узун, жингала-жингала кинриклари, майдалаб ўрилган қора сочларию нақш олмадек қизил юзлари бойни ҳайратда қолдирди. Сора кўҳна либослар ичида унинг назарида тупроқ-қум орасида қолган яхлит олтин сингари товланиб кўринди, унинг нур тўла юзи бошидаги рўмоли тагидан бамисоли булут остидан ярим кўриниб турган ўн тўрт кунлик ой каби жил-валанар, қора қошлари остидаги чақнаб турган кўзлари тонг юлдузлари каби кўзни қамаштирарди...

* * *

Зиёфат бўлган кундан бошлаб бой Сорани қўлга киритиш пайига тушди. Бунда у хотинлари ўртасидаги зиддиятдан фойдаланмоқчи бўлди. Кичик хотинига уйлангандан сўнг катта хотини бойнинг назаридан қолган, кичик хотини эса ўзининг ёшлиги ва ҳусни жамолидан фойдаланиб, эри орқали кундошига азоб бердирар, уни хўрларди. Ўзаро жанжалда катта хотин кундошидан қолишмаса-да, бой олдида ўз сўзини ўтказма олмас, ҳар бир жанжалдан сўнг бой кичик хотинининг тарафини олиб, катта хотинини койир, баъзан урарди ҳам.

Энди катта хотинга кундошидан ўч олиш вақти етганди. У ўзи воситачилик қилиб, бойни бирон ёш хотинга ром қилиш, кундошини азобга гирифтор этиш ва ўзи ёниб келаётган ранк оташида рақибасини қўйдиришни истарди.

Сора ва бойнинг унга бўлган ҳаваси катта хотинга жуда қўл келди. У бойнинг ифлос ниятини амалга оширишда воситачи бўлишни бой олдида рўйи рост ўз зиммасига олиб, астойдил ишга киришди: зиёфат куни Соранинг қўлига рўмолини қўйишда дастлабки фаолиятини кўрсатди. Шундан сўнг эри билан гапни бир қилиб, Сорани тузоққа илинтириш пайига тушди.

У ҳар куни Сорани чақириб келиб, уй ишларига ёрдам беришни сўрар, иш вақтида ёки чой ичиш пайтида фурсатин топиб, бойни таърифлар: унинг «софдил»лиги, хотин-қизларни яхши кўриши, хусусан, Сорага бўлган «оталарча» меҳр-муҳаббати тўғрисида сўзларди. Айниқса, у Сорани бойдан уялмаслик ва ундан қочмасликка ундаб, бойнинг гапига тортинмай-уялмай жавоб бериш ҳақида насихат қиларди. Бир куни ана шундай насихатлардан кейин:

— Агар бойнинг сенга нисбатан бирон ўзга мақсади бўлса ҳовлимизга келишингга йўл берармидим, қайси хотин эрининг бошқа хотинлар билан ёмон алоқада бўлишига йўл қўйибдикми, мен йўл берсам,— деди.

Бой хотини зимдан тайёрлаётган ана шу заминга таяниб, Сорага «дўстона» ва «меҳрибона» муомала қилар: унга гап ташлар ва баъзан уни ҳазил ва шўхликка йўярди.

Сора эса бойга нисбатан бўлган муомаласини ҳеч ўзгартирмади, унинг гапларини ҳаммавақт чўчиб, нафрат билан тинглар, сўровларига «ҳа» ёки «йўқ», деб қисқагина жавоб қайтарар, юзига ҳеч қарамас ва ҳазиломуз гапларини эшитмагандек бўлиб юрарди.

Сора катта хотиннинг гаплари билан бой ҳақидаги шубҳаларни бир қадар унутмоқчи бўлганида, кичик хотинининг муомалалари унинг шубҳасини янада кучайтирарди. У ҳаммавақт Сорага пичинг отар, бойнинг уйига унинг келиб-кетишини ёқтирмас ва баъзан рўйи рост койирди. Қисқаси, бойнинг кичик хотини Сорага худди кундошдек муомала қиларди.

Бой Сорага бир неча вақт шубҳали гаплар ташлаб юргач, бир куни унга муддаосини рўйи рост айтмоқчи бўлди: Сора бойнинг ҳовлисидан чиқиб кетаётганида ички ва ташқи ҳовли ўртасидаги йўлакда бой учраб, бир қўли билан Соранинг билагини ушладида, иккинчи қўли билан унинг бармоғига кумуш узукни солмоқчи бўлди.

Сора қўлини тортиб олиб, ғазабланиб:

— Сизга бу иш айб, ҳайф сизга, уялинг! — деди.

Бу гапларни Сора шу даражада баланд овоз билан айтдики, бойнинг катта хотини ўзини эшитмаганликка солса ҳам, уйда ўтирган кичик хотини эшитиб:

— Нима гап, нима гап? — деб йўлакка югуриб чиқди.

Аммо у етиб келгунча Сора ҳовлидан чиқиб кетган эди. Эрхотин уришиб қолдилар.

Сора уйига бориб бой «кўрмана» деб берган ва ҳали бошига илмаган рўмолни қўйган жойидан олиб келиб бойнинг дарвозаси йўлагидан ҳовлисидан ирғитиб кетди. Шундан сўнг у бойникига қадам босмади.

III

Сора бойникидан қатъий оёқ тортган бўлса ҳам, бой ундан умидини узмаган эди. Энди у Сорани батамом қўлга олиш йўлини ахтарарди. Ҳатто бу мақсадга эришиш учун у Муродни орадан кўтаришни ҳам кўнглидан ўтказганди. Лекин Муродни орадан йўқотиш учун уни ранжитмаслик, кўнглини кўтариб, ширин муомалалар билан уни ўзига янада тортиш керак эди.

Ўша куни кеч кириб, Мурод қўйларни яйловдан олиб келгандан сўнг бой уни меҳмонхонага чақириб, ўзи билан Сора ўртасидаги рўй берган воқеани қуйидагича ҳикоя қилди:

— Мен хотинингни ўз қизим ва келинимдек билардим ва унга оталарча муомала қилардим. Бугун бир кумуш узукни «оталик ёдгорлиги» деб бермоқчи бўлсам, у қандайдир шубҳаларга берилиб, менга қаттиқ гаплар айтди, янгаларинг олдида мени шарманда қилди...

Бу гап Муродни ўйлантириб қўйди. Бой Муродни ҳар хил хаёллардан холи қилиш мақсадида яна гапида давом этди:

— Сенга бу воқеани Сора ўзи тушунганича айтса, мендан беҳудага хафа бўлиб юрма, гапнинг ростини айтдим. Унга айтиб қўй, бундан кейин менинг ҳовлимга келмасин.

Бойнинг охири сўзидан Мурод, «бой мени ишдан ҳайдаса керак», деган фикрга келиб, хаёл суриб, хомуш кўринди, бой эса унинг кўнглини олмоқчи бўлиб:

— Бу гапимдан мени Сорадан ёки мендан ранжибди, деб ўйлама. Борди-келдини тугатишдан мақсад хотинлар ўртасида пайдо бўлган гап-сўзларни босишдир. Мен болалик қилди, деб ўзимга олмадим. Бундан кейин ҳам сизларга яхшилигимни аямайман. Олдин сўққабош эдинг, «бунга мол ва пул нимага даркор», деб дурустроқ ёрдам бермасдим, энди сен уйланиб, яна бир кишининг юки бўйинингга тушди, мен ҳам шунга қараб иш тутаман,— деди-да, жим бўлди.

Мурод бой гапини тугатди деб ўйлаб, ўрнидан турмоқчи бўлганди, бой яна гапини давом эттириб, уни ўтиришга мажбур қилди.

— Эшитишимча,— деди бой,— яқинда фарзанд кўрармишсизлар, шу гапни эшитганимдан кейин бир серсут эчкини бўлажак фарзандинг учун боғлаб қўйдим. Гўдак туғилган кунидек, ана шу эчкини сенга топираман, уйингга элтиб боғлаб қўясан, она-бола соғиб ичиб юрадилар. Яхшиликларимни Сора билмаса, майли, у билмаса, худо билар, ахир... Майли,— деди бой бир оз жим тургач,— энди уйингга бориб дам ол, Сорага тушунтир...

Мурод минг хил хаёл ва шубҳалар билан уйига қайтди. Бу ерда ҳамма шубҳалари бартараф бўлди: Сора бойнинг ўзига нисбатан қилган муомалалари ҳақида ҳозиргача ҳеч нарса демаганди. Бугунги воқеадан кейин бой ва унинг хотини билан бўлган гапларни тўкиб солди. Энди Мурод бойнинг ниятига шак-шубҳасиз ишонганди.

Мурод оиласига чанг солган кишининг даргоҳида бундан кейин хизмат қилмасликка аҳд қилган бўлса-да, бу фикрини тезда амалга ошира олмади ва амалга ошира олмас эди ҳам. Бой даргоҳидан кетишдан олдин бирон иш топиш лозим эди, ваҳоланки, қишлоқ бойлари Эшонқулбойни рўйхотир қилиб, унинг хизматини ташлаб кетган кимсани ишга олмасдилар: қишлоқ камбағаллари эса, ўзлари бировларнинг хизматини қилиб кун кечиришга мажбур эдилар. У узок қишлоқларга иш ахтариб боришга жазм қилмади, чунки ўзга қишлоққа иш ва жой ахтариб бориш учун хотинини қолдириб кетиши лозим эди. Лекин қишлоқнинг энг катта бойи унинг хотинига кўз олайтирган бир пайтда бой хизматини ташлаб, хотинини уйда ёлғиз қолдириб кетиш ҳам хавфли эди. Бойнинг: «Мен сенинг хотинингга ёмон кўз билан қарамайман, уни ўз қизим ва келинимдек биламан», деган гапига ишонгандек, ўзини нодонликка солиб юра бериш афзалроқ, муносиб жой топилса, бу ердан қутулиш осон.

Шу хил мулоҳазалар билан Мурод: «Болта тушгунча, кунда дам олади», деб бой даргоҳида юра берди...

Узук можаросидан тўрт-беш ой ўтгач, Сора бир ўғилчанинг онаси бўлди. Чақалоқнинг оламга келиши ота-онага бир дунё шодлик бағишлади. Шунинг учун унга «Шоди» деб ном қўйдилар.

Ғунчадек боланинг онаси бўлиш, бола кўриш вақтида рўй берадиган азоб, айниқса, биринчи марта туғишдаги хавф-хатар ваҳимаси Эшонқулбойнинг номуссизларча муомаласини Соранинг хотиридан диярли чиқарди. Айниқса, ўша воқеадан кейин бой Сорани ҳеч тилга олмай, моддий ёрдамини қамайтирмай, Муродга

нисбатан муомаласини борган сари яхшилаётгани ўша мудҳиш воқеани Соранинг ҳам, Муроднинг ҳам эсидан чиқараёзган эди. Ҳар икковлари ҳам бойнинг бу ҳаракатини «шайтон»нинг васвасасидан билиб, энди у тавба қилган, деб гумон қилардилар.

Бой Муроднинг фарзанд кўрганини эшитиб, янги туққан серсут эчкини унинг уйига юборди. Бойнинг тўғри одам бўлиб қолганлигига Муроднинг ишончи янада ошди.

Бойнинг катта хотини одатга кўра Соранинг уйига чақалоқ кўргани келди. У янги туғилган ўғилча учун сурп кўйлак келтириб, чақалоққа узоқ умр ва давлат, Сорага сиҳат-саломатлик тилаб чиқиб кетди. Лекин бу сафар у бойдан ҳам, унинг «яхшилиги», «меҳрибонлиги»дан ҳам оғиз очмади. У ўзини шундай тутдики, гўё у Сорага бойни таърифлаб гапирган гапларидан хиёлатда-ю бой «шайтон»нинг игвоси билан уни Сора олдида шарманда қилган. Бу муомаладан бойбинининг «нодонларча» қилган ҳаракати ва бойнинг «шайтон» васвасасига тушганига Сорада ишонч ҳосил қилдириб, уни бойни кечирिशга ундади. Сора доясиз туғиб, дармонсизланиб, оғир кунларни бошидан кечиргандан сўнг тезда соғайиб қолди: иштаҳаси очилди, еган овқати нуқул сут ва гўшт бўлаётгандек эди. Жондан ширин ўғли сутига тўяр, ўзининг гўштига гўшт қўшилиб, заифлашган бадани тўлишар. кучига куч қўшилиб борар эди.

У ҳар кун чақалоқни кўрпачага ўраб, тоза ва очиқ ҳавога олиб чиқар эди. Чақалоқ даладаги лолаларни, экинлар атрофидаги майсаларни кўриб хушҳол бўлар, уларнинг яқинлашганини сезган чумчуқ ва капалаклар ўтлар ичидан учиб кетардилар. Шоди ҳам она қучоғида худди улар кетидан учадигандек талпинарди.

Гуллар, лолалар, майсалар ва паррандалар янги туғилган болага қанчалар завқ бағишлашини билиш қийин: у лабларини ним очиқ гунчадек очиб қуларди.

Меҳрибон она — Сора жондан азиз ўғлига меҳр билан термилиб, гулоб аралаш қандни шимгандек, унинг юз ва пешоналаридан ўпар, бош бармоғи билан чақалоқ оғзининг икки томонидан юмшоққина сиқиб, унинг кулгисини янада ширин ва янада оромбахш қиларди.

Хатто Сора ана шундай хурсандлик пайтларида ўғилчасига атаб қўшиқ ҳам тўқирди:

Шодижонгинам,
Меҳрибонгинам.
Дард кўрмасдан ўс,
Хуррам жонгинам!
Лола ўсибдир,
Сабза унибдир,
Гулдек кулибдир,
Шодижонгинам.
Баҳор насимин
Жон дегай олам.

Менинг жонимдир
Шодижонгинам!

Шоди сал катта бўлиб, оёқ-қўлларини эркин ҳаракат қилдира оладиган бўлганда Соранинг шодлиги янада ошди. Баъзан Сора оёқларини майсалар устига узатиб ўтирар, нурийдасини ўзига қаратиб тиззасига ўтиргизарди. Ана шундай дамларда у кўпинча қўшиқ тўқишга киришарди. Сора болаларга хос қисқа оҳангда, ҳижоларни дона-дона ва равон қилиб:

Шодижонгинам,
Меҳрибонгинам,
Дард кўрмасдан ўс,
Хуррам жонгинам!—

деганида, Шоди бошини сарак-сарак қилиб, қўли ва тамом аъзоси билан гўё қўшиққа жўр бўларди: у худди чапак чаладигандай кафтини очиб, қўлларини юқори кўтарар, бармоқларини қўшиқ оҳангида ҳаракат эттирар, бошини ҳам қўл ҳаракатига ва қўшиқ оҳангига мувофиқ қимирлатар; шу оҳангга мувофиқ худди ўрнидан туриб рақс этмоқчи бўлгандек дикангларди.

Шодининг бу зайлдаги ўйини ва хуррамлиги Сорага олам-олам завқ-шавқ бахш этар ва у ашула тўқий бошларди:

Қора кўзинг қоп-қора зоғ,
Онанг сендан кўрмасин доғ,
Еритасан, чирогбоним,
Кўзим сану сенсан чирог!

Сора ашула айтганда Шоди ҳам бир оз ором олиб, ашулага қулоқ солар, қўшиқ оҳангига қараб ўз ҳаракатини ўзгартирарди.

Ана шундай болаларча базм охирида Сора доим зўр маҳорат билан болаларбоп жарангдор шу шеърни «Рези уфар» куйида куйларди.

Ҳа дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!
Гулим эрур жамолинг!
Жамолингда камолинг.
Кам бўлмасин висолинг.

Ҳа, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!
Ҳидинг гўёки баҳор,
Юзларинг худди анор,
Мушкин сочлар сенда бор.

¹ Повестда учрайдиган шеър ва қўшиқларни М. Муинзода таржима қилган.

Ха дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!
Юзларинг бўлсин порлоқ,
Ғам сендан бўлсин узоқ,
Душманинг ўлсин шу чоғ.

Ха, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!

Сора бу ашулани айтгандан сўнг Шоди ҳам аъзойи баданини ҳаракатга келтириб, ўз жойида гирдибод сингари тез ҳаракат қиларди. Бундай пайтларда у қўл ва бошинигина эмас, тамом аъзосини бир оҳангда қимирлатарди.

Соранинг шавқ-завқи бениҳоя ошар, ўрнидан туриб ўгилчасини қўлига олиб ўйнатар, ҳавога отар ва энчилик билан илиб олар, қўл-оёқларидан, юз-бош, қош-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўнларди.

Шоди ҳам онасининг бу мушфиқлигидан завқ олгандек қикирлаб кулиб, тили чиқмаган бўлса ҳам ўз мақсадларини онасига тушунтирмоқчи бўлиб, «гангур-гунгур» қилар ва танглаю тилидан тушунарсиз овозлар чиқарарди.

Сора ҳам дилбанд фарзандининг оғзини бош бармоғи учи билан секин-секин очиб, унинг гапларига жавоб қайтарарди. Бу овозларнинг маъноси бизга тушунарсиз бўлса ҳам тилсиз Шодига маълум эди. Шунинг учун ҳам у онаси ана шундай овоз чиқарган пайтда қулоқ солиб турар, у жим бўлган ҳамон қийқириб кулар ва яна ўша мажҳул овозлар билан меҳрибон онасининг «айтган» ларидан хурсанд эканлигини унга тушунтирар эди.

* * *

Эчки-улоқлар ҳам Сора ва Шоди учун катта бир эрмак эди: ўгли ухлаган пайтларда Сора экинзор ва ариқ бўйларида барра ўтларни юлиб, эчкига олиб келиб берар, эчки эса борган сари семириб, сереут бўлиб борарди.

Сора Шодини кўтариб эчкининг олдига олиб борганида эчкини, айниқса, улоқни кўрган бола бениҳоя шодланарди. Улоқча сакраб-сакраб ҳар томонга югурар, сакраб тандир устига чиқиб, дарҳол кантар сингари «учиб», ўзини ерга муаллақ ташлар, олд оёқларини кўтариб, одамдек тик турар, ҳатто дарахтга чиқмоқчи бўлиб унинг танасига ёпишарди. Муроднинг кўрimsиз наст кулбасининг девори эса улоқчанинг ўйнаши учун мисоли бир дордай эди: у бир сакраб девор устига чиқиб, чаққон дорбоздек чоңқиллар, гоҳ орқаси билан югурарди, ингичкароқ ерга келганда эса орқа ва олд оёқларини миҳ қилиб тираб оларди.

Кўча томонидаги тузнинг девор устига ёпирилган шохи улоқча учун ҳам овқат, ҳам ўйин: у ингичка девор устида кейинги икки оёғи билан тик туриб, олд оёқлари билан тут шохларини босиб, лаблари билан кўм-кўк барглари терар, аррасимон майда тишлари билан «курт-курт» чайнаб ерди.

Эчки шўх фарзандининг бу ҳаракатларини кузатиб, томдан дарахтга чиққан фарзандининг йиқилиб кетиши ваҳмида бетоқатланган она каби норозилик билан маърар эди.

Аммо улоқча онасининг гапига қулоқ солмайдиган, ўзбошимча болалар сингари она бетоқатлигини писанд қилмай, ўз ўйинини зериккунича давом эттирарди. Ўйин кўнглига ургач, чўмилаётган бола тол устидан чуқур сувга сакрагандек ўзини ерга отар, қуш сингари чаққонлик билан дарҳол ўнглиниб онаси томон югурарди.

У онасининг олдига етгач, олд оёқлари билан чўкка тушиб, тумшуқларини онасининг елинига чўзарди. Аммо унинг елинига тортилган халта эмишга имкон бермасди. Онасининг елинини тумшуғи билан бир-икки туртиб, эмчакни топишдан умидини узгач, тик турган онасининг ёнида ухлаб дам оларди.

Улоқча ётганда Шоди учун у билан ўйнашиш муяссар бўларди. Сора чақалоқни кўтариб бориб улоқ олдига ўтирар, қундуздек жингала жунларини бармоқлари билан тарар, юз-бошларини, пешоналарини қашлар эди.

Шоди ҳам онасига тақлид қилиб, тенгдош улоқчасини эркалашни истар, буни сезган Сора уни улоқчага яқинлаштирарди. Шоди маржон шохчалари сингари қизил ва нозик бармоқларини олдинга чўзиб, улоқчанинг жунидан тортар, гунча япроқларидек юмшоқ тирноқларини улоқчанинг лаб ва тишларига тегизиб қитиқларди.

Ёш боланинг бу иши улоқчага ёқиб тушгандек, у ҳам бу хизмат эвазига Шодининг бармоқларини эгар, кафтларини ҳидлар ва гоҳ-гоҳо «балли» дегандек, майин овоз билан «ба-а-а» деб қўярди.

Шоди ҳам унинг «ба-а-а»сидан завқланиб, гувранар, қўл ва оёқларини қимирлатиб улоқча ҳақида онасига гапирётгандай бўларди.

Сора эса кўп тил билувчи таржимон сингари Шодининг гапларини улоқчага ва унинг сўзларини Шодига таржима қилиб беради. У улоқча тилидан Шодига:

— Мен сени севаман, икковимиз бир вақтда туғилганмиз, онам ҳам сени яхши кўради, у сенга ўз онангдай сут беради. Икковимиз бирга ўйнайдиган дўстмиз, эмукдош огайнилармиз, — дер эди.

Шоди тилидан улоқчага:

Мен севаман ўзингни ҳам,

Шу юнгнигни,

хидингни ҳам,

Юзингни ҳам

Жуда севаман.

Мен юнгнигни ҳам, кўзингни ҳам

Ошпоқ туёғингни ҳам,

Ювош юзингни ҳам

жуда севаман.

Хулқу атворингни.

Ишингни. кирдикорингни.

дер эди.

Мурод чирогной ясади. Чирогной жуда содда бўлиб, чорак метрли тўртта ёғочнинг устига тўрт томонига бир қаричли тахта қоқилганди.

Кунлардан бир кун улоқча девор бошида ўйнаётганида Сора чирогнойни олиб чиқиб ҳовлига қўйди-да, кўк ўтин кўрсатиб, улоқчани девордан туширди. Уч-тўрт оғиз ўт едиргач, Сора улоқчани чирогной устига қўйди. Улоқчанинг тўрт оёғи чирогной тахта-си устида гуж бўлиб турарди. Сора лайлакбоғларга ўхшаб, ашула айтиб, чапак чалди. Энди ўтирадиган бўлиб қолган Шоди ҳам онасига тақлид қилиб чапак чалишга киришди:

Ха, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!

Ашула ва чапак овозига бир оз қулоқ солиб турган улоқча, чирогной устида айлана бошлади. У тўрт оёғи гуж ҳолда тор жойда ўз ўқи атрофида айланаётган парракдек айланарди.

Бу ўйин Сорага ҳам, Шодига ҳам ва улоқчанинг ўзига ҳам жуда ёқди. Дастлабки кунларда Сора улоқчани чирогнойга кўтариб чиқариб қўярди. Зийрак ҳайвон боласи бу машғулотга одатлангач, ўзи сакраб чирогнойга чиқадиган бўлди.

Сора:

Ха, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!—

деб чапак чалиши билан улоқча югуриб келиб, мушук сингари сакраб чирогнойга чиқар ва гир айланаб ўйин туша бошларди.

IV

Бора-бора Муроднинг бой ҳақидаги фикри батамом ўзгарди. Бунинг устига, бой ҳаминша Муродга яхши муомала қилар, унинг ўғли Шодини ҳам эътибордан четда қолдирмас эди. Баъзан овқатдан кейин Муродга бир парча ёғлиқ гўшт бериб:

— Ма, буни ўғилчага олиб бор,— дерди.

Бозор оқшомлари эса Шоди учун бир коса палов беришини ҳеч унутмасди. Узук можаросидан бери икки йил ўтиб кетган, бу можаро ҳамманинг хотиридан, ҳатто Соранинг хаёлидан ҳам тамоман чиқиб кетган бўлса-да, бой Сорани ҳаргиз тилга олмасди. Бу эса Муродни борган сари «бой ишини шайтоннинг «игвоси» билан қилган, энди уялиб, пушаймон қилиб юрибди» деган хаёлга чиндан ишонтирарди.

Ўттиз йиллик хизмати давомида бой Муродга қаттиқ ва могор босган арча нон ёки зогора берар, иссиқ овқат ўринга совиб қолган сарқит ош ёки ювинди, унинг насибаси эди. Энди уни юмшоқ нон ва иссиқ ош билан тўйдирар, ҳатто баъзан даштга — яйловга Мурод учун иссиқ нон ёки ош юбортирар эди.

Бу овқатларни яйловга бойнинг катта хотинининг иниси — Шоқул олиб борарди.

Шоқул бойвачча йнгит бўлиб, отасининг ягона ўгли эди. Шоқулнинг отаси Субҳонқулнинг давлати ва ер-суви Эшонқулбойниқича бўлмаса ҳам қишлоқнинг катта бойларидан ҳисобланарди. У биринчи фарзанди — қизи Сонияни қишлоқнинг катта бойларидан бири Эшонқулбойга бериб, ўз обрў-эътиборини янада юқори кўтарганди.

Субҳонқулбой бир печа етим ва чўпонларни ишлатиб, хўжалик ишларини ўзи бошқарар ва ягона ўгли Шоқулга ҳеч қандай иш буюрмасди. Шоқул доим отасининг отларидан бирини миниб, тўй-томошаларда юрарди.

Субҳонқул вафотидан сўнг унинг ҳамма молу мулки Шоқулга қолди. Эшонқулбой ундан хотини Сониянинг меросини талаб қилди, лекин у ҳеч нарса бермади. Эр-хотин анча вақт қозибозлик қилиб юрса ҳам натижа чиқмади. Бир томондан, Шоқул ёш ва киссаси тўла бойвачча бўлганлиги учун қози ва ҳоким эшигига қўн пул сарфлади, иккинчидан, ота меросининг даъвогарини Сония эрининг ўз устига хотин олганлигидан ранжиган эди. Шунинг учун у: «Менинг мерос молим иним кўлида тураверсин», деди.

Эшонқулбой билан Шоқул ўртасида қариндошлик алоқаси узилди. Шоқул опасини кўриш учун мумкин қадар бой уйида бўлмаган вақтда борарди. Агарда унинг бу ерга келиши бойнинг уйдалигига тўғри келиб қолса, Шоқул унга қуруққина салом бериб, опасининг хонасига ўтиб кетар ва ўша ердан чиқиб кетарди.

Отаси ўлгандан кейин Шоқулнинг хўжалиги харобаликка юз тутди. Отаси тирик бўлганда одатланмаганлиги учун Шоқул ўзи хўжалик ишларига шахсан қарамас, кеча-кундуз сайру томоша билан банд бўлар, баъзан шалоқ ов милтигини олиб, овга ҳам чиқарди.

Ҳозир ҳам у от минмай кўчага чиқмасди. Бу от отасининг даврида минган бедов отлардан бўлмай, жайдарини от эди. У на овда ва на улоқда иш бермасди. Лекин шунга қарамай, Шоқул доим сайр ва томошадан қишлоққа қайтишда отини, милтигини ва ўзининг билимдонлигини мақтарди. Улоққа борганда оти ўнта эчки олганини мақтар, овдан қайтаётган кунлари эса: «Мен бугун уч кийик отдим, икки кийикни отда қувиб ушладим», деб оғиз кўпиртирарди.

Бу лофнинг ёлғонлигини билган қишлоқ одамларидан бири ундан:

— Қани у кийиклар, биттасини бизга беринг, кабоб қилиб еб,

дуо қилайлик, токи отингиз бундан ҳам чоңқир, милтигингиз бундан ҳам нишонга урадиган бўлсин,— дерди.

Шоқул эса ҳеч ўйлаб ўлтирмай, қайтишда фалон қишлоқдаги бир ошнасиникига тушгани, кийиклардан бирини кабоб қилиб егани ва қолганларини эса ўша ошнасига инъом қилиб ташлаб келаётганини ҳикоя қилар ва охирида:

— Қўлимга бирон нарса тушса, йўлда учраган биринчи кишига бераман, уйга кўтариб келтирмайман — менинг одатим шу,— дерди.

Ваҳоланки, Шоқул бир товугини ўлдириб қўйган етимнинг тишини уриб синдирди. Воқеа бундай юз берганди:

Бир куни Шоқул етимларидан бирига кўчатзор орасини чошиб, йўнғичқа сепишини буюрди ва то йўнғичқа кўкариб, ўзини тутиб олгунча уни товукдан эҳтиёт қилишни уқтирди.

Етим йўнғичқани Шоқул айтгандек қилиб сепди. Бир вақт йўнғичқадан хабар олгани чиқса, хўжайинининг бир тўда товуклари ерни титкалаб, янги кўкарган йўнғичқани узиб еб турган экан, у товукларни ҳайдамоқчи бўлиб, ердан олмадек тошни олди-да, уларга қараб отди. Тош тўсатдан бир товукнинг бошига тегиб, у патираганича жон берди.

Буни эшитган Шоқул етимни айвон устунига боғлаб қўйди ва бир неча қадам нари бориб ўша тошни унга отди. Етим қўллари билан қўз-бошларини муҳофаза қилган бўлса ҳам, тош тумшугига келиб тегиб, лаблари қонади ва икки олд тиши синди.

Бу етимнинг оти Эргаш эди, лекин ана шу воқеадан бошлаб уни Эргаш бедандон¹ дейдиган бўлдилар.

* * *

Кейинги вақтларда Эшонқулбой билан Шоқул иноқлашиб қолди. Бу иноқлик Эшонқулбойнинг ташаббуси, интилиши билан бўлган эди:

Кунлардан бир кун Эшонқулбой хотини Сонияга:

— Укангга айт, мендан ўпкаланиб юрмасин, у менга қанчалик ёмонлик қилган бўлса ҳам, мен уни аллақачонлар кечирганман. Мен билан қариндошларча борди-келди қилаверсин, яхши отларимдан бирини минсин. Мен хотинимнинг укаси қирчанғи отга миниб, улоққа борганда энг кейинда ола тозидек уёқ-буёққа югуриб юрса, кишилардан номус қиламан,— деди.

Сония орага тушиб, почча билан қайинни яраштирди: ярашини учун бой Шоқул шарафига зиёфат берди, тўн кийдирди.

Шундан сўнг Шоқул ҳар куни бойникига бир келиб кетар, улоққа ёки овга бормоқчи бўлса, бойнинг бедов отларидан бирини

¹ Эргаш кемшик.

миниб борарди. Баъзан овга бойнинг бешотар милтигини олиб бориб, кийик, бўри ва тулки сингари катта ҳайвонларни отиб келарди.

Энди қишлоқ одамлари Шоқулнинг ўзини мақтаб айтган гапларига чиндан қулоқ солардилар. Чунки энди у улоққа борса бир-икки эчкини тақимига босиб келар, овдан ҳам қуруқ қайтмасди, баъзан тулки, гоҳо тустовуқ, баъзан тулки ёки бўрининг териси эгар қошини безаб келарди.

Шоқул етим ва чўпонларининг ҳол-аҳволидан, уларнинг очу тўқидан, уст-бошидан хабар олмаса-да, Эшонқулбойнинг хўжалик ишларига кўмаклашарди. Жумладан, ов ёки улоққа бориши олдидан Муродга нон ёки ош олиб бориб, унинг ҳол-аҳволидан хабар олиб турарди.

Сора ва Муродларнинг тирикчиликлари ёмон эмасди. Шоди туғилганда Эшонқулбой берган она-бола эчки уч йилда ўн бошга етиб, онла суту қаймоқ, қатигу ёққа сероб бўлди. Сут-қаймоқ, ёғу қатиқ еб ўсган уч яшар Шоди тўрт-беш яшар болалардан каттароқ ва тўлароқ кўринарди. Муродга ҳам йигитлик қуввати қайтиб келгандек бўлди. Чунки соҳибжамол, ифтоқкор хотини, соғлом ва ақл-идрокли ўғли, ўз кулбаси бор. Ўнга эчкиси эса тирикчилигига яраб, айниқса, ўғли ва хотинини таъминларди, унинг вақтини хуш, кўнглини осойишта ва бошини тирикчилик ташвишидан тинчитганди.

Мурод ҳар куни эрталаб хўжайинниқига бориб, нонуштадан кейин қўйларни яйловга элтар, кечқурунлари қўйларни қўрага киритиб, кечки овқатни егач, уйига қайтарди. Баъзан бойниқидан ўғилчасига гўшт ёки овқат келтирарди. Бу хилдаги тирикчилик бутун хизматкорлик даврида Муродга муяссар бўлмаган, бундай хушбахт бўлишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Мурод бунчалик бахтли бўлишининг боси хотинининг муборак пойқадами ва ўглининг бахтидан деб биларди. Шунинг учун уларни беҳад севарди.

Уйига келиши билан Муроднинг уззукун қилган меҳнати чарчоқлиги кўтариларди: хотини олдига сут-қатиқ қўяр, ўғли тиззасига ўтириб, соқолини ўйнар, юзларидан ўлар, отасига ўнтирарди.

Шоди отасига шу қадар ўрганган ва уни шунчалик севардики, Мурод уйда бўлганда унинг бағридан бир дақиқа ҳам тушмасди: уйқуси келса ҳам ўрнига кириб ётмас, отасининг бағрида ухлаб қолар ва шундан сўнггина уни ўз ўрнига ётқизишарди. Сора ҳам ўзини беҳад бахтли ҳис этарди. Агар у Муродга турмушга чиқиб, ёлғизлик ғамидан қутулган бўлса, Шоди туғилгандан сўнг ота-онаси ва ўлган қариндош-уруғларининг доғ-ҳасратини унутганди. Шодиси бор — ҳамма нарсаси бор. У ҳам Мурод сингари уйдаги яхшиликларнинг боси ўзининг муборак пойқадами ва ўзи туққан Шодининг шарофати деб фахрланарди.

Шоди энди уч ёшга кирган бўлса ҳам, лекин катталарча

ҳаракат қиларди. Бир томондан, у ўзини онланинг мустақил аъзоси деб билса, иккинчи томондан, ўзини бурчли киши ҳисобларди. Энди у рўзгор ишларида онасига ёрдамлашишга ҳаракат қиларди: агар онаси эчкиларни соғмоқчи бўлса, улоқчаларни ушлаб турарди, қув пишириб, маска ажратмоқчи бўлса, офтобани қув олдига келтирар: онаси кир ювгудай бўлса, қўлқовоқда қозондан иссиқ сув ташиб тоғорага қуярди...

* * *

Бир куни Мурод хотинидан эртарақ уйқудан турди. Юз-кўларини ювгач, хотинини уйғотиб:

— Мен бу кеча хўжайиниякида овқатланмайман, келиб сизлар билан овқатланаман. Сен бугун сутларнингни пишириб қаттиқ пивитмай, кечқурун бир серсут ширгуруч қилгин, эртарақ тайёрлагин, мен бугун шомдан олдинроқ келаман, — деди.

Мурод ишга жўнаб кетди. Сора ҳам ўрнидан туриб рўзгор ишларига киришиб кетди. Шоди уйғонгунга қадар нонушта тайёрлаб қўйди.

Шоди уйғониб, ётган жойида:

— Ойи, эчкиларни соғдингизми? — деб сўради.

— Соғдим, нима эди? — деди ҳовли супуриб юрган Сора.

— Ола эчкини ҳам соғдингизми? — яна сўради у.

— Уни келгуси йили соғаман, ҳали у бола, она бўлганидан сўнг сут беради, — жавоб берди Сора.

— Йўқ, мен кўрдим, у ҳам сут беради, — деди-да, ўрнидан туриб, чирогпояга ёпишди ва уни ташқарига кўтариб чиқмоқчи бўлди. Лекин удалай олмай, йиқилиб тушди, унинг устидаги қора чироқ силкиниб, ёғи хар томонга сачради, уй палосини ёққа булғади. Шоди йиғлай бошлади.

Чирогпоянинг тарақлаши ва Шодининг йиғисини эшитган Сора:

— Нима бўлди, нима бўлди? — деб югуриб уйга кирди.

Сора хона ўртасидаги чирогпоя ва чирогни олиб:

— Йиғлама, бу сафар урмайман, бундан сўнг ҳушёр бўлиб юр, яна бирон нарсани уриб йиқитма, — деди.

— Нега ола эчкича сут бермайди, дейсан. Мен чирогпояни кўтариб чиқмоқчи бўлувдим, ўзи йиқилди-да, — деди у.

Сора таажжубланиб қараса Шодининг қоп-қора кўзлари кўз ёши билан чарақлаб, энди офтоб ўз сепини ёйган усти шабнам билан қопланган наргисга ўхшаб кетганди. Қўрқув ва уят ҳисидан оқ-қизил товланиб кетган юзи атиргулдай жилваланиб турарди.

Сора жондан азиз ўғилчасини бағрига босиб, юз-кўзларидан тўйгунча ўнди.

Боланинг этаги Сорага теккандан сўнг унинг ҳўл эканлигини сезиб, уни ўзидан нарироқда тутди ва:

— Сен бу кеча гуноҳ қилибсан, шунинг учун йиғлар экансан-да,— деб тахмондан Шодининг тоза кўйлагини олди.

— Мен ҳўл қилганим йўқ, ола эчкининг сути тегди.— деб Сорани таажжубда қолдирди Шоди.

— Айт-чи, қандай қилиб ола эчкичанинг сути этагингга тегди?— сўради Сора унга кўйлакни кийгиза туриб:

— Мен уйқумда чирогнойни ҳовли ўртасига кўйиб:

Ҳа, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!—

десам, ола эчкича чирогной устига чиқди ва эмчакларидан сут оқа бошлади. Мен унинг сути ерга тўкилмасин, деб этагимни тутдим. Лекин сут этагимдан ўтиб, оёқларимни ҳўл қилиб, ерга оқиб тушди,— деди Шоди.

Сора ўглининг туши ва ишидан зақланиб, унинг тушига қуйидаги ашула билан таъбир айтди:

Ўзи қора эчкигинанг,
Бути ола эчкигинанг.
Келгуси йил берар сенга,
Сутни роса эчкигинанг!

— Йўқ, менинг ола туёгим шу йил сут беради, ҳозир сут беради. Сен чирогнойни ҳовлига чиқазиб бер, сут беришини кўрасан,— туриб олди Шоди. Чунки онасининг урмаслиги ва уришмаслигини биларди.

Сора сеvimли ўглининг шаштини қайтармади, гаини қайтаришга кўнгли бўлмади — чирогнойни ҳовлига чиқазиб кўйди-да:

— Мана, ола эчкингни сога бер,— деди.

Шоди чирогной ёнига ўтириб олиб:

Ҳа, дурси, дурси, дурси,
Чиқа қол, мана курси!—

деб ашула айта бошлади.

Ашулани эшитгач, Шоди билан тенгдош ва ҳозир икки улоқнинг онаси бўлган эчки югуриб келиб, чирогнойга чиқди ва гир айлана бошлади.

Шу эчкининг иккинчи боласи ола улоқча ҳам онасининг орқасидан келиб, чирогной устига чиқмоқчи бўлиб сакраганида онаси унга жой бўшатди — ирғиб ерга тушди. Ола эчкича чирогной устида ўйинга тушди, лекин сут бермади. Шоди синчиклаб қараса ҳам унинг елинини кўра олмади.

— Ойи, бу сут бермади, эмчаги ҳам йўқ,— деди Шоди маъюс оҳангда.

— Мен бу йил у сут бермайди демабмидим,— таъкидлади Сора.

Шоди тушида уни алдаган алдамчи ола эчкичани чирогной

устидан ҳайдаб тушириб, унинг ўрнига бир неча улоқларни келтириб, чирогпояга бирма-бир чиқариб ўйнатаверди...

— Кел, овқат еймиз,— деди ҳовлини сузуриб бўлиб қўлини ювиб турган Сора.

Шоди эчкибозликни қўйиб, онаси томон югурди. Сора ўглининг юз-қўлларини ювиб, дастурхон бошига ўтқазди...

* * *

Сора овқатдан сўнг уй эшигини қулфлаб, эчкиларни ҳовлидан чиқариб, далага олиб бормоқчи бўлди.

Шоди ҳам отаси ясаб берган боши эгри таёқчани ушлаб, эчкилар ортидан йўлга тушди.

Шоди кўча эшигидан чиққач, Сора эшик орқасига тамба қўйиб, ўзи ҳовлининг настки деворидан кўчага ошиб тушди.

Она-бола эчкиларни далага, ҳар куни ўтлатадиган ерга олиб бордилар. Шоди қалтагини қўлига олиб, эчкилар кишиларнинг экинига кириб кетмасин деб, ўтлоқнинг экинзорга туташган томонида турар, экинзор четидан ёввойи ўтларни юлиб, эчкиларга иргитарди.

Сора сунага ўхшаган бир баландликка ўтириб, урчуқ йиғиринга киришди. Унинг урчуғи ниҳоятда содда: узунчоқ қайроқтошга қўндаланг боғланган бир ёғоччадан иборат эди, холос. У эстагидаги таралган эчки юнларидан бир ҳовучини чангалига олиб, унинг бир учини илга ўхшатиб ўраб, урчуқнинг чўнчасига боғлади ва юнгли қўлини баланд кўтариб, иккинчи қўли билан қайроқни гир айлантириб қўйиб юборди. Урчуқ айлангани билан юн чийралиб ип бўларди. Ҳар сафар бир чангал юн чўзилиб илгичка бўлиб, чийралиб пиширилган ип узайганида урчуқ ерга тегарди. Сора ишиган ипни қайроққа ўраб, яна бир чангал юн олиб, ипни давом эттирарди...

Офтоб қиёмга келганда эчкилар тўйиб, овқат ейишни тўхтатдилар. Сора юн ва урчуқни йиғиштира туриб ўглига:

— Эчкиларни ҳайда, булоқ бошига борамиз,— деди.

Она-бола эчкиларни олиб бориб булоқдан суғордилар: эчкилар сув ичгач, ётишди. Сора билан ўғилчаси уйдан олиб келган нонларини булоқ сувига ивитиб едилар ва булоқдан ҳовучлаб сув ичдилар.

Овқатдан сўнг Сора яна урчуқ йиғиринга киришди. Бу сафар Шоди унга ёрдамлашди. Шоди урчуқнинг ёғоччасига боғланган ипдан ушлаб айлантирар, Сора эса эстагидаги юнларни кетма-кет улаб турарди. Пишиган ип қанча узайса, Шоди ҳам шунча онасидан узоқлашарди. Элик қадамча бордгач, онасининг рухсати билан ишиган ипни ўраб-ўраб, қайтиб келарди-да, яна ипнинг учидан ушлаб ортиб кетарди... Сора пешингача ўзи ёлғиз қанча ип йиғирган бўлса, эчкилар бир соат дам олган пайтда ўгли ёрдамида ўшанча ип йиғирди.

Эчкилар ётганларида кавш қайтарардилар. Ўтлаб юрганда чала чайнаб ютган овқатларини иккинчи марта чайнаб ҳазм қилардилар.

Шу йўсида, улар қоринларини бир оз бўшатиб, ўринларидан турдилар-да, ўтлашга киришдилар.

Сора ҳам ишни йиғиштириб, ўгли билан эчкиларни ҳайдаб серўт жарликка олиб борди...

V

Сора пешиндан сўнг моқларини узоқ боқа олмади: қаттиқ шамол туриб, ўтлоқ ва экинзорларни чанг-тўзон қоплади: кўп ўтмай, тоғ бошида катта булут пайдо бўлди, поезднинг ўтхона-сидан чиққан тутунга ўхшаб тезлик билан қишлоқ томон ёширилиб кела бошлади.

Ҳавонинг авзойидан тезда ёмғир, тўфон бошланажагини сезган Сора ирғиб ўрндан туриб, ўгли билан бирга эчкиларни уйи томон ҳайдади...

Уйга етмасданок Сора момақалдироқнинг тўп овозига ўхшаш гулдур-гулдурини эшитди. Молларни ҳовлига киритганида ёмғир ҳам ёға бошлади.

Сора эчкиларни жойлаб, сел остида қолиб кетган ўғилчасини уйга олиб кирди, унга қуруқ кийим кийгизди, ўзи ҳам уст-бошларини алмаштирди.

Ёмғир юз минглаб челақдан бирварақайига сув қуяётгандек шиддат билан ёғар, шамолнинг гувиллаши, ҳаво ва булутнинг гулдурashi ёмғирнинг шариллашига қўшилиб, ваҳимали бир гулгула кашф этар эди.

Она-бола Сора билан Шоди қия очиқ эшикдан ёмғирнинг ёғишини томоша қиларди. Ҳавонинг гулдурashi шиддатли тус олганда Шоди онасининг пишига тикилиб, бошини унинг этаги остига яширарди.

Кеч пешинда ёмғир тинди. Сора ҳовли юзида ҳалқоб сувларни бир чеккага ҳайдаб, ўчоқ бошини қуритгач, ширгуруч пиширишга киришди. У эрининг хоҳишига мувофиқ бугун овқатни вақтлроқ тайёрлаб, бутун оила жам бўлиб овқатланамиз, деган умидда эди. У ўчоққа олов ёқди. Шоди эса опасининг рад этишига қарамай, ўчоқ бошига ўтин келтирмоқчи бўлиб уйдан чиқди. Ҳовли юзидаги ўтинлар жикка ҳўл бўлганидан ёнмас ёки тутаб ёнарди.

— Менга дастёрлик қилмоқчи бўлсанг,— деди Сора Шодига қараб,— молхонадан ўтин келтир, у ерда қуруқ ўтин бор.

Шоди ҳовли юзидаги сувда шалоқлаб юриб ўтин ташир, опаси овқат пиширарди...

Ширгуруч қайнагач, Сора қозоннинг ўтини бир оз тортиб қўйиб, уйни йиғиштиришга киришди: Шоди бугун ёғ тўккан кигизни доғлари кўрнимасини учун тескари қилиб солди, ёмғирда пивган чирогнойни латта билан артиб, уйга киргизди: чироқни артиб, ёғ қуйиб, чирогной устига қўйди, пахтадан иллик ясаб, чироққа солди: уйнинг тўрига овқат пайтида эри учун кўрпачани икки қаватлаб солиб, дастурхон ёзди-да, унга битта пон қўйиб, устини сочиқ билан ёйди.

Сора уйни саранжомлаб бўлгач, яна қозон бошига борди, ўчоққа бир-икки дона ўтин ташлаб, қайнови тўхтаган қозонни яна қайнатиб қўйди.

Қозонни қовлагач, косага сариёғ солиб, илисин учун ўчоқ ёнига қўйди-да, ўзи эчки соғишга кетди. Эчки соғишда Шоди унга кўмаклашди.

* * *

Кун ботиб, ширгуруч пишган бўлса ҳам Муроддан ҳамон дарак йўқ эди.

Сора қозоннинг оловини тамоман ўчириб, уйга кириб чирок ёқди ва ўғли билан бирга эрини кутиб олиш учун кўча эшигига чиқди.

Қоронги оқшом. Ўтган-кетганларнинг ким эканлигини аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун Сора узоқдан келувчи ҳар бир кишини эри деб ўйлар, у дарвозага яқинлашиб ўтиб кетгандан сўнг бошқа киши эканлигини биларди.

Шодини уйқу босиб, мудрай бошлади. йиқилиб ҳам тушди, аммо онаси уйғотгач, уйқуси қочди. У юраги сиқилган ҳолда:

— Дадам қачон келади?— деб сўради.

Аммо вақт хуфтондан ўтса ҳам Муроддан дарак бўлмади. Сора болани олиб уйга киришга мажбур бўлди.

Сора Шодини уйда қолдириб, қозон бошига борди, ширгуруч берч лойдай қотиб қолганди. Бир товоққа бир калгир сузиб, Шодига олиб кирди. Шоди ухлаб қолганди. Уйғотиб овқат едирмоқчи бўлди, аммо у уйғонмади. Сора уйнинг бир бурчагига жой-солиб, болани ётқизиб, ўзи эрини кутиб олиш учун яна кўчага чиқди...

Энди кўчадан ҳеч кимса ўтмас, ҳамма аллақачон уй-уйига кетган эди... Сора бўм-бўш кўчада бир неча соат Муроднинг йўлига кўз тикиб ўтиргач, «бола қўрқмасин», деб уйга кирди.

Бола тинч ухларди. Аммо Соранинг кўнгли тинчимасди. У уйда ўтира олмай, кўчага чиқди, яна уйга кирди...

Бир неча бор кўчага чиқиб, уйга киргач, ўғлининг ёнига ўтириб, унинг юзига термилиб хаёлга толди:

— Унга нима бўлди экан?..

Сора ўз-ўзига берган бу саволга жавоб топа олмасди. Шу вақт ташқарида оёқ товуши эшитилди.

«Хайрият келди.» — деб ўйлади Сора ва юраги шодликдан тепа бошлади. ўзини сал босгач, эрига пешвоз чиқиш учун ўрнидан турди.

Сора эшикка чиққанда, қаршисида бойнинг қатта хотини пайдо бўлди. Сора, бошидан бир челақ муздай сув қуйиб юборилгандай, бирдан қалтираб кетди.

Бир вақтнинг ўзида бир-бирига қарама-қарши икки ҳолатга: ўта хурсандлик ва қаттиқ хафаликка дучор бўлган Сора ўзини йўқотаёзди. У ўзини тутиб, бойвуччадан эрини сўрашга улгурмаган эди ҳамки, унинг ўзи:

— Мурод ака қаерда? — деб сўраб қолди.

Бу ган Сорага бошидан бир челақ қайноқ сув қуйиб юборгандай таъсир этди. Бошидан оёғигача жизиллаб қуйиб кетгандай бўлди. У зўрга:

— Унинг хабарини мен сиздан билмоқчи эдим, — дея олди. холос.

Бойвучча маълумот бера бошлади:

— Бўрон бошлангандан сўнг бой амакингиз Шоқулни чақириб Муроддан хабар олиш учун чўлга юбордилар. Агар қўйлар бўронда қочиб кетган бўлса, уларни топиб келишда Муродга ёрдам бергин, деб тайинладилар. Мен: «Мурод оч қолгандир», деб Шоқулдан унга иккита пон бериб юбордим...

— Шоқул уни даштдан топмабдими? — дея унинг сўзини бўлди қалтираб Сора.

— Сабр қилинг, ҳаммасини айтиб бераман, — дея бойвучча гапини давом эттирди. — Шоқул яйловга бориб на Муродни топибди, на қўйларни. Шундан сўнг у даштнинг ҳамма томонини: қамишзорларни, чакалақзорларни бир бошдан қидирибди. Қун ботиш олдида қўйларнинг бир қисминини бир қамишзорда кўрибди...

— Отаси қўйларнинг олдида йўқ эканми? — сўради Сора.

— Сабр қилинг, айтаман. Шоқул бир бўрининг бир қўйни ёриб еб ётганини кўриб қолибди ва дарҳол уни отиб ўлдирибдида, яна Муродни ва қолган қўйларни қидира бошлабди. Лекин қанча ахтарса ҳам ҳеч дарак тоша олмабди, шундан сўнг топган қўйларини олиб келаверибди. — деди бойбиби.

— Ахир Муродга нима бўпти? — деди Сора. гўё дунёнинг тамом оғирликлари бошида тегирмон тошдай айланаётган каби бир ҳолатда.

— Айтдим-ку, — деди бойвучча овозини бир оз баландроқ кўтариб, — ундан дарак топмабди.

— Унинг бошига қандай кулфат тушди экан, деб сиздан сўрамоқчи эдим, — деди Сора ҳам овозини баралла қўйиб.

— Бой амакингиз кўи қўйлар побуд бўлганидан қўрқиб менадан яширинган бўлса ажаб эмас ёки бирон тарафга кетиб қолгандир. Лекин осмондан келган қазо учун мен уни қоймайман. Сорага айтгин, агар хабарини топса, уни олдимга юборсин, кўнглини юнатиб, яна ўз ишини қила беришини буюраман, дедилар, — деб таъкидлади бойвучча.

— Унинг дарагини мен қайдан топаман? — деди Сора наёт товушда.

— Эрта азонда биз Шоқулни уни ахтарини учун яна даштга юборамиз, — дегач, бойвучча чиқиб кетди.

* * *

Иккинчи кунни ҳам Мурод уйга қайтмади. Бугун ҳам бойбиби бемаҳалда Соранинг уйига кириб келди. Бугун келтирган хабари кечагидан ҳам даҳшатлироқ эди.

Унинг айтишича, Шоқул даштга бориб эртадан кечгача ҳам-

маёқни ахтарибди, лекин ҳеч қаерда Муроддан биров нишона топмабди. Умиди узилгандан сўнг қўйлар қочиб яшириган тўқайзорга кириб, у ерни ҳам бошдан-оёқ қидирибди, бари бир ундан асар тополмабди. Аммо қўлдан қайтиб чиқаётганида қамишлар остида қон изини, йиртилиб майдаланган кийимлар ва одам суяги-га ўхшаш устихонларни кўрибди...

Бу хабарни эшитиб Сорада юз берган аҳволни, дард билан тўла дилининг изтиробини тасвирлаша қалам ожизлик қилади.

Сора «вой» деб икки қўли билан кўксини чангаллади, гўё қинига сиғмай турган юрагини узиб ташламоқчи бўлди. У кўксини гижимлади, оёғи остида динамит портлагандек бир сакраб тушди-да, йиқилди. У худди заҳарли илон чаққандек тўлганиб, оқариб, қўл-оёқлари ҳолсизланиб чўзилиб қолди.

Бойвучча Соранинг ўлганлигига муқаррар ишонганди, лекин чўнтагидаги кўзгусини олиб оғзига тутганида, ойна юзида губор пайдо бўлди. Шундагина бойвучча унинг ҳали тириклигини билиди.

Бойвучча кетганда, уйда ёлғиз боланинггина йигиси эшитиларди, холос...

VI

Мурод йўқолгандан сўнг орадан бир ҳафта ўтгач, Эшонқулбой қишлоқнинг имом ва оқсоқолини Соранинг олдига совчиликка юборди. Улар Муродни «бўри еганига» афсус-надомат қилгандан сўнг, бойнинг истагини Сорага маълум қилдилар.

Уларнинг айтишича, бой Муроднинг ҳалок бўлганидан жуда хафа бўлибди, унинг арвоқини шод этиш ва бир неча йиллик хизмати эвазига унинг ўғлига оталик қилмоқчи бўлибди. Шунинг учун Сорани шаръий никоҳ билан ўзига хотин қилиб олишга қарор қилибди.

Бу гапни эшитган Сора бирданга йиғлаб юборди ва бир оз кўнглини бўшатгач:

— Авваламбор эримни бўри еганим, йўқми? Бу ҳали маълум эмас. Иккинчидан, борди-ю, бўри еган бўлса, ҳали-бери мен эрга чиқишни хоҳламайман, ўғилчамга ўғай ота керак эмас. Агар умри узоқ бўлса, ўсиб улғаяр. Юртимизда бунга ўхшаган отасиз ва кимсасиз болалар оз эмас,— деди.

Эшонқулбой ўз талабини рад этган Сорани қўлга киритиш учун биров қатъий тadbир ўйлаб юганида, қишлоқда шундай овоз тарқалди: Амударё лабидаги бир қишлоқ аҳолиси бойнинг қишлоғидан анча пастроқда — дарё четида сув оқизиб келган бир мурдани топдилар. Ўша қишлоқдан хабар келтирган киши ўликни ўз кўзи билан кўрибди, ўлик Муродга жуда ҳам ўхшаркан.

— Муродни кимдир отиб, сувга ташлаб юборганга ўхшайди,— дебди у.

Бу хабарни эшитгач, Сора ўғилчасини ошичлаб, дарё бўйлаб ўша қишлоққа борди. Дарё лабидан ахтариб бориб, Муроднинг қабрини очиб кўрди: ўлик шишиб, ёрилган, асл қиёфасини йўқот-

ган эди. Шунинг учун Сора бу ўликнинг эрининг мурдасими ёки ўзганикимми, аниқ била олмади. Бунинг устига у ўликни кўриши билан ҳушдан кетди ва ўзига келгач, ўқнинг изи борми-йўқми, деб мурдани ҳар томонга ағдариб кўрди. Мурда чириганлиги сабабли кўп ери илма-тешик бўлиб кетганидан ўқ теккан ерни аниқлай олмади.

Сора эрининг тақдири нима бўлганини аниқлай олмай, кўз ёши тўка-тўка, юраги юз пора бўлиб уйига қайтди. Лекин эрининг йўқолганига анча бўлганлиги, унинг бўри еган ёки ўлдирилгани аниқ эканлиги учун у аза очди.

Соранинг аза қушлари ўтмасданоқ, Эшонқулбой иккинчи марта унга одам юбориб, хотинликка сўраттирди ва муддаосини дуруст-роқ айттирди. Бу сафар бой:

«Сора эрининг мурдасини ўз кўзи билан кўрибди. Энди эрга чиқмаслик учун унда ҳеч қандай баҳона йўқ. Агар яна у «эрга чиқмайман» деса, унинг бу қишлоқда туришига йўл қўймайман. Чунки менинг қишлоғимда бир жувоннинг эрсиз тирикчилик қилиб, жувонларнинг ҳаромга юришига сабаб бўлишини истамайман. Модомки эрга чиқиши керак экан, мен ҳаммадан яхшироқман: агар у бирон кишини мenden ортқ билса, мен оёқ қўйган даргоҳга оёқ босадиган одам бу қишлоқдан топилмайди», — дебди.

Сора ҳам бу сафар гапнинг оҳангини ўзгартирди: бир беномус, эрининг қушадаси номидан келган совчиларга узр сўраб, баҳона ахтариб ўтирмади — озгига нима келса, ўшани айтиб, ҳайдаб юборди.

Лекин бой булар билан тинчиб кетмади: у аввал қишлоқ катталарнинг томоғини мойлади ва ундан сўнг Шоқул бошчилигида бир печа бевошлари Сораникига юборди. Улар Сорани кечаси ўғирлаб бойга олиб бориб бердилар. Бой имомни чақириб, никоҳ қилдирди, Сора бойнинг никоҳидаги хотинлари қаторига кирди.

* * *

Шундай қилиб, Сора бойнинг никоҳига ўтди. Лекин ҳали бой уни ўз хотини деб ҳисобламас, ҳатто Сорани биринчи кўрганида унга инсбатан пайдо бўлган ҳавасдан ҳам асар кўринмасди. Бойнинг Сорани қўлга киритишдан икки мақсади бор эди:

Эшонқулбой биринчидан, бойлар ва шахсан ўзи бирон нарсага оғиз солса ва чапг урса айтганини албатта қилмай қўймаслигини, агар бирор киши қаршилик кўрсатса, охири Сорадек бош эгишга мажбур бўлажагини ҳаммага кўз-кўз қилмоқчи эди, иккинчидан, оз бўлса-да, ҳақ олиб ишловчи Муроднинг ўришга текинга ишловчи икки кишини — бир канизак ва бир қулбаччани қўлга киритиш ниятида эди.

Шунинг учун ҳам бой никоҳнинг иккинчи қунданоқ Сорани уйнинг оғир ишларига, ҳатто дала ишларига ҳам буюра бошлади.

Сора ҳам аввалдан бойнинг хотини бўлишни хоҳламаганидек, ҳозир ҳам ўзини ҳеч қачон бойнинг хотини ҳисобламасди. Шунинг

учун ҳам урф-одатга кўра, никоҳ кечаси зўрлик билан кийдирилган кўйлакни ўша заҳотиёқ улоқтириб юбориб, ўзининг йиртиқ-ймоқ уст-бошларини кийиб юра берди.

Соранинг бой эшигидаги заҳматли меҳнат остидаги тирикчилиги ўша вақтдаги меҳнаткаш хотин-қизларнинг ҳаётидан ҳам оғир ва аянчли эди. У қулдорлик давридаги ишлатиш учун сотиб олинган канизаклар сингари эртадан-кечгача ишлар, қорни тўйиб овқат емас, усти ёлчиб кийим киймасди, бой ва унинг хотинларининг ўша оғир таҳқирлари остида ишларди.

Шоди ҳам бойнинг уйида кимсасиз, ота-онасизларча дарбадарликда туғилган кучукбачча сингари яшарди. Унинг тирикчилиги сувдан чиқиб, қизиб турган қумга тушиб жон бераётган балиқчани эслатарди.

Уни ҳаммадан кўра бойнинг ўғли Истам азобларди. У Шодидан уч ёш катта бўлиб, уни ҳар куни бир неча бор тутиб урар, бундай пайтларда Шоди қонқақшаб йиглар, Истамнинг онаси келиб: «Нега йиглайсан?» деб бола бечорани яна калтакларди.

Шоди бир оз улғайгач, кунларнинг бирида ўзининг ҳимоя қила олиш қудратини синаб кўрди — Истам яна ура бошлаганида унинг оёғидан кўтариб, сунадан ағдариб юборди.

Истамнинг онаси бу «гуноҳи» учун Шодини ҳам ўзи урди, ҳам эрига урдирди. Гўдак айиқдай барзангининг калтаги зарбидан касал бўлиб қолди ва бир ойдан сўнг оёққа турди. Бир неча вақтгача бой ва унинг хотини кўзларига Шоди кўрингундек бўлса уни уриб юрдилар.

Шоди бундай ҳақорат ва калтакларга бардош бера олмай, хўжайинларга кўринмасликка қарор қилди: у беда ва сомон ғарамларининг ичига, шох-шаббаларнинг орқасига бекиниб ётиб юрди.

Бутун ҳаёти ўғли билан пайванд бўлган ва уни жонидан ҳам азиз кўрадиган меҳрибон онаси унга ёрдам бера олмас, ҳатто бир парча қотган нонни ҳам унга яширинча берарди. Бой Сорани ўз никоҳига олган кундан бери Шодини бирон марта ҳам ўз исми билан қақирмас, доим уни «етимча» деб қақирар, «етимча» деб ишга буюрар ва ҳатто «етимча» деб урар эди.

Бойнинг бошқа оила аъзолари ҳам уни «етимча» деб қақирадиган бўлиб қолишди.

Шоди улғайгач, кичикликни ифодалайдиган «ча» кўшимчасини тушириб қолдириб, «етим», деб атайдиган бўлдилар.

Бора-бора унинг асл исми хотирдан кўтарилди. Ҳатто Шодининг ўзидан ҳам: «Номнинг нима?» деб сўрасалар: «Етим», деб жавоб берадиган бўлиб қолди.

Шунинг учун ҳам биз энди ҳикоямиз давомида уни «Етим» деб атаймиз, баъзан отасининг номини қўшиб: «Етим Мурод ўғли», деб юритамиз.

Февраль ойи. Қор аралаш ёмғир ёғиб турарди, баъзан қаттиқ изгириш шамол эсарди. Кенг, очиқ майдонда жуда кўп кишилар ана шу қор-ёмғир остида тик турардилар. Дарё лабида улар жон сақлайдиган бирон бошпана йўқ: на қишлоқ, на гор ва на иморат бор. Фақат қарбосдан¹ тикилган жигарранг чодир кўзга ташланарди, холос. Унинг устига қизил матодан гул тикилган бўлиб, олд қисмига йўл-йўл матодан (шомиёна) айвонга ўхшаш бир жой ҳозирланганди.

Чодирда ҳеч ким йўқ эди, лекин унинг олдида шомиёна сипоҳларникидек шолғомсимон салла ўраган, эгнига баҳяли бухороча чопон ва оёғига пошнаси баланд амиркон этик кийган уч-тўрт нафар қоровулнамо кишилар турарди. Улар белларига оқ фўта боғлаган бўлиб, бу уларнинг амир саройининг паст табақадаги хизматчиларидан эканини кўрсатиб турарди.

Улар чодир атрофини қўриқлашар, бу ерга тўпланиб турган кишиларни чодирга юз қадамдан берига йўлатмас, ҳатто бирон киши чодирга тикилиб қараса, улардан бири:

— Бу томонга қарама! Кўзингни юм!— деб бақирар эди.

Узоқдан чопиб келаётган отлиқ кўринди: тўпланганларнинг диққати бир зум ўша томонга жалб бўлди. Отлиқ чодир олдига етиб келиб, шомиёна остидаги кишиларга қараб:

— Ҳазрати олийнинг кўчлари йўлга тушди,— деди-да, отини орқага буриб, чоштириб кетди.

Бир-икки дақиқадан сўнг бошқа бир киши от чоштириб келиб:

— Улуғ зот от сўрабдилар,— деди-ю, бу ҳам келган йўлига қайтиб кетди.

Сал фурсат ўтмай яна бир отлиқ келиб:

— Зоти ҳумоюн отлари эгарини зийнатладилар (яъни отларига миңдилар),— деб келган изига равона бўлди.

Шундан сўнг бу ҳаракат бир неча бор такрорланди. Ҳар икки-уч минутда бир-икки киши от чоштириб келиб, изига яна қайтар эди.

Лекин бу хилдаги бекордан-бекорга от чошишлар узоқ вақт давом этмади. Эгар орқасига гиламга ўралган қаравот бойлаб олган бир киши от чоштириб келди.

Йиғилганлардан бири — оёғида чорик, юпунгина кийинган бир киши ёнида турган сипоҳинамо бир одамдан:

— Бу нимаси?— деб сўради.

— Бу қаравот ғоят мўътабар. Жаноби олий ҳар гал бирон жойда ётмоқчи бўлсалар, шу қаравотда ётадилар,— деб жавоб берди у.

Қаравот келтирганнинг орқасидан бир отлиқ кўринди. У бир қозонни қонга солиб, эгар қошида ушлаган ҳолда чопиб келарди.

— Бу нима?— яна сўради ҳалиги киши.

— Бу қозон. Унда янги дамланган палов бор, ўчоқ бошидан

¹ Қарбос — жайдари пахта ишидан тўқилган мата, бўз. (Ред.)

кўтариб келаётир,— деди бояги сипоҳи,— агар жаноби олийлари бирор манзилда палов сўрагудек бўлсалар, сузиб берадилар.

Яна бир отлиқ чоғиб келди. Унинг оти устида гишт қолиб сингари бир жуфт икки кўзли чорқўб бўлиб, унинг ҳар бирига биттадан сопол кўза ўрнатилган (ҳаммаси тўрт кўза) отлиқ эса уларнинг ўртасига икки оёғини отнинг гарданига осилтириб, қўлига хитой чиннисини ушлаган ҳолда келарди.

— Бу нима?— деб сўради бояги юпун одам.

— Бу кишини «сўфнобқаш» дейдилар, бу кўзалар тиниқ сув билан тўлдирилган, жаноби олий сув сўраганларида ўша кўзалардан ана шу косага қуйиб берадилар,— деди.

Унинг орқасидан бир отлиқ белбоғига коса солиб, унинг тўрт бурчагидан ушлаб, осилтириб олган ҳолда чоғиб келди.

— Бу нима?— яна сўради ҳалиги киши.

— Бу одам шарбатдордир. Белбоғидаги коса шарбатга тўла. Мабодо жаноби олий шарбат талаб қилсалар, шарбатдор шу косани тутади.

Шу найт йўл четидаги бир ковақдан юмронқозик кўриниб қолди. Томошабинлардан бир неча киши тошкесак олиб унга ҳужум қилдилар, у эса одамлардан кўрқиб ўзини йўл ўртасига ташлади. Шарбатдорнинг оти ҳурқиб, орқага тисарилди. Шарбатдор отдан йиқилди, қўлидаги коса томошабинлар олдига тушиб чил-чил бўлди. Ичида шарбат йўқ экан.

— Коса бўш экан-ку,— деди юпун одам сипоҳига қараб, «ёлғончи экансан-ку», деган оҳангда.

Сипоҳинамо уялиб, қизариб, изза бўлиб кетди. Шу вақт унинг ёнидаги бир киши ганга аралашди.

— Балким амир ўша каравотда ҳам умрида бирон марта ётмагандир. Қозон ҳам бўш, кўзалар ҳам сувсиздир. Лекин буларни эл назарида «подшолик дабдабасини жилвалантирмоқ» учун олиб юрадилар ва югур-югур қиладилар.

Энди йўлдан якка-ёлғиз отлиқлар эмас, балки гуруҳ-гуруҳ от-аравалар, тўрт томонга лой сачратиб, бир-бирини суриб ўта бошлади. Ана шу аравалар қаторида соябонли бир арава кўринди. Араванинг соябони кигиздан бўлиб, ҳамма томони маҳкамланганди.

— Бу ўрда араваси,— деди сипоҳинамо,— ҳеч ким ундан бу қандай арава деб сўрамаган бўлса ҳам, яна давом этди.

— Унинг ичида жаноби олийнинг муҳтарам ҳарамлари ва азиз хотинлари ўтирибдилар. Уларни номаҳрамларнинг назарида асрамоқ учун соябонни маҳкам бекитганлар.

Арава чодир олдига бориб тўхтади. Соябон тагида турган хизматкорлардан бири кигизнинг бир четини кўтариб очди — аравадан ўн олти-ўн етти яшар бир неча ўғил бола бири-кетини тушиб, чодирга кирди. Уларнинг уст-боши тоза бўлса-да, ранги заъфарондай сарғайиб кетган, заҳил эдики, худди узоқ йиллар зиндонда ётиб чиққан ёки бир неча йиллик беморликдан энди бош кўтарган кишини эслатарди.

— Булар кимлар?— деб сўради бояги юпун киши,— у ҳар

бир нарсани сўраб билиб олишни истарди. Аммо ҳар бир нарсага изох бериб турган маҳмадона сипоҳинамо киши у араваги яқиндагина «ўрда араваги» деган бўлса ҳам, бу саволни жавобсиз қолдирди. Сўзи ёлгон чиқиб шарманда бўлгани учун тескари қараб, ўзини эшитмаганга солди.

Лекин бу саволга бошқа бир киши жавоб берди.

— Булар амир зулм-зўрлик билан ота-оналаридан тортиб олган болалар: улар шундай мазлум асирларки, амир уларни ўзининг мурдор даргоҳида даҳшатли асирликда сақлайди: улар ниҳоллардирким, амирнинг ифлос оёғи остида поймол бўлганлар: улар янги очила бошлаган гунаҳлардирким, зулм исканжасида мажруҳланганлар, улар сарой ҳаётидан нафратланадилар, азоб чекадилар, алам кўрадилар, шунинг учун ҳам улар гарчи тирик бўлсалар ҳам, ранглари мурдага ўхшайди.

Аравалар ва отлиқлар ўтиб бўлгач, орқадан амирнинг аскарлари кўриди. Уларнинг уст-бошлари кавказча бўлиб, ўзлари ҳам «Кавказ» аскарлар деб аталардилар.

Кавказ аскарлари ортидан амирнинг удайчи ва шиговуллари пайдо бўлди. Уларнинг қўлида боши зарҳал қилинган тўқмоқлар бўлиб, тилла эгар-жабдуқли отларга миниб олгандилар. Аммо булар от чоптирмай, аста-секин келардилар.

Улардан бири:

— Амир ҳазратлари музаффар ва мансур бўлсинлар.— деса, бошқа бирови:

— Ҳазрати амир жаҳонгир бўлсинлар! Қиличлари бурро, сафарлари бехатар бўлсин,— дерди.

Учинчиси худди уларга жавоб бергандек:

— Илоҳи омин!— дер эди.

Чориқ кийган юпун киши бу сўзларни эшитиб, хахолаб кулиб юборди.

— Нега куласан?— деб сўради биров.

— Амир қўлига қурол олиб ўзини йўқотишга аҳд қилган мазлум меҳнаткашларга қарши юришда зафар тополмади, тоша олмайди ҳам. Шунинг учун, кўриб турибмизки, мамлакатдан қувилиб, шармандаларча бегона юртларга қочиб кетаётир. Улар ҳали ҳам: «Амир ҳазратлари музаффару мансур бўлсинлар, қиличлари бурро бўлсин, жаҳонгир бўлсинлар», деб бақирмоқдалар. Ахир бу қулагли эмасми,— деди у.

— Қуролланган ситамднийда меҳнаткашлар қўлидан бошини қутқариб қочиб кетиши ҳам амир учун бир зафардир,— деди бошқа бир киши ва сўзини давом эттирди,— у жаҳонгир бўлмаса ҳам бегона юртда дарбадар юриб, «жаҳонгард» бўлади.

Яна бир тўда аскарлар кўриди. Ўртасида «амир келаётир» десалар ҳам, уларни қуролланган афгонлар ўраб олгани учун, ҳеч ким уни кўра олмасди.

— Нега амир ўзига афгонлардан нобонлар таплади экан?— сўради чориқ кийган юпун.

— Чунки у халққа кўн зулм қилган, ҳаммадан кўрқади, ўзининг содиқ сарой лашкарларидан ҳам кўнгли тўқ эмас. Шунинг

учун ҳам халқни талон-торож қилиб йиққан пулларга ёллаб олган бегона аскарлар ҳимояси остида қочиб кетаётир, — деб таъкидлади томошабинлардан бири.

Амир чодир олдида отдан тушиб, ичкари кириб кўздан ғойиб бўлди. Бир оздан кейин хизматкорлардан бири бир амалдорни амир олдига чақириб кетди. У амалдор беш дақиқадан сўнг чиқиб, бир гуруҳ томошабинлар олдига бориб, бойлар, маҳаллий амалдорлар, муллаларни, арбобу оқсоқолларни ажратиб, бир четга чиқариб, уларга амирнинг салом ва тоншириқларини етказди:

«Ҳаноби олий тақдиру нон-насиб ҳамда оллоҳи таолонинг продасига кўра, қўшни мамлакат тупроғига ўтадилар. У киши ўзларининг содиқ қулларининг большевиклар қўлида азоб тортишларини истамайдилар. Шунинг учун ҳам сизларга раҳм айлаб, «бойлар барча қимматбаҳо моллари, нақд пуллари, қурулларини ва бола-чақаларини олиб, ортимдан дарёдан ўтсинлар», дедилар. Инчунин, ҳазрати олий марҳамат айладиларки, бойлар етим, чўпон ва хизматкорларини ҳам дарёдан олиб ўтсинлар, токи қадрдон дўстимиз бўлган қўшни мамлакат тупроғида ҳам деҳқончилик, чорвачилик ва савдогарликни йўлга қўя олсинлар: муллалар бу ерда қолиб бизнинг ҳаққимизга дуо қилсинлар ва халқни бизга қарши тиг кўтарган большевиклар ҳамда ялангоёқларга қарши қўзғатсинлар: маҳаллий амалдорлар эса қўлларига қурул олиб, қишлоқларни талон-торож қилсинлар, бинолар ва экинзорларга ўт қўйсинлар, халқни қириб, хонавайрон этсинлар, токи ҳамма жонидан тўйиб, бизнинг давлатимизни шод этсин: арбоб ва оқсоқоллар ниқобланиб, большевиклар ҳукуматининг ичига кириб олсинлар ва имконияти борича уларнинг ишини қўпоришга ҳаракат қилсинлар...»

«Мамлакат аъёнлари» амирнинг тонширигини эшитган:

— Ҳаммамиз, мол-жонимиз, хотин, бола-чақаларимиз билан ҳазрати олий фармонларининг бандасимиз ва умид қиламизки, яқин кунларда «ўз» мамлакатимизни қўлга киритамиз — деб гала-говур кўтардилар.

Уларнинг бу шовқин-суронига жавобан, кўпчилигини юпуилар ташкил этган омма орасидан биров қўлини оғзига қилиб ҳуштак чалди, бошқа бирови:

— Бундан буён бу мамлакатни фақат тушингизда кўра оласиз холос, — деди.

Аммо амир ва унинг амалдорлари уларни таҳқирлаган шахсни халқ орасидан топиб жазолашлари учун фурсат қолмаганди: узоқдан тўн садоси эшитилди, амир ва амалдорлар ўзлари учун тайёрланган кемаларга тушдилар ва кемачилар кемаларини Афғонистонга томон сурдилар.

Амир кўздан ғойиб бўлгач, бойлар ўғиллари ва ўзларига яқин кишиларга чўлга бориб, учраган пода ва қўйларни ҳайдаб, дарёдан олиб ўтишни буюрдилар, ўзлари эса қимматбаҳо матолари, пул, хотин-халаж, фарзандларини, хизматкорларини олиб келиш учун қишлоқларига жўнадилар. Шу жумладан, Эшонқулбой ҳам молларини ҳайдаш учун Шоқулни яйловга жўнатиб, ўзи қишлоқ томон от чоштириб кетди.

Дарё лабида елканли бир неча маҳаллий кемалар тайёр турарди. Чошарлар дангдан ва яйловдан ҳайдаб келган пода, қўй-эчкиларни сиққанча кемаларга жойладилар. Шунга қарамай, дарё лабида талайгина қўй қолган — улар учун кемада жой йўқ эди. Ҳайдаб келган қўйларининг оёғидан боғлаб, жонсиз парсадек, устма-уст тахламоқчи бўлдилар, лекин кемачилар бунга розилик бермадилар.

— Агар кемага меъеридан ортиқча юк ортсангиз, гарқ бўлади, — дедилар.

Қўйлар кетидан югура-йиқила дарё лабига етиб келган Етим Мурод қўйлар қатори кемага тушиб олди. Кемага кўпроқ қўй сиқдириш мақсадида кемачилар билан жанжаллашаётганларнинг бири Етимнинг кемага тушиб олганини кўриб, югуриб борди-да, уни даст кўтариб дарё қирғоғига олди:

— Кимнинг дардига малҳам бўласан, сенинг ўрниңга бир қўй ўтса, бизга фойда. — деди-да, — четда қолган қўйлардан бирини тутиб кемага солди ва кемачига қараб:

— Мана бу қўй анови боланиң ўрнига жойлашиди, — деди.

Етим йиқилган жойидан туриб, югуриб келиб кемага тирмашиб чиқмоқчи бўлди:

— Онажон, онажонгинамга бораман, — деб фарёд уриб йиғлади. Аммо мол ҳайдаб келган бояги киши уни кемага чиқазмади.

Лекин Етимнинг оху ноласига раҳми келган кемачи уни кўтариб кемага олди-да, ўз ёнига ўтказиб деди:

— Майли, кема юки оғирлашиб, гарқ бўлса, бойларинг молмулки нобуд бўлади, менга нима? Сени эса кема гарқ бўлганда омон-эсон қутқариб овангга тоншираман.

* * *

Етим Мурод дарёдан ўтгач, мусофирлар яшайдиган жойларни бирма-бир қидириб чиқди, тоғ этаклари, дара, далаю қирларни, сою жилғаларни, жар ва горларни кўздан кечирди. Аммо бу жойларда онасидан — дарё кечиб етиб олмоқчи бўлгани ягона мушфиқи меҳрибонидан асар тонмади.

Дарёга яқин жойлардан онасини тона олмагач, Етим ёт мамлакатнинг ичкарироғига кириб бормоқчи бўлиб йўлга тушди. У йўл-йўлакай оқ муҳожирлар яшайдиган жойлардан ўтди. Кеч кирганда очликдан лоҳасланди, дармони қурди. Бир муҳожирнинг уйига бориб, ночорликдан нон сўради. Уй эгаси бир нарча нон берни ўрнига:

— Бу мусофирчиликда ўзимизни тўйғиздигу сен қолдингми, — деб қувиб солди.

Ваҳоланки, бу она аъзолари ун тўла қонларни тахлар, қочни олдидан ёнган нонларини шамоллатар, гўшт тузларди. Қўйларни соғиб қатиқ ивитиш, қув ишини ва қурт қуритишга тайёргарлик кўрарди.

Етим ўша кеча ичаклари буралиб оғриган ҳолда бир унгурга кириб ётди, лекин уйқуси келмади, уёқдан-буёққа аганаб, унгур деворига бошини уриб, меҳрибон онасини ёд этиб, фарёд чекиб йиғлади. Аммо унинг фарёдини эшитадиган, нолаю афгонига қулоқ соладиган кимса йўқ эди...

У азонга яқин ухлаб қолдими ёки ҳушидан кетдими, буни ўзи ҳам билмайди, кўзини очиб қараганида қуёш нури унгур ичини тўлдирганди. Етим унгурдан чиқиб, оч-наҳор йўлида давом этди.

Чошгоҳга келиб тамоман оёқдан қолди, тинкаси қуриб, ўтган йилги қуруқ буталари кўриниб турган ўтзорга чўзилди-да, қор-ёмғирда қолиб ивиган шохчани беихтиёр оғзига солиб шимди. Лекин юта олмади, шохча аччиқ ва кўнгили айнитувчи бир маза берди. Шохчани ташлаб, кетма-кет тупура бошлади, лекин кўнглининг айниши ва оғзининг бемазалиги йўқолмасди.

Бир неча дақиқадан сўнг қорни ва оғзи ўз ўрнига келиб, очлик шиддати уни бирон нарса ейишга ундади. У чўп билан ерни қазиб, баҳор нами билан сув югурган бир илдиэни қовлаб олиб, шимди. Бу ҳам аччиқ ва бемаза эди. Лекин шимганда ундан бир шира чиқди, Етимда уни ютиб юбориш майли уйғонди. У кўзларини чирт юмиб, афтини буриштириб туриб, шимаётган илдиэини ютиб юборди. Бу сафар кўнгли айнимайди.

Энди Етим дадилланиб яна бир неча илдиэни қовлаб олиб, чайнаб ютди. Нафси ҳам бир оз ором олди, ўзи ҳам сал тетикланиб йўлга тушди.

Бугун Етим ўз қорнини қўлмақ сув ва қўкат илдиэи билан бир неча бор миннатдор этиб, кечгача онасини қидириб, яна унгурга кириб ётди.

Бу кеча ётиши биланоқ ухлаб қолди, лекин ярим кечада уйғонса қорни қаттиқ бураб оғрир, кўнгли айниб, қайт қилгиси келди: қайт қила олмасди. У кечани шу алпозда ўтга тушган қилдек жизганак бўлиб, сувдан узоқлашган балиқ сингари питирлаб ўтказди ва қуёш нури билан унгурдан чиқди. Аммо қорнининг бураб оғриши, оёқларидаги қавариқлар йўл юришга қўймас, кечаги қаварган жойлар ёрилиб, ярага айланган эди.

Энди унинг олдида икки йўл бор эди: ё шу ерда қолиб, ўз ўлимини кутиш, ёки эмаклаб бўлса ҳам ўз мақсади йўлидан — меҳрибон онасини топиб кўриш йўлидан бориши керак эди.

У: «Шу ерда қолсам ҳам, юра берсам ҳам, насибам ўлимдир, аммо бир жойда умидсизликда қолиб ўлгандан кўра, мақсадга эришиш — онамни топиш йўлида ўлмоқ афзалдир», деб кўнглидан ўтказди-да, ўрнидан туриб йўлга тушди, лекин беш-олти қадам босгач йиқилди, оёқ ва қўлларининг оғриғи уни тик туришга қўймасди. Энди у эмаклашга киришди, қафтларию тиззаларини ерга маҳкам тираб эмаклайверди.

Бир соатдан кейин чақир тошлар, буталар ва тиканлар бутун қўлу тиззаларини тирнаб қип-қизил қонга бўяди. Аммо у йўлидан қайтмай, тирсақларини ерга тираб, яна эмаклай бошлади...

Етим шу зайлда эмаклашнинг тўртинчи кунда онасини учратди. У кенг саҳронинг қоқ ўртасига қурилган улкан бир равотнинг олдида қўй боқиб юрар эди.

У онасини кўриши биланоқ:

— Онажон!— деб ўрнидан сакраб турди-ю, қушдай учди. Лекин беш-олти қадам югургач, беҳуш бўлиб йиқилди, фавқулодда шодликданми, оёқ ҳамда қоринларининг кучли огриғиданми, йиқилди.

Сора жондан азиз ўглининг овозини таниди ва говронини бир томонга улоқтириб, жўжаси томон қанот ёзиб югурган товуқ сингари икки қўлини ёзиб, қулоч очиб югурди.

— Жонгинам, азизгинам, ширингинам!— дерди у.

Етим мушфиқ онасининг кучоғида, унинг ҳаётбахш бўсалари остида ҳушига келди-да, қақраган лабларини мунис онасининг лабларига босди. Кейин худди хумори бўлиб, май тўла қадахни бир кўтариб ҳушидан кетган майхўрдек, яна ўзини йўқотди...

Сора Етимни ўз оғушида илиқ бўсалар билан яна ҳушга келтиргач, уни суяб равотга киргизди. Бу ерда бой ҳам, унинг ўгли ҳам, хотини ҳам йўқ эди.

IX

— Бу равот кимники?— деб гап бошлади Етим.

— Маҳаллий бойлардан бириники экан, у кузда қишлоқдаги ҳовлисига қўчибди, бой ундан сўраб, шу ерга жойлашди.

— Бойнинг ўзи қаерда?

— Қолган молларини олиб ўтиш учун дарё лабига кетди.

— Кундошларингиз қаерда?

— Ҳалок бўлдилар.— деди Сора ва қандай ҳалок бўлганини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Соранинг айтишича, Эшонқулбой моллари ва хотинларини дарё лабига олиб келганда у ерда фақат битта кема бор экан. холос. Бой қорамоллари, рўзгор буюмлари, дон-дун ва шу сингари бор нарсаларини кемага ортибди: кеманинг юки меъёрдан ортиб кетгани учун кемачилар бой ва хотинларининг кемага тушишларига розилик бермабдилар. Бой ўзи ва оила аъзоларини дарёдан гунсарда¹ олиб ўтишга мажбур бўлибди. Эшонқулбой уч хотинини учта гунсарга ўтказиб, ўзи бир гунсарга минибди, ўгли Истамни орқасига мингаштирибди-да:

— Кўзларингни юм, икки қўлингни қўлтиғим остидан ўтказиб мени қучоқлаб ол,— дебди.

¹ Гунсар — мешга ўхшаш бўлиб, ичига дам бериб, катта сувлардан миниб ўтадилар.

Бой олданда, хотинлари кейинда дарёдан ўта бошлабдилар. Дарёнинг ўртасигача гунсар бир қадар тинч борибди. Аммо дарёнинг тўққинчи жойига етганда, бойнинг икки хотини гунсарларини бошқара олмабдилар: аввал катта хотини, унинг кетидан кичиги гунсардан йиқилиб, икки-уч марта сувга чўкиб юзага чиққач, тез оқар сувда гойиб бўлибди. Фақат бой, Сора ва Истам дарёдан эсон-омон ўтибдилар.

Сора ҳикоясининг охирида:

— Шундай қилиб, мен бойнинг ягона хотини, канизаги, чўпони ва ягона хизматкори бўлиб қолдим, — деб таъкидлади.

— Истам нима бўлди? — деди Етим.

— Истам дарёдан саломат ўтди, уни отаси ўзи билан бирга олиб кетди. Бой ҳеч қачон уни менинг олдимда ёлғиз қолдирмайди, менга ишонмайди, «душманлик қилиб, ўғлимга шўкаст етказмасин», деб кўрқади.

— Бойнинг чўпон ва етимлари қани? — яна сўради Етим.

Сора бу сўроққа жавоб бериш ўрнига, қочиб келинган кун ҳикоясини айтиб берди.

Соранинг айнишига қараганда, қишлоқ бойлари, шу жумладан Эшонқулбой ҳам амирни қузатгач, қишлоққа қайтиб, молларини йиғиб, галлаларини қоп-қанорларга солибдилар, пон ёптириб ва қўй сўйдириб бир неча кунлик озиқ-овқатларини гамлабдилар: «Мамлакатимиз қофиристон бўлди, бизга ҳамроҳ бўлиб юринглар, мусулмонбодга борамиз», деб етим ва чўпонларига итти қилибдилар. Шу пайт қишлоқда анчадан бери кўринмаган бир одам пайдо бўлибди. Бу Муроднинг ўлиги дарё лабидан тошилгани ҳақидаги хабарни олиб келиб, ўша воқеадан сўнг гойиб бўлган киши экан. У хотин, бола-чақасини кўргани йилига бир-икки марта келса ҳам бир кеча ётиб кетиб қоларкан.

Ана шу одам амир қочаётган ва бойлар қочиниша ҳозирланаётган кун қишлоққа кириб келибди. У камбағаллар оммасини, етимлар ва чўпонларни бир жойга йиғиб, революция ҳақида гапирибди ва халқни бойлар кетидан бормасликка чақириб, бундай дебди:

— Совет ҳукумати — ишчи-деҳқонлар ҳукуматидир, у камбағалларга ҳаммаша ёрдам беради, уларни бойлар қуллигидан халос этади, ер-сув беради. Камбағалларнинг фарзандларини ва ота-онасиз, кимсасиз болаларни сағирхоналарда тарбиялайди, уларни ўқитади, иш ва хунар ўргатади.

— Бойлар сизларни большевиклардан кўрқитмоқдалар, хўш, большевиклар ким? — деб ўртага савол ташлабди ва ўзи жавоб берибди:

— Большевиклар бир партиёга бирлашган ишчиларнинг илгор қисми. Уларнинг асосий вазифаси — бойлар, амир ва амалдорлар зулмидан кишиларни озод этиш. Улар барча ишчиларни ўз атрофларига жишелантириб, Россия аҳолисини подпо, амалдорлар ва текинхўр бойлар зулмидан халос қилдилар. Большевиклар партиясини ишчи-деҳқон ҳукуматига раҳбарлик қилади. Большевиклар партиясига Лениндок дунёнинг энг доншманд кишиси раҳбарлик

қилаётир. У бутун умрини меҳнаткашларнинг бахт-саодати учун сарф қилган кишидир.

Нотиқ бир оз сукут қилиб, халқни кўздан кечирибди: одамлар узумни дона-дона қилиб егандек, унинг ҳар бир сўзининг маъини чақишибди. У ўз нутқининг таъсиридан завқланиб, давом этибди:

— Бойлар. «Энди мамлакатимиз кофиристон бўлди», деб сизларни қўрқитармиш. Аммо большевиклар ва Совет ҳукуматида «мусулмон» ва «кофир» деган сўз йўқ. Большевиклар одамларни икки гуруҳга: бойлар ва бечоралар, яъни текинхўрлар ва меҳнаткашларга ажаратадилар. Совет ҳукумати большевиклар партияси раҳбарлигида бутун дунё меҳнаткашларини ўзининг азиз дўсти ва фарзанди деб билади. Шунинг учун ҳам Совет ҳукуматини барпо этган улуг рус халқи Бухоро меҳнаткашларига ўз ёрдам қўлини чўзди ва уларни амирнинг зулм истибодидан халос этди, бундан кейин ҳам бизга ҳаминша кўмаклашади.

Ҳаммадан олдин Шоқулнинг бир товук учун икки тиши уриб синдирилган етими сўз олиб, нотиқ йиғитнинг айтганларини тасдиқлабди ва Шоқулнинг дастидан кўрган азобларини ҳикоя қилиб берибди. У сўзининг охирида:

— Мен ўн беш йилдан бери Шоқулбойвачча эшигида хизмат қилдим, аммо тўйиб нон емадим, янги кийим киймадим. Бу текин меҳнатим эвазига битта тош мукофот олдимки, бу билан икки тишимни уриб синдирди. Агар олдин одамлар мени «Эргаш» деб атасалар, ана шу «мукофот»дан сўнг «Эргаш бедандон» деб атайдиган бўлиб қолдилар.

Эргаш бедандон жим бўлгач, бояги киши:

— Справка,— деб гап бошлади,— агар Шоқул сенинг хизматларинг эвазига бир тош «мукофот» бериб, тишларингни синдирган бўлса, Эшонқулбойнинг буйруғи билан у Муродга бир ўқ мукофот бериб, ёруғ дунёдан йўқотди, унинг хотинини ўзига чўри, ўглини етим қилиб олди.

Халқ йиғитининг бу сиравасидан галаёнга келди, уларнинг ҳар бири ҳозиргача Муроднинг Эшонқулбой фармойиши билан ўлдирилганлиги ҳақида гумонсираб юрган бўлсалар ҳам, лекин бу хилдаги аниқ хабарни эшитмагандилар.

Бу хабар Сорага ҳам бориб етди. У ҳам меҳрибон ёстиқдошининг кушандаси қонхўр Шоқул ва йиртқич бой экалигини аниқ билди.

Йиғиндан сўнг халқ шу қадар газаблангандики, агар ҳозир уларнинг қўлида қурол бўлганда қочишга тайёрланган бойларни қириб ташлаб, мол-мулкларини талон-тороғ қиларди. Афсуски, уларда белкурак ва кетмондан бошқа қурол йўқ эди, ҳар қайси бойда эса икки-учтадан беёотар бор эди. Шунга қарамай, меҳнаткаш халқдан ҳеч ким бойларга эргашиб қочиб кетмади.

Сора қочиб ўтилган кун воқеасини ҳикоя қиларкан деди:

— Шундай қилиб, Эшонқулбойнинг етим ва чўпонлари ҳам бошқа одамлар сингари Совет ҳукуматига кўнғил қўйиб, бойнинг

орқасидан кетмадилар ва мен ҳам кетмоқчи эмас эдим. Аммо бу қонхўр бой мени ўзидан бир қадам ҳам нари силжитмади, елкасига мияттиқ оingan, белига қилич боғлаган ва қўлига тўппонча ушлаган ҳолда олдига солиб ҳайдаб келиб гуписарга ўтқазди. У дарёда бошқа хотинларининг гуписарини ўз ҳолига қўйиб юборса ҳам, қочиб кетмасин деб, мен минган гуписарнинг арқонини ўз қўлига ушлаб олдди.

— Бойларга қарши чиққан одам ким экан, мен уни танитайманми? — деб сўради Етим.

— Сен танитаймансан, у қишлоққа жуда кам келарди, сен уни ҳеч кўрмаган бўлсанг керак, — деди Сора ва бир оз сукутдан сўнг: — Э...Э... танитайманг ҳам биласан. Қурбон деган бола бор-ку...

— Ҳа, ҳа, биламан, — деб онасининг сўзини бўлди Етим, — у жуда яхши бола, мен уни «Қурбон ака» дер эдим. Яйловда мен қўйларни эплай олмай қолсам, менга ёрдамлашарди.

— Тўғри айтасан, — сўзида давом этди Сора, — ана шу одам Қурбоннинг отаси, исми Рўзимурод.

— Энди танидим, мен у кишини бир марта кўрганман. Бола уни менга кўрсатиб: «Мана шу киши менинг отам», деган эди. Лекин мен ишонмагандим. Чунки у болалардек ёш кўринар, бўйи баланд бўлса ҳам соқолсиз, озгина мўйлови бор эди, холос.

— Унинг ёши ўттиздан ошган. Доим соқолини қирдириб юради, шунинг учун сенинг кўзингга ёш боладай кўринган, — деди Сора.

— Яхши экан. — деди Етим.

Суҳбат охирида Сора ўғлига:

— Сен менинг орқамдан келмаганимда яхши бўларди. Рўзимуроднинг айтишига қараганда, у ерда қолганимда большевиклар сени етимхонага олиб бориб тарбиялар эди, ўқитиб, одам қилиб чиқарардилар. Агар умримиз боқий бўлса яна кўришардик.

Етим Мурод ўғли онаси билан бўлган ана шу суҳбатдан сўнг большевиклар мамлакати — ўз она-Ватанига яна қайтиш фикрига тушди. У ўз дёёрига бориб, етимхонада тарбияланиб, одам бўлиб чиқишни орзу қилди, лекин ёш бўлгани учун бу мақсадини амалга ошириш йўлини топишга ожизлик қиларди.

Х

Рўзимуроднинг қишлоқ камбағаллари умумий йиғинида берган справкасига кўра. Мурод йўқолган кунини эрта саҳарда уйдан чиқиб Эшонқулбойнинг ҳовлисига бориб, қўйларни ўтлатиш учун даштга ҳайдаб кетганди.

Қўйлар ҳали тўймай туриб, ҳавонинг авзойи бузилди. Аввал қаттиқ шамол турди. Сал ўтмай шимоли-ғарбдан қора булутлар кўтарилиб кела бошлади. Момақалдироқнинг қасир-қусури дашту дараларга даҳшатли гулгула солди.

Ҳар томондан гирдибод шамол кучли қуюн ҳосил қилиб, чангу тушроқ, хас-чўиларни фалакка кўтарди, ҳатто илдири

мустаҳкам ҳўл гиёҳлар ҳам ердан узилиб, қуюнда осмонга кўтарилди. Қуюн шу даражада кучли бўлдики, уни кузатувчи осмон билан ер ўртасида кунгурадор минора қурилиб таги ердаю боши осмонга етибди, деб гумон қиларди. Кўп ўтмай, қуюн кенг саҳрони ана шундай кунгурадор минораларга тўлдириб ташлади.

Фавқулодда фалокатга учраган Мурод қўлидаги қўйларни энлай олмай, ҳар томонга тўзғитиб юборди. У нима қиларини билмай, саросимага тушиб қолди. Қўйларнинг тумтарақай бўлиб қочганини кўриб турса ҳам, лекин қай тарафга кетганини билмасди, чунки кўз очиб атрофга қараш ва ўзидан бир қадам наридаги нарсани кўриши мумкин эмасди.

Мурод бир соатча ҳар томонга кўр-кўрона югургандан сўнг, жазиллаб ачишаётган кўзларини қўллари билан бекитиб, бир жойда ўтирди, бўроннинг тинишини кутишга мажбур бўлди...

Ғарби-шимолдан эсаётган, кучли шамол ҳайдаб келаётган булутлардан сел қўйила бошлади. Чақмоқ қақилиши кундуз кунни қоронғи кечага айланган даштда онда-сонда равшанлик берарди. Қуюнда кўтарилган чанг-тўзонни ёмғир босди. Ҳали шамол тинмаган бўлса ҳам энди кўз очиш, чор атрофга бориб қўйларни ахтариш мумкин эди.

Мурод қўйларни ахтариб топиш ҳаракатига тушди. Кўп югуриб-елиб у қўйларни бир қамишзордан топди. Қўйлар бу ерда ҳам жим турмас, лой ва ботқоққа ботиб, тўрт томонга югуришар, қочардилар.

Мурод қўйлардаги бу безовталиқдан ҳайратда қолди ва диққат билан қараса, қўйларга бўри оралаб, бирининг қорнини ёриб еб турган экан. Қўйлар «ёмғирдан қочиб, қорга тутилган» кишидек бўрондан қочиб, бўри чанғалига дучор бўлгандилар.

Бу аҳволни кўрган Мурод нима қилишини билмай қолди: қўлида қурол йўқ эдики бўри билан олишса, қўлидаги бирдан-бир говрони бўри билан олишувга ярамасди. Агар бу қурол билан бўрига ҳамла қилса, унга емиш бўлиши турган гап.

Шу пайт қишлоқ томондан Шоқул кўринди. У орқасига милтиқ оingan ҳолда от чоптириб келарди. У қамишзорга яқинлашганда оти бир захкаш ерга ботиб қолди. Шоқул сакраб тушди-да, отини судраб чиқармоқчи бўлди, лекин иложи бўлмади, от захкашдан чиқишга уринган сари ботиб кетаверди. Шоқул отини қутқариб қолмиш учун кўн куч сарф этса ҳам бўлмади, жиққа терга ботиб, захкаш четида ўтириб қолди.

Мурод Шоқулга ва унинг отига ёрдам бериш учун югурди. У захкашга кириб, отининг олд томонига, кўкрагига кифтни тираган ҳолда тиззаларини захкашнинг чим босган ерига қўйиб отининг сийнасиндан кўтарди, от икки оёғини лойдан суғуриб захкаш чеккасига қўйди. Мурод эса ўзини четга олди. От икки оёғи куруқликка етгач, бир сакраб чиқди.

Бу ҳолни кузатиб турган Шоқул Муроднинг кучига қойил қолди. У ичида Муроднинг бу мўъжизакор ишига «офарин» айтган бўлса ҳам, кўнглида: «Мен бу одамнинг марди майдони эмасман,

агар орамизда очик-ошкора олишув бошланса қулимни кўкка совуради», деб ўйлади.

Шоқул отини етаклаб Мурод билан қамишзор олдига борди-да, қўйнидан иккита нон олиб унга узатиб, бугунги бўрон натижаларини сўради.

Бугунги югур-югур ва очликдан чарчаб, тинкаси қуриган Мурод дармонсизланиб ўтириб, бир нонни тишлаган ҳолда бўрон ҳикоясини ва бўрinning бир қўйни еяётганини айтиб берди.

Шоқул бўрinning қаердалигини сўради. Мурод бўри қўйни бўғизлаган жойни кўрсатди. Шоқул милтигини олиб, бўри томон эмаклади ва ўзи йиртқич кўрмайдиган бир насақамликка ётиб уни нишонга олди. Пороҳinning тутуни Шоқулнинг кўз олдидан таралганда бўрinning ўзи ёрган қўй олдида жон бераётгани кўринди.

Бўрinning дахшатида ҳали тинчимаган қўйлар милтиқнинг товушидан бешбаттар хуркиб, ҳар томонга қоча бердилар. Мурод эса уларни тинчитиб, қамишзордан чиқаришга ҳаракат қилар эди. Аммо шу пайт Шоқул унга қараб:

— Ортиқча ташвишланиб, бекорга овора бўлма, ҳозир уларни тинчитиш мумкин эмас. Уларни ўз ҳолига қўйиб, бери кел, дарё лабига борамиз. Сен нонингни сувга ботириб ейсан, мен эса биронта қирговул отиб, бугунги хизматинг учун сенга бераман, уйингга элтиб бола-чақанг билан қабоб қилиб ейсан, унгача қўйлар ҳам тинчиб қолади, — деди.

Шоқулнинг бу маслаҳати Муродга маъқул тушди. Шоқул отини тушовлаб, қамишзор ёнидаги майсазорга қўйиб юборди-да, иккови дарё лабига кетди.

* * *

Ёмғир тинган, лекин ҳаво ҳамон булут эди. Бугунги ёмғир, бўрон ва қуюндан кейин даштда бирон тирик жон кўринмасди. Буинг устига, ёўлда кетаётиб Шоқул бирон нарсани ёки бирон кишини ахтаргандек тўрт томонга олазарак бўлиб қарарди. Шоқулнинг бу безовталигидан таажжубланган Мурод:

— Нега ҳар томонга алаңлайсан, ё бирон киши, ёки бирон нарсадан хавотирланисанми? — деб сўради.

— Йўғ-е, мен ҳеч нарсадан хавотирда эмасман, умримда кўнглим паришон бўлмаган, ҳеч ким ва ҳеч нарсадан қўрқмаганман ва қўрқмайман ҳам. Бирон ўлжа учармикан, деб тўрт томонга қараётирман, — жавоб берди Шоқул.

— Шундай қуида даштда ов нима қилсин. — деди Мурод, — ҳаммаси бўрон ва ёмғирдан қочиб кетган.

— Шояд бўрон ва ёмғирдан қочиб, бизга дуч келса...

Мурод билан Шоқул дарё лабига етиб, бир жойга ўтирдилар. Мурод нон ея бошлади. Шоқул эса милтиқнинг уёқ-буёғини кўздан кечириб, овчиликни таърифлаб кетди.

— Овчилик жуда яхши ҳунар, овчи ҳар қуни янги ва мазали гўшт ейди: оҳу ва тулки каби ҳайвонларнинг терисини сотиб,

киссаси пулга тўлади, чиябўри ва бўриларни отиб, одамларни ва молларни бу йиртқичларнинг чангалида ҳалок бўлишдан ҳалос этади. Агар мен ўша бўрини отмаганимда, ҳозиргача кўп қўйини ҳалок этарди, ўзингга ҳам ҳужум қилиши турган гап эди.

Шоқул ўрнидан туриб тўрт ёққа назар ташлади ва яна ўрнига ўтириб, ўзини мақтаб кетди.

— Ўзим ҳам шунчали мерган бўлибманки, агар булбулнинг кўзини нишонга олсам, ўқим хато кетмайди...

Шоқул бир оз хомуш тургач, милтигининг ўқини кўздан кечириб яна гап бошлади:

— Лекин мен бу ҳунарни осонлик билан эгаллаганим йўқ: кўп машқ қилдим, қанчадан-қанча ўқларни бекорга кетказдим, ниҳоят, яхши овчи бўлиб етишдим. Ҳозир ҳам бўш қолган вақтларимда кўзим нишонга олишдан, қўлим милтиқ ушлашдан узоқлашиб қолмасин учун машқ қилиб тураман. Агар саҳрога чиқсаму бирон ов учрамаса, фақат машқ билан машгул бўлиб қайтаман. Бу ерда ҳам бир оз машқ қилиб туришга тўғри келади, ҳеч нарса кўринмаётир.

Ўқларни жойлаб, чор атрофни кўздан кечирган Шоқул Муродга қараб:

— Ўрнингдан тур, говронингни олиб бориб ҳов анови лойга тикка қилиб санчиб қўй! Бир жойини кўрсат, сен кўрсатган жойини ура оламанми, йўқми?— деди.

Мурод говронини Шоқул айтган жойга олиб бориб санчиб қўйди-да, унинг думалоқ бошини кўрсатиб:

— Ана шу ерни нишонга ол!— деб таёқдан четлашмоқчи бўлди. Милтиқни тайёр тутиб турган Шоқул Муроднинг нари кетишини кутмай, текинни босди. Мурод йиқилди: ўқ таёққа эмас, Муроднинг биқинига теккади. Шоқул милтиқни бир тарафга иргитиб, Муроднинг олдига югуриб борди ва тиширчилаб турган танани оёғидан судраб, дарёга ташлаб юборди ва:

«Ана энди бедов от ҳам, бешотар милтиқ ҳам ўзимники бўлди», деб кўнглидан ўтказди.

XI

Эшонқулбой бутун мол-мулкни дарёдан ўтказиб бўлгач, қўшни мамлакатнинг ичкарироғига кўчди. Бу ерда у янги равоат қурди, Шоқулни ҳам ўз равотига олди.

Янги равоатга жойлашгандан сўнг бой оқ танли муҳожирлардан бирининг қизига уйланди. Бойнинг янги хотини билан Шоқулнинг хотини равоат ичида бойбека бўлиб ўтиришарди. Рўзғор ишлари, молларга қараш ва уларни далага олиб чиқиш каби оғир ишларни Сора бажарар, Етим бу оғир ишларда онасига ёрдамлашар эди.

Бой бу ерда сирли тирикчилик ўтказа бошлади: у Шоқул ва ўғли Истамни олиб ярим кечаларда от миниб чиқиб кетар, бир неча кун гойиб бўлгач, яна ярим кечада равоатда пайдо бўлиб қоларди.

Бой равогда бўлган пайтларда унинг олдига кечалари кўк салла ўраган одамлар тез-тез келиб турардилар. Улар бойга милтиқ, тўшпонча ва ўқ тўлдирилган халталар берар, бой эса уларга Николайнинг тилла пулларидан ёки афгон рушьяларидан берарди.

Ана шундай яроқлар тўйлангач, бой Шокул ва ўгли билан биргаликда тўшпонча ва ўқларни хуржунларга жойлар, милтиқларни эса даста-даста қилиб шолчаларга ўрар, ҳар учовлари хуржунларни отга ортиб, милтиқларни эгар олдига қўйиб, ярим кечада равогдан чиқиб кетишар: бир неча кундан кейин яна қайтиб келишарди, қайтганларида уларнинг кўзида хуржун ҳам, милтиқ ҳам бўлмасди.

Бу хатти-ҳаракатни кўрган Етим унинг сирини билолмай, хайрон эди. Қўнлардан бир кун у бунни онасидан сўради.

— Менимча, бу мамлакатда қурол-яроғфурушлик сердаромад иш бўлса керак, шўннинг учун бой қурол-яроғфурушлик билан шуғуллана бошлаган бўлса ажаб эмас, — деди Сора.

Шу орада бир воқеа юз бериб, Етим бойнинг ғойиб бўлиш сабабини ҳам, унинг қурол-яроғ тўйлаб борицинининг сирини ҳам билиб олди.

Қўнлардан бир кун шомдан кейин Етим онаси билан қўйларни яйловдан олиб келди. Сора ичкари ҳовлига кириб кетгач, Етим қўйларни қўйхоналарга киритди. Шундан сўнг у қўйхона олдидаги туироқларни текислаб, ўзига жой тайёрлади ва хашак устига чордона қуриб ўтирди.

Бир соатдан кейин бойнинг ўгли Истам бир бурда пих бойлаган нон билан бир коса сув келтириб берди. Етим нонни ивитиб егач, ухлагани чўзилди.

Аммо ҳеч ухлай олмади: бир томондан, ҳаво иссиқ ва дим; иккинчи томондан, молхонанинг ўткир найзали чивиллари унга ҳужум қилиб, юз, кўзи, бўйинларини чақарди. Чивин чаққан жойлар куйганинг устига туз сепгандай ловуллаб ёниб, қичир эди. Қашиган сари огриқ кучаярди...

Тун ярим бўлиб қолганига қарамай Етим ухлай олмади. Шу орада равогнинг дарвозасини биров тақиллатди. Овозни эшитган Шокул дарвозани очди — икки отлиқ ичкарига кириб, отдан тушди.

Шокул отларни деворларга қоқиб қўйилган қозиларга қантариб, меҳмонларни молхона олдидаги сунага бошлаб келди-да, чироқ ва палос олиб чиқиб ҳамда бойга хабар бериш учун ичкарига кириб кетди.

Бир оздан сўнг бой чироқ кўтариб чиқди. Шокул бир шолча келтириб сунага тўшади. Бой чироқни ўртага қўйиб, кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, ҳаммалари чироқ атрофида давра қуриб ўтирдилар.

Сухбат бошланди. Уларнинг гапи дарёнинг нариги бети — Етим туғилиб ўсган мамлакат одамларининг гапига ўхшарди. Сухбатдошлар гап орасида Ҳисор, Регар, Кўктош, Қабодиён, Дехнав ва Термиз каби район ва қишлоқларнинг номини кўпроқ тилга олардилар.

Улар гап орасида Етимга нотаниш бўлган кишиларнинг номини ҳам тилга олдилар. Бундай номлар ичида Иброҳимбек, Фузайил махсум, эшон Султон, Анварпошшо, Жабборхўжайин, Давлатманбий ва Кўршермат кабилар кўпроқ такрорланарди. Суҳбат орасида босмачи ва қўрбоши каби сўзлар ҳам кўп тилга олинди.

Етим уларнинг оғзидан «большевик» сўзини ҳам кўп эшитди. У бу калимани онасидан ҳам бир-икки марта эшитган эди. Онаси большевикларнинг таърифини Рўзимурод тилидан нақл этган эди. Аммо бу тунги меҳмонлар большевикларни ёмонлаб гапирдилар.

Суҳбатдошларнинг гапидан Етим билдики, дарёнинг нариги бетида большевиклар ишчи ва деҳқонлар ҳукумати барпо этибдилар, бу ҳукумат оёқялангларни, камбағал, етим, чўпонларни, амир вақтида бойлар қўлида ишлаган чоракор ва қаролларни ўз атрофига жиپслаштириб, уларга ер-сув ва иш берибди. Бойлар, эшону муллалар ва амир амалдорларининг камбағаллар устидан ҳукмонлигини бекор қилибди.

Бойлар, судхўрлар, эшонлар, муллалар ва амир амалдорлари босмачи деб аталадиган аскарлар тўплаб, ишчи-деҳқон ҳукуматига, большевикларга қарши чиқардилар. Юқорида номлари тилга олинган кишилар ана шу босмачиларнинг бошлиқлари экан. Босмачиларнинг мақсади ишчи-деҳқон ҳукуматини йўқотиб, камбағалларни бойларга яна қул қилиб бериш ва амири яна подшо тахтига ўтқазиб экан.

Гап навбати Эшонқулбойга етгач, насиҳатомуз деди:

— Босмачилар ишчи-деҳқон ҳукуматини ағдариш йўлида большевиклар ҳукуматига ёрдам бераётган кишиларнигина ўлдираамиз, деб юравермасинлар. Балки қўлларига тушган ҳар бир камбағал ва ҳар бир етиму чўпонни бемулоҳаза ўлдираверсинлар. Негаки, ишчи-деҳқон ҳукумати ва большевикларнинг суянчиги аҳолининг кўнчилигини ташкил этган ана шу етиму чўпон ва камбағаллардир. Агарда ишчилар ва камбағаллар бўлмаганда эди, большевик ҳам майдонга келмасди, ишчи-деҳқон ҳукумати ҳам.

Меҳмонлардан бири гапга аралашди:

— Ҳозиргача камбағалларни бола-чақалари билан қириб ташлашдан қўлимиз толмаган, қалтирамаган. Биз кўпинча қизил аскарларнинг либосини кийиб олиб, қишлоқларга ўт қўямиз. Камбағалларни ўлдираамиз. Шундай қилиб, биз бир ўқ билан икки қаргани урамиз: бир томондан камбағалларни йўқотамиз, иккинчи томондан, халқ орасида Большевикларга ва қизил аскарларга қарши нафрат уйғотамиз, — деди.

Меҳмонлар ичкаридан Шоқул олиб чиққан таомни егач, йўлга отландилар. Шоқул ичкаридан бир неча милтиқ, тўппонча ва бир неча халта ўқ олиб чиқди. У тўппонча ва ўқларни меҳмонларнинг хуржунларига жойлади, милтиқларни эса шолчага ўраб бойлаб берди.

Кетиш олдидан меҳмонларнинг бири бойга деди:

— Ер-сувларидан, мулклари, уй-жойларидан жудо бўлиб, гарибликка тушган бойларнинг вазифаси босмачиларга ёрдам беришдир. Улар қўлларидаги ҳамма нарсаларини, ҳатто лозим

бўлса уст-бошларини ҳам сотиб, унинг пулига қурол-аслаҳа олиб, босмачиларга берсинлар. Биз зафар топганимизан сўнг бойлар яна ер-сувларига, мол-мулкларига, етиму чўпонларига эга бўладилар, эртага бугун қилган харажатларининг бирини ўн, ўнини юз, юзини мингга қилиб оладилар.

— Бу йўлда биз мол-дунёمизни аямаймиз, лозим бўлса ҳатто жонимизни ҳам фидо этамиз,— деди бой.

Шу пайт тўппончанинг қарс этган овози эшитилди.

— Вой ўлдим!— деб ерга йиқилди бой. Шоқул ва меҳмонлар роса кулишди

Маълум бўлишича, меҳмонлардан бири тўппончасининг ўқи тўлами ёки тўла эмаслигини билмоқ учун ҳавога ўқ узиб кўрган экан, тўппончада ўқ тўла бўлиб, унинг, бири отилганди.

Ўша меҳмон хуржунидан бир дона ўқ олиб, тўппончасининг ўқдонини тўлдириб олди. Улар отларига миниб, раводдан чиқиб кетишди. Бой эса ҳовли юзида ҳамон хушсиз ётар эди.

Бу суҳбатнинг мағзини чаққан Етим: «Бойлар, босмачиларни қуроллантириб, камбағал ва етимларни ўлдирад экан, ўз ватанимга қачон бўлмасин қайтишим биланок, биринчи вазифам бойларни ишчи-деҳқон ҳукуматига тутиб бериш бўлсин» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

XII

Орадан икки йил ўтди. Эшонқулбой даромадининг асосини ташкил этган қўйларининг сони анча камайиб қолди. Қўйларнинг кўпчилиги раводнинг иморатига, уйланишга ва айниқса босмачиларни қуроллантиришга кетди.

Бой қолган қўйларни Соранинг ўзи ҳам боқа олишини кўриб, Етимга ҳар куни бериладиган бир бурда қотган нонни ортиқча харажат ҳисоблаб, уни эрта тонгда раводдан ҳайдаб юборди.

— Бор, қаерга борсанг ўша ерга бор! Сенга берадиган ортиқча ноним йўқ,— деди у.

Сора Етимнинг эски-туски кийимларини олиб чиқиб кийгизди, бир кулчани латтага ўраб қўйнига тиқиб қўйди-да, жигарпорасини бағрига босиб, юм-юм йиглади. У кўзларидан оққан ёшлари билан ўглининг юз-кўзларини, сочларини нам этгач, нуридийдасининг кўзларини артаркан:

— Бу мамлакатда сарсон бўлиб юрма, қандай қилиб бўлса ҳам дарёдан ўтиб ўз ватаниннга бор. Бирор етимхонани ахтариб топ. У ерда сени тарбиялаб, ўқитиб-ўстирадилар, хафа бўлма. Агар умрим боқий бўлса мен ҳам орқангдан етиб бораман,— деди.

Етим оёқ яланг йўлга тушди. То равод кўздан гойиб бўлгунча ҳар қадамда орқасига ўгирилиб, бино олдида турган меҳрибон онасини кўриб, юраги эзилиб йиғлар ва кўзларини артиб, яна истар-истамас олдинга қадам ташларди.

Бу жудодлик Етим учун ниҳоят даражада оғир эди. Чунки у

бирдан-бир суянчиги, меҳрибони, оғир купларида тасалли берадиган ва овутадиган кишисидан ажаралаётган эди.

У бир неча марта йўлдан қайтиб, онасининг олдида қолишга қасд қилди, аммо бир оз мулоҳаза юритиб, бундай қилиш мумкин эмаслигига кўзи етди: хўжайин равоатдан жой бермаса қаерда ётади хўжайин унинг учун бир бурда қотган нонни хайф кўргач, нима еб тирикчилик қилади?

Бахтсиз онанинг аҳволи Етимнинг ҳолидан ҳам ачинарли: у жондан азиз ўглининг кўз олдидан абадий йироқлашаётганини кўриб турибди, аммо уни ўз олдида олиб қолиш имконияти йўқ. Гўё унинг жони танидан чиқиб кетаётган эди-ю, уни сақлаб қолишга қудрати етмас эди.

Сора ўгли билан бирга равоатдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Лекин бунга журъат етолмади. Чунки бой унинг йўлини тўсибгина қолмай, ўлгудек қалтаклашини билар эди. Шунинг учун ҳам у ўглига берган ваъдага мувофиқ муносиб фурсат топгунча, бу муддаосини поилож кечиктиришга мажбур бўлди.

Сора кўзини Етимдан узмас, у узоқлашган сари кўз олди қоронғилашарди. Бора-бора Етим кўздан ғойиб бўлди. У Сора учун кун бўйи оламини нурафшон этган қуёш эди-ю, энди у уфқ орқасига ўтиб кетди. Дунё Соранинг кўзига шу даражада қоронғи кўриндики, худди кун ботиб, оламини зулмат қоплагандек туюлди.

— Мочагар! Нега кўриқчидек гўдаиб турибсан, вақт пешин бўлди, қўйларни ҳали ҳам далага олиб чиқмабсан?!

Сора ҳушига қелиб қараса, бой уни ҳақорат қиляпти, офтоб ҳам найза бўйи кўтарилиб, заррин нурини коинотга сочаётир.

Бойнинг даҳшатидан кўрққан Сора шошилиб қўйларни далага ҳайдади. Лекин унинг фикр-хаёли ўгли билан банд эди. У фурсат топиб, бойнинг уйдан қочишни мўлжаллаб қўйди.

Соранинг бу ниятини бой ҳам фаҳмлаб қолган эди. Шунинг учун ўглини Сорага пойлоқчи қилиб қўйди ва уни бирон зарурат туғилиб қолмаса, уйдан узоқлаштирмади. Истам ҳам отасининг топшириғини бажариш учун Соранинг атрофида ўргимчакдек айланарди.

* * *

Етим йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди. Лекин қаерга кетаётганини билмасди. У дарё бўйига бориб, ўз ватанига тезроқ ўтишга қарор қилган, аммо бу йўл уни дарё бўйига олиб борадими, йўқми, буни билмасди.

У бир томонни дарё деб, мўлжаллаб, тоғ-тошлардан, тепа-қирлардан, даралардан, жару ариқлардан ўтиб борарди. Чарчаганида бирон сув олдига ўтириб, онаси берган нондан бир бурдасини сувга ботириб еб олар ва яна йўлга тушарди...

Кеч кириб, оламини қоронғилик қоплади. Етим тунаб қолиш мақсадида йўлда дуч келган бир кулбага кирди. Кулбанинг саҳнига

бир эчки боғлаб қўйилган бўлиб, улоқчаси уни эмиб турар, ҳовлининг четида бир хотин билан эркак рўбарў ўтириб, овқатланар эди.

Ҳалиги киши Етимдан кимлигини ва бу ерга нима учун кирганлигини сўради.

— Мен дарёнинг нариги тарафидан келган мусофирман, онамни йўқотиб қўйиб, ахтариб юрибман, бу ерга кечаси тунаш учун кирдим,— деб жавоб берди Етим ва кўнглида: «Бу гапим ёлгон эмас, ўз туққан онамни ахтармасам ҳам, мени ўз оғушига олиб, ардоқлаб, вояга етказадиган онамни — она-Ватанимни, бутун камбағал ва етимларнинг ҳақиқий ватани бўлган онамни ахтараётирман», деб қўйди.

— Ҳуда соз,— деди уй эгаси ва Етимни дастурхон олдиға ўтқазди. Унга ҳам нону қатиқ беришди. Етим овқатланиб бўлгач, ҳалиги аёл бир чеккага пўстак ташлаб, уни ётқизди.

Етим эрта туриб қўл-юзини ювди-да, йўлга ҳозирланди. Аммо хотин унинг наҳор йўлга чиқишига рухсат бермай, бир коса сутга бир бурда нонни тўғраб едирди ва қўлига ҳам бир қулча бериб жўнатмоқчи бўлди. Етим йўлга тушди, лекин қадам босишидан оёғи оғриётгани сезилиб турарди. Хотин уни йўлдан тўхтатиб оёқларини кўздан кечирди: оёғининг ости қавариб-қавариб кетган, баъзи жойлари ёрилиб, йиринги оқиб турарди.

— Бу оёғинг билан юз қадам ҳам босолмайсан,— деди-да, уни ўтқазиб, латта ва шолчалар билан оёғини чориқсимон қилиб ўради, каноп билан боғлаб:

— Энди кетавер, худо ўзи паноҳида асрасин,— деди.

Етим сафарининг иккинчи кунида саховатли аёл берган нонни еб, кечгача йўл юрди. Оқшомга яқин у бир ободроқ қишлоққа дуч келиб, қишлоққа кираверишда учраган бир дарвозага кирди. Бу катта ҳовлида бир нечта хона, молхона ва айвон бор эди. Ҳовли юзи эса қўй ва қорамоллар билан тўла.

Бир киши ундан кимлигини ва нима учун келганини сўради. Етим кечагидек сохта жавоб берди.

— Бу ерда мусофир учун жой йўқ,— деди шубҳали бир оҳанг-да ҳалиги киши.

Етим унинг шубҳаланаётганини сезиб:

— Шунча ҳайвон сиққан катта ҳовлида наҳотки ўн тўрт яшар бир бола учун бир кечага бошпана топилмаса. Менимча, сиз мени ўғри деб ўйлаяпсиз, мен ўғри бўлсам шу ёшимда, шу аҳволим билан қўлимдан нима иш келарди,— деб нолиди.

Ҳалиги киши уялиб қолди ва бир бурчакни кўрсатди:

— Бор, анови ерда ёта қол,— деди.

Бу кеча ҳам ўтди. Етим эрта саҳарда туриб кетишга ҳозирланди. Кечаси Етимда ҳеч қандай ноҳўя ҳаракат сезмаган ҳовли эгаси ундан фойдаланмоқчи бўлиб:

— Чарчаганга ўхшайсан, менинг ҳовлимда қолиб бир неча кун дам ола қол: чўпоним касал бўлиб кетиб қолди, тузалиб келгунча қўйларимни боқиб юрасан,— деди.

Бу таклиф Етимга маъқул тушди. Ҳақиқатда ҳам икки кунлик

пиёда юришдан жуда чарчаган эди. Шунингдек у «бу кишида бир неча кун чўпонлик қилиб, берган нонининг бир қисмини ейман, қолганини йиғаман. Бир неча кунлик овқат гамлаб, йўлга тушаман, гиёҳ еб касал бўлмай дарё бўйига етиб оламан. Дарёнинг нариги томони эса менинг поз-неъмат тўла ватаним», деган мулоҳазалар билан:

— Майли, қоламан,— деб розилик берди.

Ховли эгаси молхона олдидаги бир хужрани ётиб туриш учун Етимга берди. Етим янги хўжайинининг уйида эртадан-кечгача чўпонлик қиларди. Унинг кундалик овқати битта нон ва бир дона қуртдан иборат эди. Етим қуртни емас, ноннинг ярмини еб, ярмини онаси нон ўраб берган латтага ўраб, уйчасида сақлар эди.

Ўнинчи куни Етим қурт ва яримта нонни латтага тугмоқчи бўлган эди, қараса, у бўшаб қолибди: бир неча кундан бери йигиб юрган нону қуртлари йўқ. Бунинг сабабини хўжайиндан сўради: «Янган хужранга кириб, емай қолдирган қурт ва нонларингни «увол бўлмасин» деб олибди,— деб жавоб берди хўжайин.

Етим ҳеч нарса демади. Аммо кўнглидан овқат тўнлашни янгитдан бошлаймиз, энди тўнлаган овқатларимни топа олмайдиган жойга яшираман, деб ўйлади. Лекин шу кундан бошлаб хўжайин қурт бермай қўйди ва бир бурдадан нон бериб:

— Сен яхши бола экансан, оз овқат ер экансан, баракалла,— деб уни мақтади.

Шундан сўнг Етим бошқа бир фикрга келди: қулай фурсат топиб, хўжайиннинг икки-учта нонини ўғирлаб, қочиб кетмоқчи бўлди.

* * *

Етим қочиб учун қулай пайт топиб, янги хўжайиннинг чўпонлигини қилиб юраверди. Кўп ўтмай, қутилган фурсат ҳам етиб келди. Етим бир куни шомдан сўнг қўйларни даладан олиб келди. Хўжайин ҳам, унинг оти ҳам уйда йўқ эди, у хўжайин узоқ жойга от миниб кетган бўлса керак, деб ўйлади. Қўйларни қўрага киритгач, Етим ичкари ховлига кирди. Уйда чироқ ёқилган, болалар ухлаб ётар, хўжайиннинг хотини уйда йўқ эди. У ховлини айланиб чиқди, ҳеч ким кўринмади. Қўшни ховлига очилган туйнукдан қандайдир овоз эшитилди, холос. Етим бориб қулоқ солса, хўжайиннинг хотини қўшни хотин билан гаплашиб ўтирган экан.

«Қулай фурсат келди»,— деди Етим дилида ва югуриб уйга кириб ҳар томонни қидира бошлади. Уйнинг тахмонида устига ўрин-кўрпа йиғилган сандиқ кўринди. Сандиқни очса, ичи тўла нон экан. Етим беш кунлик сафарини мўлжаллаб бешта нонни олди-да, уйдан чиқди. Унинг кўзи айвонга осиб қўйилган саватга тушди. Саватга қараса, нами қочмаган қурт билан тўла экан, қуртдан ўнгасини танлаб, нонларнинг устига терди ва хужрага бориб, уларни ўз латтасига боғлади-да, йиртиқ-ямоқ кийимларини кийиб, чўпонлик таёғини қўлга олиб, тугунни қўйнига тиқиб йўлга тушди...

Етим ҳали қишлоқдан чиқишга улгурмаган ҳам эдики, қарши-сидан от минган хўжайин чиқиб қолди.

— Йўл бўлсин, қаёққа кетяпсан?— деб сўради у.

— Ҳеч қаерга! Шунчаки тоза ҳаво олай деб чиқиб эдим,— деди Етим қўрқиб, қалтироқ овоз билан.

— Тоза ҳаво олиш учун?! Кун бўйи шамолга тўймаган экансан-да,— деб хўжайин отдан тушди ва Етимнинг қўйнидаги тугунни очиб кўрди.— Нон емасдан юриб, бир йўла беш нон ва ўнта қурт емоқчи бўлибсан-да,— деди хўжайин дагдага билан. Етим индамади. Хўжайин тугунни ўраб Етимнинг қўлига тут-қазди-да, отига миниб:

— Қани, олдимга туш!— деди.

Етим олдинда пиёда, хўжайин орқада от миниб қишлоқ ичка-рисига равона бўлдилар. Дарвоза олдида борганда Етим хўжайин-нинг ҳовлисига кирмоқчи бўлганди, хўжайин йўлини тўсди:

— Энди менинг ҳовлимда сенга жой йўқ, катта йўл, кета-вергин,— деди. Етим йўлга тушди, лекин хўжайин ҳам унинг ор-қасидан қолмади. Тахминан беш километр йўл юргач, бир ҳовли олдида етдилар. Дарвоза олдида милтиқ ушлаган қоровул турарди.

— Тўхта!— деб буйруқ берди хўжайин.

Етим тўхтади. Хўжайин отдан тушиб, отини кўча четидаги бир дарахтга боғлади-да, Етимни олдида солиб, ҳовлига олиб кирди. Ҳовлининг ўртасида бир неча киши чой ичиб ўтирарди.

— Нима гап?— деб сўради ўтирганлардан бири хўжайиндан.

— Мана бу бола қўлидаги нарсаларни уйимдан ўғирлаб чиқиб кетаётганида қўлга туширдим. Жазоланишини сўрайман,— деб Етимнинг қўлидаги тугун билан уларга топширди.

— Миршаб ухлаб ётибдилар, сиз ишингизга кетаверинг, эртага ишга чиқишлари билан биз айтиб, жазо бердирамиз,— деб жавоб берди улардан бири.

Хўжайин чиқиб кетди. Миршабнинг одамлари Етимни бир ертўлага киргизиб, эшигини қулфлаб куйдилар ва ўзлари тугундаги пону қурт билан яна чой ичишга киришдилар.

* * *

Етим қамаб қўйилган ертўла ниҳоятда тор ва қаронғи эди. Бу ерда Етимдан бошқа яна беш-олти киши ётарди. Етим ҳам уларнинг ҳақорати ва бир-икки тенкисини тотиб, бўш бир бурчак топиб чўзилди. У: «Энди ёш бошимга яна қандай қулфатлар тушар экан», деган хаёл билан тунни ўтказиб, тонготарга яқин ухлаб қолди...

Етим кўзини очса, ертўланинг эшиги очик, қуёш ёғдуси ичкаридан кўришиб турар, биров эшик олдида гоз туриб «ўғри бола» деб уни чақирар эди. У одам Етимни сула олдида олиб борди. Ўтирганлардан бири ўрнидан туриб келиб қамчи билан унинг ялан-гоч баданига ура бошлади. Етим фарёд чекар, ўтирганлар эса қотиб-қотиб қулинарди. Улардан бири:

— Қамчига бардош беролмас экансан, нега ўғрилиқ қилдинг? — деди. Уришдан чарчагач, яна уни ертўлага элиб ташлаб, устидан эшикни бекитдилар. Етим сўроқсиз калтакланишининг сабабини билмай, буни бандиларнинг биридан сўради.

Уларнинг айтишича, маҳаллий ҳукуматнинг қонунига мувофиқ ўғри ва бошқа жиноятчилар бир неча кун давомида сўроқсиз калтакланар эканлар. Шундан сўнг лозим топишса сўроқ килар, агарда ҳокимлар маҳбуснинг жинояти аниқланди деб билса, сўроққа эҳтиёж қолмай, унга сўроқсиз жазо белгилар эканлар.

Ана шу «қонунга» мувофиқ, Етимни уч кун олиб чиқиб калтаклаб, яна қамаб қўйдилар. Тўртинчи кун ертўладан олиб чиқиб, соқоллари тарашланган, шои мўйловли кишининг олдига олиб бордилар. У ҳовли ўртасида, курсида ўтирарди.

— Сенга юз рупия жарима белгиланди,— деди мўйловдор киши,— агар шу маблағни ҳозир тўласанг, қутулсан, ёнингда пулнинг бўлмаса, ота-онанг ёки бошқа қавм-қариндошларингни айтсанг, биз одам юбориб, жаримани ўшалардан ундирамиз ва шундан сўнг озод қиламиз.

— Менда пул ҳам, қавм-қариндош ҳам йўқ,— деб жавоб берди Етим,— фақат бир онам бор, холос, лекин унинг ҳам қаердалигини билмайман, уни ахтариб юриб, мана шу балога гирифтор бўлдим.

— Бўлмаса ҳар кун қамчи еб ётаверасанми?— деб сўради ҳалиги одам.— Шу орада ё ўласан, ёки пулни топиб берсан.

— Нима бўлса ҳам тақдиримдан кўрдим,— деди Етим ва ҳўнраб йиғлаб юборди.

Аммо унинг кўз ёшига ҳеч кимнинг раҳми келмади — уни ётқизиб урдилар. Бу сафар боланинг кўз ёшлари тиниб, унинг ўрнини газабкор оташ алангаси эгаллади. Оғриқ қанчалик қучайишига қарамай, тишини тишига қўйиб, гинг этмай ётаверди. Уришдан чарчаган қоровуллар:

— Тур,— дейишди.

— Уриб тўйдингизми?— деб сўради Етим ўрнидан турар экан.

Улардан бири унга жавобан Етимни бир мушт туширди, у оғзи билан ерга йиқилди. Лекин Етим ўрнидан турди-да, урган одамга тикилиб турди. У яна бир шаполоқ уриб:

— Бор қамоқхонага!— деди.

Етим ертўлада ўзига юз рупия жарима солинганлигини маҳбусларга ҳикоя қилиб берди.

— Сенга енгил жазо тайинлабдилар,— деди маҳбусларнинг бири,— бизнинг ҳар биримизга минг рупиядан жарима солинган.

— Сизларнинг пуллариңиз бўлса керак, топиб берасизлар, мен қаердан топиб бераман?— деди Етим.

— Биронтамизда ҳам пул йўқ,— деди улардан бири.

— Ундай бўлса бу ерда ётаверасизларми?

— Ёки ётаверамиз, ёки бизни озод қиладилар,— деди ўша маҳбус...

Етим маҳбусликнинг олтинчи куни ярим кечада кучли ғалаён-дан, шовқин-сурондан уйғонди. Кўзларини уқалаб-уқалаб, ғалаён-га қулоқ солиб турганида, милтиқдан икки-уч марта ўқ узилганини эшитди. Орадан сал ўтмай, ғалаёнчилар маҳбусхона олдига етиб келиб, эшикни уриб синдиришди, ичкарига кириб, маҳбусларни озод қилиб олиб кетишди.

Етим ҳам уларнинг кетидан ташқари чиқди. Миршабхона ҳовлисида жуда кўп одам қўллариди машъала кўтариб турардилар. Етимнинг кўзи машъалаларнинг ёруғида ҳовли ўртасида ётган уч ўликка тушди. Ғалаёнчилар икки ўликни кўтариб олдилар, учинчи ўлик мишабнинг одамларидан бири бўлса керак, унга ҳеч ким қарамади.

Ғалаёнчилар ўликларни кўтарган ҳолда маҳбусларни олдига солиб мишабхонадан чиқдилар. Етим ҳам уларнинг кетидан эргашди. Дарвоза олдида бир ўлик қонга беланган ҳолда ётарди, у мишабхона қоровули бўлса керакки, ҳеч ким унга эътибор бермади.

Ғалаёнчилар машъалаларни баланд қилиб ўликларни кўтарган ҳолда бир томонга кетдилар. Етим эса улардан ажралиб, бошқа томонга жўнади...

* * *

Тонг ёриша бошлаган маҳалда Етим бир тоғ этагига етди. У ҳам очикқан, ҳам чарчаган эди. Ерга чўзилиб, бир оз ухламоқчи бўлди, лекин очлик мишжа қоқтирмади.

Офтоб чиққач, у ўрнидан туриб, овқат қидиришга тушди. Ёввойи ўтларнинг илдиаларидан бошқа ҳеч нарса тополмади, уларни ейишга эса қўнгли йўл қўймас, чунки икки йил бурун илдиэ еб, ўлгудек тортган азоби ҳали хотиридан кўтарилмаган эди. Шундан сўнг у янги чиққан кўкатларни узиб чайнаб кўрди, улар ҳам аччиқ эди, ютолмай, тупуриб ташлади.

Аммо бирон нарса топиб ейиш лозим эди. Жуда чарчаган ва кучсиз бўлса ҳам бирор егулик нарса топиш умидида олдинга интилди. Олдиндан бир қумлоқ, сувсиз сой чиқди. У дам олиш учун қум устига чўзилди, шу пайт Етимнинг кўзи қумни кўтариб чиққан сарғиш қуббасимон нарсаларга тушди. У қўл узатиб, улардан бирини узиб кўрди-ю, кўзи чарақлаб, оғзидан сўлак оқиб кетди. Бу унга олдиндан таниш бўлган лаззатли таом — кўзиқорин эди.

Етим ўз ватанида чўпонлик қилиб юрганида баҳор пайтларида кўзиқоринларни териб, чўгга кўмиб пиширар ва мазза қилиб ер эди. Ҳозир унинг қўлида на туз, на олов ва на гугурт бор эди. «Зарари йўқ, ўзи ҳам ейишли нарса, хом еб, синаб кўраман», деди ўз-ўзига ва икки-уч кўзиқорини юлиб, қўлмак сувга ювди-да, оғзига солди. Нафси ором олиб, ухлаб қолди...

Етим уйқудан турганда кун пешиндан оққан, ўзи эса жуда чарчаб қолган эди. Тошлоқ лаби билан юқорига кўтарилиб, тоза сув тоғиб ичди ва яна кўзиқоринларга келиб, юз донага яқин териб, қўйнини, устма-уст кийган эски кийимларининг киссаларини тўлдириб, яна йўлга тушди...

XIII

Етим тўрт кечаю тўрт кундуз йўл юрди. Яна қўлга тушиб қолишдан қўрқиб, кундузлари гор ва жарларда, тоғ камарларида ётар, тунда эса йўл босарди. Қўзиқорин унга йўл озиғи бўлди.

У сафарининг бешинчи куни тонг ёриши олдидан бир тенага чиқиб, ўзи учун гор ахтариб юрганда бир дарёга кўзи тушди. У Амударё эди. Унинг Аму эканлигини Етим дарҳол билди. Чунки у кишилардан бу атрофларда Амудан бошқа катта дарё йўқлигини эшитганди. Лекин бу жой дарёнинг бундан икки йил бурун Етим кечиб ўтган жойи бўлмай, ўша ўтиш жойидан сал юқорироқ ёки қуйроқ қисми эканлиги сезилиб турар эди. Ҳарҳолда бу дарёнинг нариги бетида Етимнинг ватани борлиги аниқ эди.

Етим она-Ватанининг уфқларини, унинг дарёга келиб тушган этакларини кўриб, сел оқибатида тошган дарё каби жўш уриб кетди ва ўзини тута олмай, баланд овоз билан хитоб этди:

— Эй, азиз ватаним! Ҳақиқий онам, мени тезроқ шафқатли оғушинга торт! Онам мени туққан бўлса, сен парваришлаб вояга етказдинг. Большевиклар қўлига ўтганингдан сўнг, сен, айниқса яна ҳам меҳрибонроқ, марҳаматли, янада шафқатли бўлиб гўзаллашиб кетибсан! Туққан онам деб мен балоларга гирифтор бўлган бўлсам, сен мени ва менга ўхшаган фарзандларингни балолардан қутқариб, тарбиялаб, одам қилиб етиштираётирсан! Мен то танимда жоним бор экан, хизматингдан бош тортмайман, агар лозим бўлса бошимни, танимни, қонимни ва жонимни йўлингга фидо қиламан!.. Афсуски, мен ҳозир сузишни билмайман, бу сермавж дарёни кесиб ўтиб, муқададас тупроғингдан бўсалар олсам; афсуски, паррандалар сингари қанотим йўқ, токи бу беомон сув устидан парвоз этиб бориб, руҳ бағишловчи ҳавонгдан қониб-қониб нафас олсаму у танимга қувват бахш этса...

Етим ана шу хилдаги хитоблар билан ич-ичидан қайнаб келаётган қувонч хисларидан қалбини бўшатгач, дарёдан ўтиш фикрига тушди ва дарё лабининг ҳар томонига кўз ташлади: на бирон кема, на бирон гупсар ва на бирон одам кўринди. Фақат дарёдан узоқдаги қамишзор этагида бир қора уй қуринар эди, холос. У тенадан тушиб, ўша қора уй томон равона бўлди. Қора уйга етгач, Етим ичкарига мўралади. Уйда қорачадан келган ўрта ёшли бир туркман гулханнынг тепасига чойдишни осиб қўйиб тагига ўтин қалаб ўт ёқарди. Етим туркманга салом берди.

— Ваалайкум ассалом, кел, ўғлим,— деди туркман.

Етим уйга кирди. Туркман у билан қўл бериб кўришди ва

ўтиришга жой кўрсатди. Уй эгаси туркман тилида ҳол-аҳвол сўрагач, Етимнинг кимлиги ва мақсадини суриштирди.

Етим ўзининг нариги қирғоқ мамлакати фарзанди эканлигини, онасини кўрмоқ учун бу томонга ўтмоқчи эканлигини айтди.

— Бунинг учун бир оз сабр қилмоғинг лозим, — деди туркман. — менинг бу ердаги асосий касбим деҳқончилик бўлса-да, тўғри келиб қолса, баъзан одамларни дарёдан ўтказиб ҳам қўяман. Лекин бу ердан тўғри кишилар ўтмайди, қочоқлар ва қочиб ўтганларнинг малайлари ўтказилади. Уларнинг молини дарёдан ўтказиш учун ўз жонингдан кечишинг керак. Шунинг учун ҳам мен бу ишни хун баҳойим миқдорида пул олган вақтимдагина адо этаман.

Туркман бир оз жим бўлиб, гулханга ўтин ташлади ва ўчиб қолган оловни пуфлаб ёндиргач, гапини давом эттирди:

— Сен бирон серпул қочоқ пайдо бўлгунча сабр эт, менинг хизматимни қилиб, деҳқончилигимга ёрдамлашиб юр.

Етим туркманнинг таклифига рози бўлди ва: «Кечроқ бўлса ҳам мақсадим шу ерда амалга ошади», деб қўнглидан ўтказди.

Чойдин ҳам қайнади. Туркман икки чойнакка чой дамлаб, бир пиёла чойни Етимнинг олдига ва иккинчисини ўз олдига қўйди. Қора уйнинг панжарасидан бир йиртиқ латтани олиб, ўртага ёзди, унда иккита зогора бор эди. Туркман унинг бирини Етимнинг олдига ва иккинчисини ўз олдига ушатиб, ҳар икковлари чой ичишга киришдилар.

Чойдан сўнг туркман Етимга қараб:

— Кел, ўғлим, энди сени экинзоримга олиб бориб, экинларимни кўрсатай, — деди.

Туркман олдинда, Етим орқада экинзорга жўнадилар.

Қора уй олди қамишзор бўлиб, унинг бир учи уйга туташган эди. Қамишзор ўртасида ҳовузга ўхшаган бир кўлча ҳам бўлиб, унинг бир томони кема юрадиган анҳор орқали дарёга туташган эди. Йўлнинг уйга яқинроқ жойида қайиққа ўхшаш бир кемача михга боғлоқлиқ турарди.

Туркман Етимга кемани кўрсатиб:

— Сени дарёдан ўтказишда мана шу кема иш беради, — деди.

Туркманнинг гаплари ва кема Етимнинг мақсадга етишига ишончини орттирди ва у туркманнинг орқасидан ишонч билан катта-катта қадам ташлаб борди.

Улар экинзорга етишди. Туркманнинг экинзори кичик-кичик полчалардан иборат бўлиб, бир полга қовун-тарвуз, уларнинг ўртасига ловия ва нўхат эккан, бошқа полчаларга эса мош, тарик, қўноқ, жўхори, кунжут ва зиғир каби дуккакли ва мойли экинлар экилган, бўш жойларни ёввойи ўтлар босиб ётарди.

Туркман экинларини Етимга кўрсатиб:

— Сенинг қиладиган ишинг шу: экинзорни ўтоқ қилиб, қовун-тарвузни чошиб юмшатасан, жўхорининг тагига тупроқ тортиб, сугорганда ётиб қолмайдиган қиласан, — деб уқтирди.

У бир дақиқада ўттиз-қирқ кунлик иш режасини айтиб, Етимни қизиқтириш мақсадида:

— Бу ишларни тугатгунингча серпулроқ бирон қочоқ ҳам келиб қолар, мен сени худо йўлига дарёдан пулсиз ўтказиб қўяман, — деди.

— Майли, — деб Етим ёввойи ўтларни юлишга киришмоқчи бўлганда, туркман уни тўхтатиб:

— Бугун дамнингни ол, эртага тушасан, «чарчаганда қилинган иш ярим иш», деганлар, — деди.

Икковлари қора уйга қайтишди. Туркман қора уйга кирганларидан сўнг Етимга:

— Мен энди қишлоққа кетаман. Сен бу ерда ётиб дам оласан. Лекин кун ботгач, эҳтиёт бўлишинг лозим, яна ўғрилар кемани ечиб олиб кетишмасин, — деди.

Етим боши билан «хўп» деган ишорани қилди.

Туркман миҳда осиглиқ турган жомасини кияётиб, яна гапга киришди:

— Тонг отиши билан ишга туш. Мен эрталаб қишлоқдан нон олиб келиб, чой қайнатиб, қорнингни тўйғизаман, — деб жома осилган миҳдаги гупсарни Етимга кўрсатиб:

— Бунга ҳам эҳтиёт бўл, яна ит-пит келиб, ғажиб ташламасин, — деди-да, уйдан чиқиб кетди.

* * *

Етим қора уйда бир оз чўзилиб ётди-да, туркман назардан ғойиб бўлгандан сўнг ўрнидан турди, гупсарни миҳдан олиб, қўл сари равона бўлди. Гупсарни сувга солиб ивитгач, уни пуфлаб шиширди ва оғзини боғлаб, сувга туширди. Сўнгра кийимларини ечиб сувга кирди ва гупсарга миниб олди. Лекин у велосипед миннишни янги ўрганаётган кишилардек, гупсар ҳар қимирлаганда бир томонга йиқилиб, сувга чўқар ва яна сув юзига чиқиб, гупсарни миниб олар, уни ҳайдашга уринар эди.

Бир соатча машқ қилгач, гупсарнинг устида ўтиришни сал ўрганди ва уни олдинга сурди. Унинг назарида гупсарни миниб бир жойда туришдан кўра олға қараб сузиш осон туюлди. Бу кайфият уни шердил қилиб юборди ва гупсарни тезроқ ҳайдайверди, гупсар қанчалик тез кетса, у шунчалик ўзини тинч ҳис этар, ҳатто бир томонга оғмасди ҳам. Етим шу зайлда кўлнинг дарё билан туташган жойигача бориб, яна орқасига қайтиб, гупсарни олиб чиқди, дамани бўшатиб, ўз ўрнига осиб қўйди-да, қўл бўйига келиб, кема ҳайдашни машқ қилишга киришди.

Бундан олдин кема ҳайдамаган кичик кўллари дастлабки дақиқаларда бир-икки эшкак эшганда толиқиб қолди, лекин бир оз дам бериб, яна ишга тушгач, олдингига нисбатан кўпга чидар эди. Шундай қилиб ўша куни кечгача Етим ўн марта кўл бўйига бориб келди.

Кун ботди. У жуда чарчаганига қарамай, бугунги машқ келтирган хурсандчилик билан яйраб: «Туркман бирон серпул қочоқ келса мени у билан бирга дарёдан ўтказиб қўяди, агар тез орада келавермаса, дарёдан ўтиш йўлини ўзим ҳам топдим», деди. У кўлнинг

лабидан қора уйга келиб чўзилди, чўзилди-ю, қотиб ухлаб қолди. Ярим кечада Етим от туёқларининг тапир-тунуридан уйғониб кетди ва: «Кемага ўғри келмадими», деб ўрнидан туриб, ташқари чиқди. У кемани туркман учунгина эмас, ўзи учун ҳам ўғридан сақлаши керак эди. Чунки кема унинг дарёдан ўтиши учун зарур эди.

У қора уйнинг эшиги олдида туриб, туёқ товуши келган томонга қаради — икки отлиқ келар эди. Аммо отлиқлар кема боғланган кўл томон бормай, тўғри қора уй олдида келдилар. Ҳар икки отлиқ ҳам милтиқ ва қилич билан қуроолланган эди.

— Қайиқчини чақир, — деди Етимнинг олдида келиб тўхтаган отлиқ.

— Кемачи уйда йўқ, — жавоб берди Етим.

— Қасрга кетди?

— Қишлоққа.

— Зоғора-поғора бўлса бизга чиқазиб бер.

— Бор зоғорани еб кетган эди, менинг ўзим ҳам оч ётибман.

— Хотин талок! — деб нон қолдирмай кетган кемачини ҳақорат қилди бояги отлиқ ва улар қамишзор атрофини бир айланиб, дарёнинг пастки томонига қараб кетишди.

Етим кўнглида: «Мен буларни ўғри десам, гадоё экан, қуролли гадоёни умримда биринчи марта кўришим», деди ва уйга кириб яна чўзилди.

Бу кеча Етимни ўша икки отлиқдан бошқа ҳеч ким безовта қилмади. У уйқуга тўйиб, ўрнидан турганида, қуёш анча баланд кўтарилиб қолганди.

Етимнинг бугунги асосий иши экинзорни ўташ бўлмай, гупсар билан кема ҳайдашни машқ қилишдан иборат бўлди. Икки соат машқ қилгач, туркман келиб қолиб хафа қилишидан қўрқиб, экинзорга борди-да, экинларни ўтай бошлади.

* * *

Қуёш тиккага келиб, соат ўн иккилар бўлган пайтларда туркман қишлоқдан қайтиб келди. У қора уйга кириб, ўт ёқиб, чой қайнатди, сўнгра экинзор бошига бориб Етимнинг бугунги ишини назардан ўтказди.

— Бугун ишинг баракасиз бўлибди, — деб Етимни койигандай бўлди-ю, гап оҳангини тезда ўзгартди:

— Майли, зарари йўқ, бу сенинг учун янги иш, аста-секин ўрганиб оласан, ишинг ҳам баракали бўлиб кетади, — деб уни овутигандай бўлди ва: — Қани, кел, чой ичайлик, — деб Етимни қора уйга бошлаб борди.

Чой ичиш пайтида Етим кечаги қуролли гадоёлар ҳақида сўзлаб берди.

Туркман қах-қах уриб кулди, ва:

— Улар тўғри келса ўғрилиқ ва қароқчиликдан ҳам қайтмайдилар, кимсасиз бева-бечораларни талайдилар, менга ўхшаш бир

ўқларига икки ўқ билан жавоб берадиганларга эса бир поғона наст тушиб гапирадилар, — деди.

Чойдан сўнг туркман яна қишлоққа қайтмоқчи бўлиб:

— Менинг йўқлигимда биров сўраб келса, қишлоққа юбор.

Кечагига ўхшаш одам келса: шу ерда ётинг, эрталаб келадилар, — дегин, — деб уқтирди.

Туркман қайтаётиб, чойдан ортган битта зогорани Етимга бериб:

— Оч қолсанг, ейсан, эҳтиёт бўл, яна «қуролли итлар» қўлингдан тортиб олиб емасин, яхшироқ ишла, — деб тайинлаб чиқиб кетди.

Чойдан кейин ҳам Етим кўп вақтини гупсар ва қайиқ ҳайдашга сарф этди, яъни туркманнинг қавлига унинг бугун нешиндан кейин қилган иши ҳам «унчалик баракали бўлмади»...

Етим ҳаммадан кўра туркманнинг қишлоққа бориб келишини ҳисоблашга эътибор берди: у ҳар куни соат ўн бир, ўн иккиларда қишлоқдан келиб, Етимнинг иш унумини кўздан кечирав ва у билан бирга чой ичиб, кечки овқат учун битта зогора қолдирар, баракалироқ ишлашга даъват этиб, яна қишлоғига кетарди.

Етим туркманнинг келиб-кегиш вақтини аниқ билиб олгач, ўзининг иш вақтларини ҳам белгилади: у ҳар куни эрталабки бир неча соатлик вақтини гупсар ва қайиқ ҳайдашга сарфлаб, куннинг ўрталарида тўрт-беш соат экинзорда ишлар эди.

Бора-бора у гупсар ва кемани дарё ўрталарига олиб бориб, сувнинг оқимида ҳам ҳайдай бошлади ва бунда ҳам анча тажриба орттирди. Бундан ташқари, у сувда сузишни, сув остига шўнғиб, нафас олмай узоқ туришни ҳам машқ қилди. Экинзорлардаги ишлари ҳам анча юришиб кетди. Етим экинзорни ўтоқ қилиб, экинларни гулдай яшнатиб юборди. Туркман ҳам Етимнинг бу ишларидан жуда хурсанд бўлар, баъзан уни «Офарин», «Баракалла», деб мақтар:

— Яхшироқ ишлайвер, худо хоҳласа, яқин орада бирон серпул қочоқ келиб қолар, сени у билан бирга сувдан бепул ўтказиб қўяман, — деб Етимни умидвор қилар, яхши ишлаш учун шавқ-завқини оширав эди.

Туркман Етимнинг бўйига мос қилиб бир белкурак ясатиб олиб келди, унга ерларни чопишни ва жўхори остига тупроқ тортишни тонширди...

Қирқ кунда Етим уста гупсарчи ва эпчил кемачи бўлиб олди, ҳатто у гупсар билан кемани сув оқимига қарши бошқарадиган ҳам бўлиб қолди.

Экинзор ишлари тамом бўлгач, туркман бир чимзорни кўрсатиб, Етимга белкурак билан ағдариб, илдишларни териб, кузда беда экишга тайёрлаб қўйишни тайинлади, яна:

— Унгача бирон серпул қочоқ келиб қолар, — деб умидвор қилиб қўйди.

Етим янги ишни ҳам бошлади. Лекин ҳамон серпул қочоқдан дарак йўқ эди. «Наҳотки ёз кунлари ўтиб, экинларни йигиб-териб олгунча серпулроқ қочоқ келмаса?» — деб ўйларди Етим.

Етим куилардан бирида ана шу хаёллар билан ухлай олмади. Ярим кечага бориб камишзордан одам шарпаси эшитилди. Етим ўрнидан турди-да, уйдан чиқиб кема томонга югурди. Икки киши кемани ечаётган эди.

— Кимсизлар?— деб сўради Етим.

— Мен, қўрқма,— деди таниш овоз. Бу туркман эди.

Етим қувониб кетиб, у томонга югурди.

— Серпул қочоқ топилдими?— деб сўради Етим.— Мен ҳам тайёрланавераёми?

— Бу одам дарёдан ўтмайди, сув ўртасидаги ороллардан бирига кузги қовунга боряпти,— деди туркман.

Етим бу гапларнинг ёлғонлигини сизди, чунки кечаси қовунга борилмаслиги унга маълум эди. «Қим билсин, дарёдан ўтиш умидида қирқ кундан бери ишлаб юрибман, мен ухлаб қолганимда бу фирибгар қанчадан-қанча қочоқларни ўтказиб қўйганикин. Мени эса алдаб, ҳозиргача бирон серпул қочоқнинг келишига кўз туттиради», деб ўйлади Етим.

XIV

Бир куни Етим ҳеч ишламади, дам олди. Туркман келадиغان вақтда ўзини касаллика солиб, ўралиб ётди. Туркман қишлоқдан келиб кўрдикки, Етим «вой-войлаб» касал бўлиб ётибди. У дарров чой қайнатиб, ўзи ичди, касалга ҳам ичирди. Етим ҳеч нарса емади. Туркманнинг: «Нон егин,» — деб қисташига:

— Кўнглим тортмаяпти, бошим қаттиқ оғрияпти,— деб жавоб берди.

Бугун туркман кўп турмай, Етимнинг кундузги ва кечги овқати учун иккита зоғора қолдириб, қишлоққа қайтиб кетди. Туркман кетиши баланоқ Етим тайёргарликка киришди: гупсарни миҳдан олиб, тикилган чокларни бирма-бир кўздан кечирди, унинг мустаҳкамлиги ва сувнинг ҳар қандай зарбига ҳам бардош бера олишига ишонди. Шундан сўнг кема олдига бориб, унинг ҳамма томонини кўздан кечирди, йиртилган эски тўнанинг пахтасини олиб келиб учи найза қилинган чўп билан унинг дарз кетган жойларига, тешиқларига ивитиб тикиб, маҳкам қилди. У яна қора уйга борди-да, зоғоралардан бирини чойдишдаги қайноқ сувга ботириб еди ва бир оз ухлаб олиш учун чўзилди. Лекин ухлай олмади. Унинг бутун фикру зикри Амударёдан якка ва ҳаётида биринчи марта ўтиши ҳақидаги ўйлар билан банд эди. Ана шундай ҳис-ҳаяжон билан ҳар лаҳзада илондай тўлғаниб кунни кеч қилди.

Кун ботгандан сўнг Етим зоғора ва гупсарни олиб кемага тушиб ўтирди ва унинг арқонини миҳдан ечиб, эникак эша бошлади,

кўл билан дарё бир-бирига туташган жойга бориб, лангар ташлаб қоронғилик қуюқлашувини қутиб турди.

Шу пайт маҳаллий ҳукуматнинг икки қоровули дарё лаби билан Етим томон кела бошлади. Етимнинг кўзи улар билан тўқнашганда у кўрқиб кетди ва: «Мақсадга эришаман деб турганимда қўлга тушсам-а», деб ўйлади.

— Ҳа, қочок, ҳорма! — деб бир посбон отдан тушиб кемага чиқди-да кемадан гупсар, Етимнинг йиртиқ-ямоқ уст-бошлари ва бир дона зоғорадан бошқа ҳеч нарса топмади. У зоғорани қўлида ушлаб турган ҳолда Етимдан кимлигини, бу ерда нима қилаётганини сўради.

— Кема ҳайдашни машқ қилиб юриб эдим, сизларни кўриб тўхтаб қолдим, — деди Етим. У Етимнинг қўл-оёғини боғлаб, кемадан чиқармоқчи бўлганда, иккинчи посбон:

— Қўявер! Бу бола қочгани билан нима иш қила олар эди. Зоғорани олиб келавер, — деди.

Халиги одам Етимни ўз ҳолига қўйиб, кемадан чиқиб, отига минди ва зоғорани иккига бўлиб, бир бўлагини еб, отини елдириб кетди. Улар қўл ва қамишзорни бир айланиб, яна дарё лабида ғойиб бўлдилар. Етим посбонлар олдида кемани қора уй томонга қараб ҳайдади, лекин посбонлар узоқлашгач, яна дарё лабига келиб тўхтади.

Қоронғилик тушди. Осмондаги юлдузлар милтиллашидан бошқа ҳеч қандай ёруғлик йўқ. Ҳатто Амунинг сарғиш лойқа сувида юлдузларнинг акси ҳам кўринмас эди. Етим учун улкан ишни бошлаш фурсати етган эди. У кемасини дарёнинг ўртасига қараб ҳайдади ва бирон одам кўриб қолмасин деб, ҳар эшак эшганда ортда қолаётган дарё кирғоғини кўздан кечирарди...

У дарё лабида икки кишининг қорасини кўрди, «аввал менга шундай кўринаётгандир, шу қоронғи кечада бу ерда одам нима қилади», деб ўйлади. Лекин кўп ўтмай ўша қоранинг одам экани аниқ билинди. Уларнинг бири югурганича, иккинчиси секинроқ дарё томон келар эди.

Югуриб келаётган киши дарё лабига етиб келиб:

— Тўхта, ўғри! Орқанга қайт! Бўлмаса отаман, — деди баланд овоз билан. Етим бу овозни таниди — у охирги хўжайини — кемачи туркманининг овози эди.

Етим хўжайиннинг доимий одатига хилоф равишда келишидан бирон серпул қочок топилибдимикиан, деб ўйларди. Эҳтимол орқада аста-секин келаётган одам қочоқдир. «Агар ҳозир унинг қўлига тушсам, мени отиб ташлайди, вақтини ганимат билиб, қочганим маъқул», деб ўйлади ичида Етим. У ана шундай мулоҳаза билан кемани қўш эшаклаб дарё ичкарасига ҳайдади.

Туркман милтигини Етим томонга қаратиб отди. Шу пайт қаршидан — Етимнинг ватани томондан бир неча милтиқ кетма-кет отилгани эшитилди. Шундан сўнг ҳар икки томондан ҳам отишмаларнинг овози эшитила берди.

Туркманининг ўқи кемага яқинлашмай, бошқа томонларга учиб

кетаётган бўлса ҳам, қаршидан отилаётган ўқлар кеманинг чор атрофидан вазиллаб ўта бошлади.

Бундан Етим кўрқди ва дастлабки ўқлар тепароқдан ўтиб кетган бўлса ҳам, «кейингиларининг менинг бошимга ёки кемага келиб тегиши муқаррар», деб кемани сувнинг оқишига — ўз ҳолига қўйиб юборди. Ўзи эса кеманинг остига чўзилди, кўл узатиб гупсарни олди ва ётган жойида уни пуфлаб шишира бошлади.

Қарши томондан келаётган ўқлар кемага ва унинг ичига келиб тега бошлади. Етим хавфли ва оғир вазиятда қолган эди: бир томондан, ўқ тегиб ҳалок бўлиш хавфи: иккинчи томондан, ўқ тешган жойлардан кемага сув кириб, гарқ бўлиш хавфи туғилганди. У бу фалокатдан қутулиш учун дам берган гупсарнинг бандини билагига ўради ва кеманинг бир четидан гупсар билан сувга тушди.

* * *

Етим гупсарга минмай, уни билагига боғлаган ҳолда, сувнинг оқишига қараб бораверди. У кўпинча сув остида борар, нафаси қайтар, сув юзига чиқиб нафас олиб, яна сувга шўнғир эди...

Қарши томондан отилган ўқларнинг овози ҳамон эшитилар, уларнинг кўпчилиги келиб кемага тегар эди. Бу ҳолат кема тўлиб, чўкиб кетгунча давом этди. Етим тахминан икки соатча гупсарга минмади, гоҳ шўнғиб, гоҳ юзага чиқиб, сув оқимига томон кетаверди. Милтиқларнинг овози тамом тингач, у гупсарга минди ва пастроққа бориб сувдан чиқмоқчи бўлиб, сув оқимига қараб кетишда давом этди.

Яна бир соатлардан кейин Етимнинг қаршисида бир оролча кўринди. Етим жуда чарчаган ва ҳолдан тойгани учун шу оролда дам олмоқчи бўлиб сувдан чиқди ва гупсарни ҳам олиб чиқди. Лекин оролга чиқиши билан оёғи ботиб қолди, чунки орол яқинда пайдо бўлган бўлиб, чеккалари ҳали лой экан. Етим оёқларини зўрға лойдан суғуриб, оролнинг ўртароғига борди, у ер қуруқ эди. У дам берилган гупсарни бошига қўйиб чўзилди. У ҳам чарчаган, ҳам очикқан, ҳам совқотган эди. Шунинг учун Етим худди безгак тутган одамдай қалтирар, тишлари бир-бирига тегиб такилларди.

Етим бир неча минут ухлади, лекин ором олиш ўрнига аҳволи тобора ёмонлашаверди. У бошини кўтариб азиз ватани томонни кўздан кечирди, қирғоқ яқин эди. Дарё лабидаги қамиш ва ўтлар аниқ-таниқ кўриниб турар эди.

«Бу ерда ўлиб кетишим ҳеч гап эмас. Аммо мақсад бўсағасида ўлиб кетмоқ жуда аламли. Сафаримни давом эттирганим яхши, агар ўлсам ҳам меҳрибон онам — азиз ватанимга бир қадам бўлса ҳам яқинлашиб ўламан», деди кўнглида у.

Ватанига бўлган муҳаббат унга қувват бахш этди. Ўридан туриб гупсарни кўтариб орол чеккасига борди, гупсарни сувга туширди-да, қирғоққа қараб суза бошлади. У гупсар устига ётиб олиб сувни ҳам қўллари билан, ҳам оёқлари билан эшиб, ўрдак сингари сузиб борар эди...

Дарёнинг лаби яқин эди, орол билан қирғоқ ўртасидан ўтадиган сув жуда секин оқар, ҳатто қўл ва ҳовуздан фарқи йўқ деса бўларди. Етим икки кўзини дарё қирғогидан узмас, у ерда бирон киши бор-йўқлигини аниқлишга интиларди. «Мабодо қирғоқда босмачилар қўлига тушиб қолсам, мен бир етим ва камбағалваччаман, уларнинг қўлидан қутулиш мумкин эмас»,— деб хаёл суриб борарди.

Аммо қирғоқда ҳеч ким кўринмас, ҳамма ерда жимжитлик, ҳатто қамиш ва кўкатларининг баргларини қимирлатадиган даражада ҳам шамол эмасди. Беғубор осмондаги чарақлаган юлдузларнинг ёғдусида Етимга ҳамма нарса яққол кўринди. У азиз ватанига тезроқ етиш завқ-шавқи билан гупсар ҳайдашни тезлатди.

Ниҳоят, гупсар қирғоққа бориб етди. Етим бирор ўт ёки қамиш илдизни ушлаб, сувдан чиқмоқчи бўлиб қўлини узатган эди, бир бақувват қўл унинг билагидан, иккинчи бири эса гупсарнинг бандидан тутди. Етим қўлга тушган эди, лекин уни ким қўлга туширганини билмасди. Чунки уни ушлаган одамнинг гавдаси қамиш ва дарё лабининг кўкат буталари ортига яширинган эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Етим ва гупсарни бақувват қўл билан сувдан тортиб қуруқликка чиқарган одам ўрнидан турди, сал пастроқдаги қамишзордан яна икки киши чиқиб келиб, боланинг бошида турдилар.

Буларнинг учови ҳам Етимга нотаниш кийимларда бўлиб, у бунақа кишиларни биринчи кўриши эди: уларнинг кийими европача, бир хил тусда, бир андозада эди: ҳар учови ҳам милтиқ, тўплонча ва гранаталар билан қуроланган эдилар.

Етимни сувдан тортиб олган киши уни ўз ҳолига қўйиб, гупсарнинг оғзини очиб, ичига қаради, титкилаб ҳам кўрди, унда ҳеч нарса йўқ эди.

Шундан сўнг у Етимдан кимлигини, қаердан ва нима мақсад билан дарёдан ўтганлигини сўради. Етим унинг сўзларига тушунмади ва юзига қараб индамай тураверди. Қамишзор ичидан чиқиб келган кишилардан бири Етимнинг рус тилини билмаслигини сезиб, берилган саволни Етимга таржима қилиб берди. Етим саволларга жавоб бериш вақтида бошидан кечган ҳодисаларни бирма-бир ҳикоя қилди ва қандай мақсад билан дарёдан ўтганлигини қуйидагича ифодалади:

— Мен ўзимнинг азиз ватанимга — большевиклар раҳбарлигида камбағаллар ва етимлар ҳақ-ҳуқуқини бойлардан ўз қўлига олаётган ватанимга етиб, етимхонада тарбияланиб, ўқиб, одам бўлиб, большевикларга қарши бош кўтарганларга қарши курашмоқчиман, босмачиларга қуроли бериб, камбағалларни ўлдираётган ва ватанимни қуйдираётган бойларни қўлга тушириб, уларни большевикларга топшириш мақсадида дарёдан ўтдим.

— Агар гапларинг рост бўлса, мақсадларингнинг ҳаммасига эришсан, — деди таржимон орқали сўроқ қилаётган киши ва сумкасини очиб, ичидан бир чақмоқ қанд ва бир дона шоколад олиб, Етимга берди ва:

— Буларни егин, бир оз дармонинг кирса кетамиз, — деди.

Етим қандни оғзига солиб, шимий бошлади. Ҳозиргача у бойнинг уйида қандни кўрган бўлса ҳам мазасини татимаган эди. Қанд ниҳоятда мазали нарсдек туюлди, у нафсига ором бахш этди, кўнглига осойишталик, совуқдан қақшаётган баданига ҳарорат берди.

Етим қандни шимар экан, конфетнинг ранги ва кумушсимон қоғозларини очиб, бир қўлида қоғозларни ва бир қўлида жигарранг шоколадни ушлаб, қоғоз ва конфетга таажжуб ва шубҳа билан қарар эди, чунки у бунақа нарсани ҳаётида биринчи марта кўрмоқда эди.

Таржимон Етимга кулумсираб қаради ва конфетни кўрсатиб:

— Бунисини егин, — қоғозларни кўрсатиб:

— Бунисини ташлагин, — деди.

Етим конфетни оғзига солди. У қанддан ҳам лаззатли ва ёқимли туюлди. У конфетни чайнаётганда қоғозларни бирма-бир назардан ўтказди ва зар қоғозни тирноғига суркаб кўрди.

— Буларни нима қиласан, ташла! Бу керакмас қоғозлар! — деди таржимон Етимга.

У конфетнинг охириги бўлакларини ютар экан, унинг қоғозларини истар-истамас, кўзи қиймай ерга ташлади, лекин кўзларини қоғоздан узмас эди. Ёнидагилар бирон нарсани сўраса, жавоб берар ва яна конфет қоғозларига кўз ташларди. Шоколодди егач, Етимда куч пайдо бўлди: энди у қалтирамас, ранг-рўйига ҳам сал қон югурганди.

Етимни ушлаган кишилар уни таржимон билан заставага олиб бормоқчи бўлиб йўлга тушдилар.

* * *

Чегарачилар Етимни заставага олиб келганда, унинг эғнида бир чолвордан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бу ерда унга тоза ва янги уст-бош кийгизиб, кичкина хонага олиб кирдилар. Хонада Етимни ушлаб келган кишиларга ўхшаш кийинган бир киши ўтирар эди.

Бу киши ҳам бояги саволларнинг худди ўзини такрорлади. Етим ҳам дарё лабдаги жавобини қайтарди. Олдинги сўроқдан бунинг фарқи шунда эдики, савол-жавобларнинг ҳаммасини бир қоғозга ёзиб туришди...

Савол-жавоб тугагач, сўроқ қилувчилар:

— Олиб чиқинглар, овқат беринглар, ухласин, дам олсин. Уёгини кейин кўрамиз, — деди.

Етимни бошқа хонага олиб чиқдилар. Уйга кирганда қоп-қоронги эди, бирданига равшан бўлиб кетди.

Бу аҳволдан Етим сесканиб қалтираб кетди, ҳушдан кетаёзди,

ранги ўчиб, лаблари оқарди. У гоҳ шифтда осилиб турган лампочкага, гоҳ уни уйга олиб кирган соқчига тикилар эди.

— Қўрқма! Бу ўзи ёнар чироқ, унинг номини электр дейдилар, — деди ва девор олдига бориб чироқни икки-уч марта ўчириб-ёндириб кўрди.

Энди Етим чексиз хурсанд, азоб-уқубатли қоронғиликдан мўъжизакор ёруғликка етган мурғак кўнгли шодлигини ўзига сиздира олмасди. У ҳозир беҳад хурсандлигини бирон кишига баён этиб, кўнглини бўшатишни истарди.

Шу пайт Етимнинг хотирига меҳрибон онаси ва Қурбон акаси тушди. Қани энди ҳозир улар бўлсалар, ўз қўли билан электрни ўчириб-ёндириб, ўз хунарини, большевиклар келтирган бу ажойиб нарсани уларга — энг яқин дўстларига намойиш этса.

Электрни кўриб, уни ёқиб-ўчиришни ўргангандан сўнгги ҳаяжони бир оз босилгач, Етим хонани кўздан кечирди: хона жуда тор бўлиб, уни хужра деса бўларди. Лекин у жуда озода, деворлари опшоқ, тагига ҳамда шифтга тахта қоқилган ва мойли бўёқлар билан бўялган эди. Хужранинг бир четига каравот қўйилган бўлиб, унинг устига юмшоқ тўшак солинган, яна бир бурчакка стол қўйилган, унинг устига клеёнка ташланган, ёнида кичик курсича турарди.

Етим бунақа жиҳозли хонани умрида биринчи марта кўрмоқда эди. «Большевикларнинг етимхонаси бўлса керак», деб ўйлади у.

Ваҳоланки, бу хужра қамоқхона эди. Агар шу топда бирон киши Етимга: «Бу хужра қамоқхона», деса, унинг тилини узиб ташлагиси келарди. Чунки у бундан бир ярим ой бурун қўшни давлатнинг қамоқхонасини кўрган эди. У қамоқхона бойнинг итини боғлаб қўядиган жойдан қоронғи, ифлос, деворлари қоп-қора бўлган молхонадан ҳам ёмонроқ эди. У ерда маҳбусларга кийим кийгизмас, дуруст муомала қилишмас, уст-бошларини ечиб олиб, қамчи билан савалаб қамаб қўйишарди.

Етим етимхонага бунчалик тез жойлашганидан хурсанд бўлиб турганида хужранинг эшиги очилиб, бир киши чой, нон, қанд кўтариб кириб, уларни стол устига қўйди ва Етимга курсини кўрсатиб:

— Кел, ўтириб чой ич, нон егин, — деди-да, яна эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Етим чойга қанд солиб, нон ейишга киришди... Қорини тўйгазиши биланоқ эшик очилиб, яна бояги одам кириб келиб, стакан ва тарелкаларни йиғиштириб олди-да, каравотни кўрсатиб:

— Бу сенинг ётадиган жойинг, — деди.

У эшикдан чиқиб кетиш олдида Етимни штепсель¹ олдига олиб бориб, ўчириб-ёндиришни ўргатди ва:

— Етиш олдидан чироқни ўчириб қўй, — деди.

Етим бошини мағрурона силжитди-да, чироқни бир-икки марта ўчириб-ёндириб:

— Бу ишни мен аллақачон ўрганиб олганман, — деди.

¹ Штепсель — Электр асбоб.

— Молодец, офарин! — деди халиги киши ва эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Етим кийимларини ечиб, юмшоқ каравот устига чўзилди. Бу унинг умрида биринчи марта каравотда ва юмшоқ тўшакда ётиши эди. Шунинг учун ҳам бошини кўйиши билан уйку элтди.

* * *

Етим хужрада уёқ-буёққа юраётган посбоннинг оёқ товушидан уйғониб кетди. Қуёш деразалардан мўралаб, хужрани иситган, соат ўн иккиларга бориб қолган эди.

Кийимларини кийгач, уни посбон эшикка чиқарди. У тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Қўл-юзини ювиб, яна хужрага қайтди. Посбон эшикни беркитиб кетди. Бир неча дақиқадан сўнг нонушта олиб келган киши яна чой-нон, қанд олиб кириб, Етимнинг олдига қўйиб кетди.

Овқатланиб бўлгач, Етим яна каравотга чўзилиб, шифтга қараб ётган ҳолда кўзини бир оз илинтириб олди. Лекин энди унинг юраги сиқила бошлади:

— Ахир, етимхонада ўқитади дейишарди, ўқиш қачон бошланар экан, бошқа болалар қаерда экан? Ёлғизлик жонга тегди-ку! — деди ўзига-ўзи.

У ўрнидан туриб, темир панжарали дераза ёнига борди. ташқарига қарамоқчи бўлди, аммо ҳеч нарсани кўролмади. Чунки дераза ойнасига оқ нарса суртилган бўлиб, ташқари кўринмас эди. Шундан сўнг у ҳовлига чиқмоқчи бўлиб, эшикни тортди, эшик очилмади ташқаридан қулфланганди. Юраги баттарроқ қисилиб кетди:

— Ажабо! — деди у ўз-ўзига, — етимхонада болаларни бир уйга ёлғиз қамаб қўяр эканлар-да? Бу яхши эмас. Буни катталарга айтиб тартибни ўзгартириш керак...

У яна каравотга чўзилди, ўрнидан туриб хонада уёқдан-буёққа юра бошлади... Юраги қисилиши ниҳоятига етганда, эшик очилиб, чой-нон келтирган киши стол устига нон билан шўрва келтириб қўйди-да, чойнак-пиёлани йиғиштириб олди.

У эшикдан чиқиб кетаётганда Етим:

— Тўхтаб туринг, амаки! Ўқиш қачон бошланади? — деб сўради.

У одам Етимнинг юзига таажжубланиб қараб қолди ва:

— Бу ерда ўқимайдилар, — деди.

— Бошқа болалар қаерда? — яна сўради Етим.

— Бу ерда сендан бошқа бола йўқ, — жавоб берди у.

У одам таажжубланган ҳолда эшикни қулфлаб кетди. Етим ҳам «боласиз ва ўқишсиз етимхона»га ҳайрон бўлиб, курсига бориб ўтирди ва шўрва ичишга киришди. У нонни шўрвага тўграб еди, картошка ва гўштларни ҳам пок-покиза туширди.

«Шўрваси мазали экан, — деди у ўз-ўзига. — Ҳар куни бир қўй сўйиб ейдиган Эшонқулбойнинг уйида менга пих бойлаган қоқ

нон берардилар. У ҳам тўйимли эмасди. Хафта-ўн беш кунда бир марта шўрва берсалар ҳам у илиқ-милиқ бўларди. Гўшт бергудек бўлсалар, суякнинг гўштлирини тарашлаб олиб, қуруқ суякни менга берар эдилар. Бу ерда ҳам лаззатли шўрва, ҳам гўшт бердилар».

Етим шўрвани ўз-ўзинча таърифлагач:

— «Булар яхшику-я, лекин бу ерда еб-ичиб ётишдан бошқа иш йўқ экан-да, бунга чидаб бўлмайди. Ҳеч бўлмаса олдимда бирорта бола бўлгандайди, у билан гоҳ ўйнаб, гоҳ гаплашиб ўтирар эдик»,— деди ва ўрнидан туриб, каравотга чўзилди...

* * *

Етим қаттиқ ухлаб қолган эди. Уни осибон келиб уйғотди ва: «Менинг кетимдан буёққа кел», деб аввал кунни сўроқ қилинган уйга олиб кирди.

Хонада эрталаб Етимни сўроқ қилган кишидан бошқа яна икки киши ўтирар эди. Бугун ҳам ўша саволлар ва ўша жавоблар айтилиб, қоғозга ёзилди.

Терговчи қоровулга қараб:

— Бунни олиб чиқиб туринг, яна чақирамиз,— деди.

Қоровул Етимни эшик олдидаги диванга ўтқазиб, ўзи ҳам унинг ёнига ўтирди. Орадан кўн вақт ўтмай, уни яна ичкарига чақирди.

— Сени қўйиб юборамиз, уйингга борасанми? — деди терговчи Етимга қараб.

— Менинг уйим йўқ-ку,— деб жавоб берди Етим.

— Қариндош-уругинг бўлса уларникига борарсан?

— Қариндош-уругим ҳам йўқ!

— Ундай бўлса, қўйиб юборсак, қаерга борасан?

— Мен бу ердан ҳеч қаерга кетмайман, шу ерда қолиб, ўқийман. Фақат мен ётган хонанинг эшигини очиб қўйингиз бас,— деди Етим.

Ҳозир бўлганлар бир-бирларига қараб кулишгач, терговчи Етимга:

— Бу ерда ўқимайдилар-ку,— деди.

— Нега, етимхонада ўқийдилар дейишган эди-ку,— деди Етим.

— Бу ер етимхона эмас,— деди кулгисини боса олмаган холда терговчи. Бошқалар ҳам қотиб кулишар эди.

— Етимхонага юборсак, борасанми? — деб сўради терговчи.

— Бораман! — деди Етим ҳам хурсанд бўлиб, ҳам таажжубланиб.

Ҳозир бўлганлар ўзаро кулишиб, маслаҳатлашишди.

— Бу боланинг ёши каттага ўхшайди, гапларидан ўн олти ёшдан кам эмас. Бу ёшдаги болаларни қондага кўра етимхонадан чиқарадилар, қандай қилиб биз уни етимхонага юборамиз? — деди улардан бири.

— Бўйи новча бўлса ҳам берган жавобларига кўра ўн тўртдан ошмаган. Бундан ташқари, унинг уй-жойи, қавм-қариндоши йўқ, уни ўқитиш керак. Ҳозирча бизда етимхонадан бўлак еб-ичиб, ўқиб, тарбия оладиган муассаса йўқ. Шунинг учун расмиятчилик қилиб ўтирмай, болани етимхонага юбориш лозим, — деди терговчи.

Бошқалар ҳам бу таклифга қўшилишди. Терговчи Етимга қараб:

— Эшикка чиқиб тур. Ҳозир биз хат ёзиб сени етимхонага юбортирамиз, — деди.

Етим ташқарига чиқиб турди. Бир неча дақиқадан сўнг эшикдан қўлида конверт ушлаган бир посбон чиқиб, уни етимхонага олиб кетди.

Посбон Етимни етимхонадаги уйлардан бирига олиб кириб, қўлидаги конвертни у ерда ўтирган кишига берди ва Етим билан бирга юмшоқ диванга ўтирди. У одам конвертни очиб, хатни ўқиди ва бошини кўтармаган ҳолда:

— Жуда соз, — деди-да, қалам билан хатнинг юзига ниманидир ёзди ва орқасидаги деворга ўрнатилган қуббачалардан бирини босди.

Кўшни хонадан бир киши чиқди. Ҳаракатидан етимхона бошлиғи эканлиги кўриниб турган ҳалиги киши янги келган одамга хатни бериб:

— Буни расмийлаштиринг, — деди.

Келган одам хатни кўздан кечиргач, Етимга қараб:

— Шу болами? — деб сўради бошлиғидан.

— Ҳа, шу! — деди у дафтар варақлаб турган ҳолатда бошини кўтармай.

— Қани. юринглар, — деб уларни бир хонага олиб бориб, ўзи стулга ўтирди ва уларга скамейкани кўрсатди. Улар ҳам ўтиришди.

Ҳаракатларидан бу одам етимхонанинг секретарига ўхшарди. У қўлидаги хатга қараб, бир дафтарга нималарнидир ёзди. Шундан сўнг бир варақ оқ қоғоз олиб штамп босди, бир неча сатр хат ёзгач, муҳр ҳам босди. Сўнгра уйдан чиқиб халат кийган ўрта ёшли бир хотинни бошлаб кирди, ўзи ёзган хатни унга берди-да, Етим билан посбонга ишора қилиб:

— Буларни олиб бординг, болага уст-бош кийгизиб, эғнидаги кийимларини бу кишига — посбонга беринг, хатга ҳам измо қўйиб, шу кишига топширинг, — деди.

Оқ халат кийган хотин Етим билан посбонни бир уйга олиб борди. Хона жуда кенг бўлиб, бир томонига кийим осадиган шкафлар қатор териб қўйилганди. У хотин шкафлардан бирини очиб, бир тўп кийим олди ва Етимнинг бўйига ўлчаб кўрди. Улар Етимга ҳам калта, ҳам тордек кўринди. Уларни жойинга қўйиб, яна бошқа бир тўпни ола туриб:

— Ҳозирча шундан бошқа узун ва кенг уст-бошимиз йўқ, калта келса ҳам, торлик қилса ҳам шуни кийиб турасан, кейинроқ

қадди-бастингга мос кийим буюртирамиз,— деди у Етимга ва посбонга қараб:

— Сиз яна бир оз турасиз, мен боланинг эгнидаги кийимларини ечиб чиқазиб бераман,— деди ва Етимни бир тўп кийим билан кийимхона ичидан қириладиган бир уйга олиб кириб кетди.

— Майли.— деди посбон диққинафас бўлаётган кишилардек ва хуштак чалиб, хона ичида уёқдан-буёққа юра бошлади.

Посбон кўп мунтазир бўлиб қолмади. Ҳалиги хотин Етимнинг уст-бошини олиб чиқиб, бир газетага ўради ва секретарь берган хатга ҳам имзо чекиб, посбонга тутқазди.

Агар посбоннинг Етимга кўзи тушса, унинг ўзи олиб келган болалигига ишонмас эди: у иссиқ сувда қўл-оёқларини, бошини юйиб топ-тоза бўлган, сочлари таралиб, қўл-оёқларининг тирноқлари олиниб, оқ кўйлак, оқ чолвор, оқ костюм, оқ шим, оқ қалпоқ, оқ туфли, оқ пайпоқ кийиб олган эди.

— Ойна олдига бориб қара-чи, ўзингни танийсанми? — деди хотин Етимга кулиб.

— Мен бундан олдин ўзимни ойнада кўрмаган бўлсам, қанчалик ўзгарганимни қандай аниқлай,— деди Етим, ойна томон кетаётиб ва ойнага қараб туриб илова қилди:— Ўзимни ойнада кўрганимда эди, албатта, ҳозир бу кийимларда ўзимни таний олмас эдим.— У илжайган лабларини ростлай олмай, бир неча дақиқа ойнага қараб туриб қолди...

* * *

Етим ойнага қараётганда, қаршидаги дераза олдига бир бола келиб унга тикилиб қолди. У Етимдан новчароқ, гавдаси ва қадди-қомати келишган, қўл-оёқлари ҳам уникидан каттароқ эди. Лекин Етимга ўхшаб кетарди: кўзлари ҳам Етимникидек қоп-қора, Етим сингари лоларухсор, сочлари ҳам уникидек ярқираб турар ва қўли ҳам топ-тоза эди.

Бола Етимга яна бир оз қараб турди-да, уйнинг эшиги олдига келиб:

— Хола, кирсам мумкинми? — деди.

— Мумкин, кираверинг — деди аёл.

Бола уйга кирди. Бироқ уйга кириб келганини сезган Етим унга ўгирилиб қаради. Кириб келган бола Етимга бир оз диққат билан қараб турди-да:

— Кечирасиз, ўртоқ! Сиз Мурод амакининг ўгли Етим эмасмисиз? — деб сўради.

Етим қўққисдан отасининг, ўзининг номини эшитиб, берилган сўроққа жавоб беришни ҳам унутиб, бир зум бақрайиб қолди-да, ниҳоят:

— Вой, сен Қурбон акам-ку, ўзимнинг акажоним-ку,— деб унга ташлапди.

Икки ёш ўспирин бир-бирларини қучоқлаб, самимий кўришгач, ҳол-аҳвол сўраша кетдилар.

— Менинг бошимдан кечганларни сўрама! Уни ҳикоя қилиб

бериш учун тонги отмайдиган тун, қуёш ботмайдиган кунлар керак. Мен онамдан жудо бўлганда у соғ-саломат, тўрик эди-ю, гўрда эди. Хозир мен мана шу етимхонага жойлашдим,— деди Етим ва:

— Қани, ўзинг гапир! Аҳволинг яхшими, ота-онанг саломатми? Қишлоқнинг аҳволи қандай? Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

— Менинг бу ёш бошим ҳам кўп балоларни кўрди. Ота-онам босмачилар томонидан ўлдирилдилар, босмачилар қишлоққа ўт қўйди.

Ғамимни айтмоқ учун
Узун кечалар керак,
Мен йиғласам, сен қулсанг,
Фақат сен ва мен бўлсак!

Шу етимхонада тарбияланиб, хат-саводли бўлдим, комсомолга кирдим. Бу етимхонани чегарачиларнинг комсомол ташкилоти оталиққа олган. Мен бу ерга етимхонанинг баъзи ишларини текшириш учун шу ташкилот томонидан келдим,— деди Қурбон ва Етимга қўл узатиб:

— Хайр, ҳозирча яхши қол. Сен бу ерга жойлашиб, хотиржам бўлиб ол. Мен ҳам комсомол ташкилоти берган топшириқни бажарай. Сўнг бафуржа ўтириб кўнгил ҳасратларини, саргузаштларни баҳам кўрамиз,— деди-да, Етимнинг қўлини маҳкам қисиб, чиқиб кетди.

Етим, Қурбон аъзо бўлган ва улкан етимхона ҳам унга қарайдиган комсомол дегани ким ёки нима экани ҳақида ўйлаб қолди.

Ҳурматли ўқувчиларимиз эса, Қурбон ва унинг отаси саргузаштларини эшитишга ошиқаётган бўлсалар керак. Биз ана шу воқеаларни бирма-бир баён этиб, китобхонларнинг ҳавас ва истакларини қондирмоққа ҳаракат қиламиз.

II

Қурбоннинг отаси — Рўзимурод, авваллари Бухоро томонларида мардикорлик қилар, беш-олти танга орттиргач, қишлоғига келиб, хотин, бола-чақасини кўриб, уларнинг озиқ-овқатини тўғрилаб, яна қайтиб кетар эди.

У ана шундай сафарларидан бирида — Бухородан ўз қишлоғига қайтиб келаётганда сув четга чиқариб ташлаган Муроднинг ўлигини кўмаётганлар устидан чиқиб қолди. Ўликни у таниди, ҳатто дарёга ўзи тушиб кетмай, биров томонидан отиб ўлдирилганлигини ҳам биқинидаги ўқ изидан аниқ билди.

Бу хабарни у қишлоққа етказди ва кўп суриштиришлардан

сўнг Муродни Эшонқулбойнинг буйруғи билан Шоқул отиб ўлдириб, дарёга ташлаб юборганини аниқлашга муваффақ бўлди. Лекин у жиноятчиларга қарши кураша олмади. Чунки амир ҳукумати ва унинг амалдорлари бойларни ҳимоя қилар, уларга қарши чиққан, ҳатто қарши гапирган камбағалларнинг кунини кундан кўрсатар эди. Аммо амир қочган ва бойлар қочишга тайёрғарлик кўраётганда, у халқ ўртасида бойларга қарши ташвиқот юргизиб, жиноятчиларни ва жиноятнинг сирини справка тарзида очиб ташлади.

Бухоро — Термиз темир йўл қурилиш пайтида Рўзимурод мардикорларни ташлаб, темир йўлнинг ер қазувчи ишчилари қаторига ишга кирди. Йўл битиб, фойдаланишга топширилгач, у Термиз депосида бир неча вақт қора ишчи бўлиб, кейинроқ темирчи шогирди, ундан сўнг мастер бўлиб ишлади.

Рўзимурод февраль ва Октябрь революциясини Термиз темир йўлчилари билан биргаликда кутиб олди, темир йўлчилар орасида тарбияланди, унинг синфий онги ҳам шу ерда улғайиб, камол топди. Эшонқулбой ва Шоқул томонидан Муроднинг ўлдирилиши сабабини ўша вақтдаёқ тушунди: улар Муродни ўлдириш билан камбағалларга шунини билдирмоқчи эдики, камбағаллар бойларга тобе бўлиб, уларнинг фармонларини бажаришлари, чизган чизигидан чиқмасликлари, бойлар талаб қилган вақтда, ҳатто хотинларини аямасликлари керак, акс ҳолда Мурод каби ўлиб кетишларини кўз-кўз қилиб, уларни чўчитмоқчи бўлганлар.

Рўзимурод Термиз депосида ишлаб юрган вақтида Бухорода Колесов воқеаси рўй берди. Бунда жадидлар авантюристлик, хонлик ва иккиюзламачилик ролинини ўйнадилар: бир томондан, улар, «биз революционерлармиз», деб халқ ҳаракатига раҳбарликни ўз қўлларига олмоқчи бўлдилар, иккинчи томондан, амир билан муросачилик ва ярашувчилик позициясини тутиб, халқ ҳаракатини бўғишга интилдилар.

Амир эса жадидларнинг сулҳ ва ярашишларидан фойдаланиб, бор кучларини сафарбар этиб, ўзига қарши бош кўтарган халқни тор-мор этди, ташкилий бирлашмаган, лекин амир ва бошқа эксплуататорларга нафрат назари билан қарайдиган кишиларни уйма-уй юриб, топиб қатл қилди.

Амир ўзининг бу контрреволюцион ҳаракати вақтида Бухоро меҳнатқашларини улуғ рус халқининг ва қизил аскарларнинг ёрдамидан маҳрум қилиш учун ҳаммадан олдин амирлик территориясидан ўтадиган темир йўлларни бузиб ташлади, темир йўл ишчиларини бола-чақалари билан ваҳшийларча ўлдириди. Жумладан, Бухоро — Термиз темир йўли ишчиларини, хотин-қизларни, ҳатто, қўлдаги гўдакларнинг бошини олди.

Амир территориясида соғ-саломат қолган ишчилардан бири Рўзимурод эди. У рус ишчилари ва большевиклари билан мустаҳкам алоқа боғлаб, Бухоро музофотида меҳнатқашларни амир зулмига қарши янгитдан бош кўтариб чиқишга тайёрлаш йўлида жонбозлик қилди: Бухоро революциясида қўлига қуроли олиб иштирок этди. Шарқий Бухорода — Тожикистонда бу ерлардан амир

изини қириш учун курашаётган қизил партизанлар сафида туриб жангларда қатнашди; амир қочаётган вақтда шарқий Бухоро меҳнаткашлари ўртасида ташвиқот-тарғибот ишлари олиб бориб, халқни бойларнинг игвосидан қутқазди, жумладан, чегарада жойлашган ўз қишлоғига бориб, қишлоқ аҳолисини бойларга эргашиб кетишдан сақлаб қолди.

Рўзимурод меҳнаткашларни бойларга эргашиб кетишдан асрабгина қолмай, уларни бойларнинг ер-сувига, деҳқончилик асбоб-ускуналарига хўжайинлик қилиб, ўз қишлоқларини обод қилишларига ҳам раҳбарлик қилди.

Лекин Рўзимуроднинг қишлоқ ободончилиги йўлида қилаётган ишлари узоққа чўзилмади. Кўп ўтмай амир, унинг амалдорлари бой ва жадидлар босмачиликни ташкил этиб, большевикларга, камбағалларга, умуман барча меҳнаткашларга — мамлакатга хўжайинлик қилиб, уни обод қилиш ва қайта қуриш учун курашаётганларга қарши ҳужум бошладилар. Жумладан, Эшонқулбой ва Шоқуллар чет мамлакатда яроғ гамлаб, босмачиларга ёрдам бердилар, биринчи галда уларни Рўзимурод бошчилигида камбағаллар эгаллик қилаётган собиқ қишлоқларига юбордилар.

Қочоқ бойларнинг бу хоинона ташаббусига Рўзимурод томошабини бўлиб турмади: у дарҳол район партия ташкилоти ва ревком билан алоқа боғлаб, қурол-яроғ олди, қишлоқ камбағалларидан мудофаачи отряд тузди.

III

1920 йилнинг декабри. Ҳаво унчалик совуқ эмас, лайлакқор ёғмоқда. Лекин қор пешма-пеш эриб, Аму қирғоқларининг сирачсимон тупроқларини ёпишқоқ лойга айлантирарди.

Қишлоқ сув қуйгандек жимжит. Фақат мудофаачи отряднинг шалп-шали оёқ ташлашигинга бу жимликни бузарди. Отряд ҳавонинг бузуқлигига, лойгарчиликка қарамай, қишлоқ атрофида царвонадек айланар ва уни босмачиларнинг фавқулудда ҳужумидан мудофаа қилар эди.

Вақт ярим кечадан ошди. Қор ва лой кечиб юрган отряд аъзолари ниҳоятда совқотдилар. Шунинг учун отряд командири Рўзимурод қишлоқ атрофига ҳар жой-ҳар жойга соқни қўйиб, қолганларга исиниб келишга ва дам олишга рухсат берди. Ўзи ҳам уйига кириб, ўчоқда оёқларини иситиб, кийимларини қурита бошлади...

Гулхан олдида ухлаб қолган Рўзимуродни узоқдан отилган милятиқ овози уйғотди. У шу заҳоти милятигини олиб, уйдан ҳовлига сакраб чиқди ва кўчага отиди. Кўча бошида, қишлоқ ташқарисига қўйилган қоровуллардан бири от чоптириб келиб, маълумот берди:

— Шеригим билан ўзимизга тайинланган жойларда кузатувчилик қилиб юрганмизда қўққисдан босмачилар ҳужум қилиб, ўқ уза бошладилар. Шеригим биринчи ўқ биланоқ йиқилди, мен сенга хабар етказмоқ учун келдим.

Шу пайт қишлоқнинг тўрт томонидан отишмалар эшитила бошлади, отряд аъзоларини бориб уйғотишнинг ҳожати йўқ эди: улар ҳам биринчи милтиқ садоси билан уйғониб, Рўзимурод соқчи билан гапни тамом қилмай туриб, бирин-кетин келиб, унинг атрофига тўпланиб, буйруқ кутиб турдилар.

Рўзимурод отрядни бир неча гуруҳга бўлиб, ҳар бир гуруҳга биттадан бошлиқ тайинлади ва уларни қишлоқнинг турли томони-га юборди. Ўзи ҳам бир гуруҳни олиб, босмачилар томонидан соқчи ўлдирилган тарафга кетди.

Рўзимурод қишлоқдан чиқа туриб босмачиларга дуч келди: соқчинини ўлдирган босмачилар қишлоққа бостириб кириб, дунё қирғоғидаги ҳовлиларни талар, «бекитиб қўйган молларингизни тониб беринг», деб деҳқонларни қийнардилар, қамчи билан милтиқ қўндоғи ва қиличнинг сопи билан урар эдилар. Хужумга ўтган Рўзимурод ўн беш дақиқада уларга зарба бериб, чекинишга мажбур қилди.

Босмачилар майдонда икки одам ва бир от ўлиги қолдириб қочдилар, уларнинг қанчаси ярадор бўлгани маълум эмасди. Рўзимуроднинг отрядидан икки кишигина енгил ярадор бўлган эди, холос.

Рўзимурод отлиқ йигитларини қишлоқнинг бошқа томон-ларидан хабар олишга жўнатиб, ўзи пиёдалар билан бирга босмачиларни қувиб кетди. Лекин улар отлиқ босмачиларга етолмадилар, босмачилар қишлоқ четидаги тепа орқасига ўтиб, кўздан ғойиб бўлдилар. Рўзимурод тепа устига чиқиб, қишлоқнинг чор атрофидан келадиган хабарга мунтазир бўлиб турди.

Қор тинган, ҳаво очилиб, булутлар ҳам тарқалган эди. Юлдуз-лар шифтдаги чироқлар сингари чарақлар эди: совуқ туриб, эсаётган кучсиз шамол киши юзини ялар, худди муз парча-ларини суркаётгандек юзни жунжитарди. Лойни музлатадиган даражада совуқ бўлмаса ҳам, уст-боши юпун одамларни қалтира-тар эди.

Кўп ўтмай, чопарлар бирин-кетин кела бошлади. Улар кел-тирган маълумотларга қараганда, у томонларда осойишталик, босмачилардан асар ҳам йўқ экан, босмачилар ҳеч кимга ва ҳеч ерга хужум қилмабдилар.

— Афтидан, босмачилар бизни чалғитиш ва кучларимизни бўлиб юбориш мақсадида ҳар томондан ўқ узганлар, ҳақиқий хужумни эса фақат шу томондан бошлабдилар. — дер эди чопарлар. Чопарлар тўрт томонга от чоштириб бориб ҳам биронта босмачини учратмабдилар.

Бу хабарни эшитгач, Рўзимурод бир оз тинчланган бўлса ҳам, лекин батамом хотиржамланмади, балки фурсатдан фойдаланиб, босмачиларнинг навбатдаги хужумига қарши янада дурустроқ тайёрлана бошлади. Шу мақсадда у қишлоқ атрофидаги посбон-ларга хабар юбориб, муҳим жойларга соқчи қўйиб, уларнинг қишлоқ марказига тўпланишларини буюрди, ўзи ҳам йигитлари билан қишлоққа қайтди...

Рўзимурод қишлоқ аҳолисининг ҳаммасини — қари бўлса ҳам, ёш бўлса ҳам, қуролию қуролсиз бўлса ҳам қишлоқ мачити олдига тўйлади, халқ йиғилиб бўлгач, у йиғилишни очиб, нутқ сўзлади:

— Душман ҳали тирик, ҳатто у кўнайиб кучайиб бормоқда. Босмачиларнинг зарба еб, қочиб кетишига алданиб, жим ўтираверсак, гўдаклик қилган бўламыз. Шунинг учун ҳам ҳаммамиз қўлга қурол олиб, жанг қилишни ўрганмоғимиз лозим, — деди у.

— Ҳаммамизнинг машқ қилишимиз учун қаердан қурол топамиз? — деб унинг сўзини бўлди биров.

— Сабр қил, ҳамманинг қандай қилиб машқ қилишини ҳозир мен сенга айтиб бераман, — деди Рўзимурод, овоз чиққан томонга қараб ва сўзида давом этди: — Қўлларига милтиқ олиб жанг машқини эгаллаган ўртоқлар қуролларини ҳали машқ қилмаган кишиларга берадилар. Ўзлари эса қўлларига кетмон ва белкурак олиб, қишлоқ атрофида хандақ қовлайдилар. Ҳамма милтиқ отишни ўргангунча биз районга одам юбориб, қурол олдирамиз, ҳаммани қуролантирамиз.

Ундан сўнг Эргаш бедандон сўз олиб, Рўзимуроднинг гапларини қўллаб-қувватлади. Яна бир неча киши гапиргач, Рўзимуроднинг таклифи билан оғзаки қарор қабул этилди.

Йиғилишдан сўнг Рўзимурод қурол талаб қилиб районга одам жўнатди, қишлоқда ишни бошлаб юборди. Йиғилиш қарорига мувофиқ, ҳали жанг кўрмаган кишилар отиш машқига, қолганлар эса хандақ қазишга киришдилар. Рўзимурод отда гоҳ хандақ қовлаётганлар, гоҳ машқ қилаётганлар олдига бориб, ишни кузатиб турарди.

Кундуз соат ўн иккиларгача иш анча олдинга силжиди, бир неча хандақ қазилиб, олдига туяроқдан тўсинлар ясалди, ханузгача қўлларига милтиқ олмаган кишилар милтиқ овозидан чўчимайдиган, ҳатто баъзилари нишонга олган нарсаларини урадиган бўлиб қолишди. Рўзимурод бу муваффақиятдан хурсанд бўлиб, халққа икки соат дам олиш ва овқатланиш учун жавоб берди, ўзи ҳам овқатланишга ўтирди...

Рўзимурод ҳали овқатини еб бўлмаган эди ҳамки, бир киши келиб, унинг қулоғига нималардир гапирга бошлади. Унинг маълумотига кўра, улар турган жойдан тахминан йигирма беш километр наридаги бир қишлоқда босмачилар яширинча ҳаракат бошлабдилар. Улар ханузгача ниқобланиб, яширинча йиғилишлар ўтказиб туришаркан, турли жойларга яшириниб юрган ўз одамларини қуроллантириб бўлгач, очикдан-очик бош кўтарармиш.

— Босмачилар қуролни қаердан олади? — деб унинг сўзини бўлди Рўзимурод.

Рўзимуроднинг саволига ҳалиги одам берган жавобдан маълум бўлдики, босмачилар қуролни ҳозиргача кўпинча қўшни мамлакатдан олар эканлар. Улар учун четдан юборилган қуролларнинг бир қисми чегарачилар қўлига тушса-да, бошқа йўллар билан яна келиб турар экан. Лекин шу кунларда улар мамлакатимиз ичидан улгуржи қуролни қўлга киритиш ва ўз одамларининг ҳаммасини қуроллантириш умидида эканлар. Ҳато улар: «Агар сафимизга яна минг киши қўшилса ҳам қурол етарли», — дебдилар.

Хабарчининг айтишича, босмачиларнинг яқинда бўладиган ҳужумидан огоҳ бўлган қишлоқ камбағаллари атроф қишлоқларга одам юбориб, аҳолини огоҳ қилибдилар. Рўзимуроднинг олдига келган одамни ҳам ўшалар юборган экан.

Бу хабарни эшитган Рўзимурод, тайёргарликни янада кучайтириб юбориб, қурол келтириш учун районга — ревкомга яна бир одамни жўнатди.

* * *

Ишнинг иккинчи кунинда қишлоқ атрофи хайдақ ва окоплар билан ўраб олингандек бўлди. Хандақ қазишни тезлаштиришда эски захкашлар ҳам ёрдам берди: тепалик ёнида қамишзор қўлга туташган катта захкаш бўлиб, у қишлоқ айланасининг қарийб тўртдан бир қисмини ташкил этарди. Уни ковлаш ва сувга тўлдириш учун жуда оз меҳнат сарф қилинди.

Милтиқ машқи ҳам кўнгилдагидек давом этди. милтиқни кўтара олиш қобилиятига эга бўлган кишиларнинг деярли ҳаммаси навбатма-навбат машқ қилиб, отиш ва нишонга уришни ўргандилар.

Қишлоқ аҳолисининг эндиги ютуқлари райондан келтириладиган қуролга қараб қолганди. Аммо райондан хунук хабар келди: қурол учун борган ҳар икки чопар ҳам қуруқ қайтди. Уларнинг айтишига қараганда, ревком раиси:

«Босмачиларнинг қишлоқларга қўққисдан ҳужум қилиш эҳтимоли борлиги ҳақидаги овозалар асоссиз ва ёлгон. Бундай овозаларни босмачиларнинг ўзлари жўрттага тарқатганлар. Улар ана шундай овозалар воситаси билан қишлоқларнинг мудофаачи отрядларини райондан қурол сўрашга мажбур этиб, шу йўл билан райондаги қуролларни қишлоқларга тарқаттириб, сўнгра қуролсиз ёки кам қурол районни осонлик билан босиб олиш ниятида», — дебди.

Ревком раисининг фикрича, район маркази босмачилар томонидан босиб олингач, қишлоқлар ўз-ўзидан ўшаларники бўлармиш, бинобарин, район марказидаги қуролларни қишлоқларга тарқатиб юбориш яхши бўлмас эмиш. Агарда бирон қишлоқда таҳликали ҳолат юз берса, ревком қуролгина эмас, балки қуролланган кучлар ҳам юборишга тайёр эмиш.

Рўзимурод ревком раисининг бу жавобидан шубҳаланган

бўлса ҳам, поумид бўлмади. У ўз кучига — қишлоқ камбағалларининг кучига суяниб туриб, мудофаага жиддий тайёргарлик кўраверди.

IV

Оқоллар қазилиб, уларга қуролланган йигитлар ўрнашдилар. Милтиқ отишни пухта билган кишилар бел, кетмон, болта, теша ушлаган ҳолда запасда турдилар. Рўзимурод от миниб ҳамма хандақларни ва уларда ўтирган йигитларни кўздан кечиргач, ўзи тешалик устидаги марказий оқолга ўрнашди.

Шу кеча тинчлик ва осойишталик билан ўтди. Фақат жимликни отларнинг оёқ товуши, «Ухлаб қолма! Хушёр бўл!» — деб оқолма-оқол юрган мудофаачи чопарларнинг овозигина бузар эди, холос.

Лекин кун чиқшига тахминан икки соатлар қолганда қишлоқ атрофидан милтиқ овозлари эшитила бошлади. Шундан сўнг чопарлар от чоптириб келиб, қишлоқдан узоқроқда онда-сонда милтиқ отиб келаётган босмачилар қорасини кўрганликларини Рўзимуродга хабар қилдилар. Шу пайт улар турган тешалик қаршисида ҳам босмачилар кўринди — улар тешалик томон шошилмай келардилар.

Рўзимурод ўз одамларига милтиқларни отишга шайлаб туришни буюрди. Босмачилар тешага етиб келиб, қишлоқ томон ўтмоқчи бўлганда, ўт очиш ҳақида фармойиш берди. Теша этагидаги хандақларда ётган милтиқчилар бир йўла ўқ уздилар. Бир босмачи отдан учиб тушди, оти эса қишлоқ томонга қочди. Қолган босмачилар отларини орқага буриб, келган йўлларидан қочдилар.

Тешанинг олд томонида турган мудофаачи йигитлар Рўзимурод буйруғи билан қочиб кетаётган босмачиларни ўққа тутдилар. Аммо ўқлари зое кетди. Босмачилар ўқ етиб бормайдиган даражада узоқлашгач, Рўзимурод ўқ узини тўхтатди...

Тонг ёриша бошлагач, бир тўда босмачи тешага яқинлашиб келиб, отишмани бошлаб юбордилар. Мудофаачилар отряди ҳам уларга жавобан ўқ отаверди, лекин ҳар икки томоннинг ўқи ҳам бекорга кетмоқда эди. Мудофаачиларнинг ўқи тобора камая бошлади, отишмани давом эттирса, ўқсиз қолишлари турган гап эди. Бинобарин, Рўзимурод ўз аскарларига ўқ узмай, босмачиларнинг оқолларга яқинлашувини кутиб туриш ҳақида буйруқ берди ва хавф ҳақида хабар етказиш, «қуроли куч» талаб этиш, ҳеч бўлмаганда, яроғ беришни сўраб район марказига — ревкомга одам юборди. Бу сафар у ревкомга ўзининг энг яқин ва хушёр кишиси Эргаш бедандонни юборди.

Кун чиққунча босмачилар тешага бир неча марта ҳужум қилган бўлсалар ҳам ҳеч натижага эриша олмадилар. Ҳар сафар тешага яқинлашганларида майдонда икки-уч ўлик қолдириб, орқага чекинишига мажбур бўлдилар.

Лекин бора-бора Рўзимурод отрядининг ўқлари озаydi, буни

босмачилар ҳам сезиб қолишди. Улар мудофаачиларни янада ўқ кеткизишга мажбур қилиш мақсадида кетма-кет ҳужумга ўтдилар, қишлоқнинг бошқа томонларига ҳам ҳужум қилиб, у ердаги соқчиларни ҳам ўқ сарф қилишга мажбур этдилар. Кўп ўтмай у томонлардан ҳам ўқ талаб қилиб чопарлар кела бошлади. Рўзимурод райондан ўқ келтирилиши билан дарҳол юборишга ваъда бериб, уларни қайтариб юборар эди. Бир оздан сўнг атрофдаги ўқи тугаб қолган соқчилардан бир гуруҳи бирин-кетин тепага келиб, Рўзимуроднинг ёнига тўплана бошладилар. Тепада жонли куч кўпайди, лекин бу кучдан фойдаланиш учун керак бўлган энг муҳим нарса — қурол йўқ эди. Қуролсиз соқчилар кетидан келган босмачилар тепани ўраб олдилар.

Босмачиларнинг ҳужуми шиддатли тус олди. Окопдагиларнинг бу ҳужумга қарши ўқ отишлари тобора сусайиб борди. Уларнинг кўпчилиги душманни милтиқнинг қўндоғи ва бел билан уриб қайтариб турарди. Рўзимурод ҳозир райондан қурол келишини ваъда қилиб, уларни тиш-тирноқлари билан бўлса ҳам жанг қилиб, чидаш ва бардош беришга чақирар эди.

* * *

Рўзимуроднинг райондан қурол келишига тиккан умиди ва йигитларига берган ваъдалари ҳам пучга чиқди: Эргаш бедандон қамишзор ичидан келиб захкашга тушди ва сув ичидан энгашиб келиб ўзини тепаликка олди-да, бир мудҳиш хабарни етказди.

Эргаш бедандоннинг айтишича, у районга бориб, ревком раисининг олдига кирибди ва қишлоқ бошига тушган ҳақиқий хавфни айтиб, ундан қуролли куч, ҳеч бўлмаса, милтиқ ва ўқ сўрабди. Ревкомнинг раиси Эргашга:

— Босмачиларнинг район марказига ҳужум қилишга тайёргарлик кўраётганлиги ҳақида хабар бор. Шунинг учун мен қуролли куч у ёқда турсин, қишлоққа бирон дона ўқ ҳам беролмайман, — дебди.

Эргаш ўз талабини яна такрорлаб, қатъий туриб олганда, раиснинг хизматкори кириб келиб:

— Марказдан Бухоро Халқ Шўросининг мухтор вакили келди. Сиз билан махфий суҳбатлашмоқчи, — дебди.

Раис Эргаш бедандонга қараб:

— Сен ташқарига чиқиб тур, — ва хизматкорига. — мухтор вакилнинг одамига айт, олдимга кирсин, — дебди.

Мухтор вакилнинг одами ревком билан самимий суҳбатлашгач, ҳовлига чиқибди. Раис ўз одамларига:

— Ҳаммангиз отланинг, бир жойга борамиз. Бу ерга ерлик кишилардан қуролсиз икки қоровул қўйилади, — деб ўзи отга минибди.

— Мен нима қилай, менга нима жавоб берасиз? — деб сўрабди Эргаш бедандон раисга яқинлашиб.

— Сен шу ерда тур, биз бирон соатдан сўнг қайтиб келамиз, келиб сенинг ишинг тўғрисида гаплашамиз, — дебди-да, отини

елдириб, ревком идораси ҳовлисидан чиқиб кетибди, одамлар ҳам отларига миниб, унинг кетидан эргашибдилар...

Раис чиқиб кетиб, орадан ярим соатча вақт ўтгач, бир гуруҳ отлик, пиёда, қуролли ва беқурол босмачилар ревком идорасига бостириб кирибдилар. Уларнинг қўрбошии супага қалин тўшак-қўрпача солдириб, унинг устига чиқиб, амирнинг ҳокимларидек чордона қуриб ўтирибди. Қўрбошининг йигитлари амир ҳокимларининг хизматкорлари сингари, супа олдида — унинг рўпарасида таъзим-тавозе қилиб турибдилар.

— Қани, ҳамма нарсани бир жойга тўпланглар-чи, — дея фармойиш берибди қўрбоши ўз одамларига.

Босмачилар худди ўзлари бекитиб қўйган нарсаларни топиб чиқмоқчи бўлгандек, тўппа-тўғри бориб бир чеккада ётган беда ва хашакларни бир томонга иргитиб, остидан сандиқ, қутилар ва тойлаб боғлаб қўйилган юкларни ола бошлабдилар, уларни бир-бир кўтариб, қўрбошининг олдига элтиб қўйибдилар. Қўрбоши киссасидан бир даста калит чиқариб, йигитларидан бирига берибди-да, омборларни очишни буюрибди.

— Хар бир қулфга ўз калитини топиб солинглар, қулфларни бузиб қўйманглар, — деб таъкидлабди қўрбоши.

Қўрбоши одамларига сандиқ, қути ва ўраб боғланган юкларни очишни буюрибди. У қўлидаги рўйхатга қараб, сандиқ ва қутилар ичидан олинаётган милтиқ, тўппонча, ўқ ва қиличларни текшириб турибди. Эргаш бедандон бу ҳолга хайрон бўлиб қараб тура-верибди. Эргашга ногоҳ кўзи тушган қўрбоши:

— Сен кимсан, нима қилиб турибсан бу ерда? — деб сўрабди.

— Мен ревкомнинг одамлариданман: «Бек келгунларича сен шу ерда посбонлик қилиб тур», деб мени қолдириб кетувдилар. — деб сохта жавоб берибди Эргаш.

— Жуда соз, — дебди қўрбоши. — Бек келдилар, энди ревком раиси одамнинг бу ерда қоровуллик қилиб туришининг ҳожати йўқ. Қўлингдаги милтиқни ўқлари билан бизга топшир-да, ўзинг раиснинг орқасидан «сиҳат-саломат» кетавер!

Эргаш милтиқ ва патронларни ташлаб, отини қантарилган жойидан еча бошлабди.

— От бизга керак. Сен пиёда борсанг ҳам раисингни топиб ола оласан, — дебди қўрбоши Эргашга қараб:

* * *

Эргаш бедандон ревкомдан чиқиб, пиёда йўлга тушибди. У тезроқ қишлоққа етиб бориб, бу даҳшатли хабарни Рўзимуродга етказишни истабди. Аммо от йўқлиги бу истагини амалга оширишга тўсқинлик қилибди. Шунинг учун ҳам қуввати борича ҳаракат қилиб, чопоғон отдек югурибди. Аммо ярим йўлга бормай туриб, жуда чарчабди, бир чашма лабига тушиб сув ичибди-да, дам олмоқчи бўлиб ўтирибди. Чашма бир жарлик ичида бўлиб, унинг тепасидан катта йўл ўтар, йўлнинг нариги бети эса чакалакзор экан.

Эргаш чашма буйида оёқларини уқалаб ўтирганда қаердандир бир хотин киши пайдо бўлибди. У ёшгина, қош-кўзлари қош-қора, сочлари узун, жуда позанин ва гўзал экан. Унинг қўлидаги кўзаси сувга келганидан далолат бераркан. Аёл чашма лабига яқинлашгач, Эргашга кўзи тушиб, тўхтаб қолибди. У бошидаги рўмолини тушириб, бир учини тишлаган ҳолда юзини беркитибди-да, рўмол остидан кўз қири билан Эргашга ҳадиксираб тез-тез қарай берибди.

Аёлнинг қўрқиб-уялаётганини сезган Эргаш ундан кўзини узиб, ўзини ҳеч нарсага кўрмаганликка солиб, оёғини уқалай бошлабди.

Аёл Эргашнинг одоб ва назокатидан дадилланиб, чашма олдига келибди, кўзасини ерга қўйиб, Эргашдан:

— Бу атрофда босмачи кўрмадингизми, амаки? — деб сўрабди.

— Яқин ўртада кўрмадим, аммо район марказини босиб олишди, — деб жавоб берибди Эргаш.

— Худо кўтарсин уларни, уйлари куйсин, халқни хонавайрон қилдилар, — дебди аёл ва булоқ бўйига тушиб, кўзасини тўлдириб, ҳовучида сув олиб ичибди.

— Сизларнинг қишлоғингизда босмачилар нима қилдилар? — деб сўрабди Эргаш аёлдан.

Аёл сувга тўлдирилган кўзасини бир чеккага қўйибди-да, ўнғиланиб олиб, жавоб берибди.

— Мол-ашёларни, қорамолларни тортиб олиб кетдилар, хотин-қизларнинг номусини булғадилар. Қаршилиқ кўрсатгани учун икки кишини ўлдирдилар, уч эракнинг қўл-оёғини боғлаб қўрбошига олиб кетдилар. Қолган эрақлар тоққа қочиб кетишди.

У сўзини шартта кесиб, кўзасини елкасига қўйибди-да:

— Кечадан бери болаларим ташна, томоқлари қақраб кетганига раҳмим келиб, қўрқа-писа сувга чиқдим, — дебди.

— Бирон эрақ кишингиз йўқмиди, шундай қўрқинчли кунда ўзингиз сувга чиқибсиз? — сўрабди Эргаш.

— Эрим бор. У болаларим билан мени бир ёрга яшириб, ўзи тоққа қочди. Бир эчки билан бир қўйимиз бор эди, уни ҳам босмачилардан олиб қочиб кетди, — дебди-да, жарлик четига — катта йўлга чиқибди.

Худди шу пайт узокда бир отлиқ кўринибди. Ўрта ёшлардаги бу одамнинг қорини ниҳоятда катта экан, унинг беллида қиличи, орқасида милтиғи бор экан. Пешанасини рўмолча билан тағиб олгани босмачилигидан далолат бериб тураркан.

Аёл отлиқни кўрибди-ю, қадамини тезлатибди. Аммо босмачи отига бир-икки қамчи босиб, унга етибди-да:

— Тўхта! — деб буйруқ берибди.

Аёл қўлидаги кўзани ерга улоқтириб, чакалакзорга қочибди. Босмачи отдан тушиб, отини бир шохга боғлабди-да, аёлнинг орқасидан қувиб кетибди.

Аёл буталар ва чакалаклар орасида шамолдек учиб, юзи, боши, оёқ-қўлларининг тилиниши ва кийимларининг йиртилишига

карамай, югурибди. Семиз босмачи эса тез югуролмас, тиканли дарахтлар орасидан тез ўтолмас экан.

Босмачи қарасаки, унга етолмайди, хотин билан ўзи орасидаги масофа борган сари узоқлашмоқда. У милтиғини қўлга олиб: — Тўхта! Йўқса отаман! — деб қичқирибди.

Буни эшитган аёл қадамни яна тезлатибди. Босмачи ҳавога қараб ўқ узибди. Милтиқ овозини эшитган аёл ўқ едим, деб ўйлаб фарёд чекибди-да, ерга юзтубан йиқилибди. Босмачи ўлжасини қўлга киритиш умидида бамайлихотирлик билан унга қараб бораверибди.

Булоқ лабидан йўл четига чиқиб, буни томоша қилаётган Эргашнинг ғазаби қайнаб кетибди. Аммо босмачи билан олишиб, аёлни халос этиш учун қўлида ҳеч қанақа қуроли йўқ экан. Лекин ҳадемай аёл чиябўри чангалига тушган товукдек босмачи чангалига тушажагини сезган Эргаш ғазабланган шер сингари тишини ғижирлатибди. Лекин унда бўрини — босмачини ғажиб ташловчи чангал йўқ экан.

Шу пайт Эргашнинг эсига бир фикр келибди: бу фикрнинг пайдо бўлиши билан унинг ғазаб алангасида ёнаётган кўзлари чарақлаб кетиб, лабида табассум пайдо бўлибди. У ўз-ўзига:

— Бир ўқ билан икки қарғани уриш қандай яхши,— деб от томон югурибди-да, дарахт шохидан ечиб олиб, устига миниб бақирибди:

— Ҳой, бўри, билиб қўй, отингдан ажралдинг,— деб от биқинига ниқтаб йўлга тушибди.

Босмачи Эргашнинг овозини эшитиб, орқасига қайрилиб қараса, ҳақиқатан ҳам отини биров олиб қочиб кетяпти. У аёлни ўз ҳолига қўйиб, йўлга қараб югурибди. Аммо у то ўзининг семиз гавдасини тиканли дарахтлар орасидан олиб чиққунча Эргаш анча узоқлашиб кетибди.

— Тўхта! Йўқса отиб ташлайман! — дея бақирибди босмачи. Бунга жавобан Эргаш от биқинига яна бир-икки ниқтабди, от аввалгидан ҳам илдамроқ чопа кетибди. Босмачи бирин-кетин ўқ узса, от милтиқ товушидан чўчиб, тобора тезроқ югурибди...

Ўқ ега олмайдиган масофани босиб ўтгач, Эргаш бир баландликка чиқиб, отни тўхтатиб, орқасига қарабди. Босмачи отини сақлаб қолиш умидида ўқ отаверибди, хотин эса чакалакзорлардан чиқиб, тоғ этагига қараб югурибди. Эргаш аёлнинг тоғ этагига етиб, бир туйнукка кириб кетганини кўргандан сўнг отни ўз қишлоғи томон буриб чоптириб кетибди...

У қишлоқни ҳар томондан босмачилар ўраб олган ҳолда кўрибди. Қишлоқнинг фақат қамишзор қўл томони очиқ экан, у отни қўйиб юбориб, қамиш ичига кириб кетибди, у ердан захкаш ичига тушиб, тепачага — Рўзимуроднинг олдига етиб борибди.

V

Эргаш қурол сўраб ревком раиси билан учрашганини, ревком раисининг жавобини ва район марказида ҳамда йўлда рўй бер-

ган воқеалар ҳақидаги ҳикоясини энди тамомлаган эдики, бир киши захкашдан чиқиб, Рўзимуроднинг олдига югуриб келди. У келтирган хабар Эргаш ҳикоя қилган хабардан ҳам машъумроқ, кишини ғазаблантирадиган эди.

Унинг айтишича, Бухоро Халқ Шўролар ҳукуматининг мухтор вакили Шарқий Бухорода Совет ҳукуматига қарши исён кўтарибди. У ўз қўлидаги ҳамма қуроллар, тилла танга ва ҳукуматнинг бошқа нарсаларини босмачиларга топширибди, ўзига содиқ одамлар билан бирга Анварпошшо ва Иброҳимбекка қўшилиб кетибди.

Бу хабардан ғазабланган Рўзимурод ўзига-ўзи:

— Мухтор вакил ким? — деб савол берди.

Бир оз жим тургач, ўз саволига ўзи жавоб бермоқчи бўлиб:

«Мухтор вакил ҳийла-найранг билан Бухоро Халқ Шўролар ҳукуматини қўлга киритган, Бухоро жаҳидларининг бошлиғи бўлган бир миллионернинг тоғаваччаси. Демак, бу сотқин шарқий Бухорога босмачиликни ташкил этиш ва кучайтириш учун мухтор вакил бўлиб келган экан», — деди.

Рўзимурод бир оз сукут қилгандан сўнг гапни ревком раисига буриб, ўз-ўзига:

«Районимиз ревкомнинг раиси ҳам Бухоро бойваччаларидан бири эди, ўша хонларнинг ювиндихўр ити ва фармонбардорларидан», — деди.

Рўзимурод хонларнинг қисқача, лекин тўла таржиман ҳолини баён этгач, муштарини тугиб, ғазабдан камондек тортилган қўлларини икки томонга ёзиб, ўз-ўзича гаплашишни давом эттирди.

«Бу хонлардан бундан бошқа нарсани кутиш мумкин эмас эди. Агар бўрининг қўй билан, чиябўрининг товуқ билан, қалхатнинг қаптар билан дўст бўлиши мумкин бўлганда эди, уларнинг Совет ҳукумати билан дўст бўлиши мумкин эди. Афсуски, ҳаётда ҳали бунақа дўстлик учратилмаган».

Рўзимурод гапни тўхтатиб, халққа мурожаат қилди:

— Ўртоқлар! Бизнинг олдимиздаги асосий вазифа бу хонларнинг ёрдамидан умидни узиб, Ленин партиясига, большевиклар партиясига, Совет ҳукуматига ва улуғ рус халқи пролетарларига суяниб туриб, халқ душманларига, босмачилар ва уларнинг суянчиқларига қарши жанг қилишдан, қурол тополмасак, тиш-тирноғимиз билан бўлса ҳам курашишдан иборат. Агар биз шу йўлда ҳалок бўлсак, улуғ рус халқи пролетарларининг ёрдами билан фарзандларимиз, ишчи-деҳқонларимиз мақсадларига етадилар. Ўртоқлар! Танангизда жонингиз бор экан, олға!

— Курашамиз! Сўнги тоғчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз. Қурол топмасак, тиш-тирноқларимиз билан ҳам урушамиз! — деб жавоб берди кўнчилик бир овоздан.

Рўзимурод халқ ёрдамига суяниб аввалдагидан ҳам ғайрат ва шижоат билан мудофаа ишларига киришди...

* * *

Қурулнинг етишмаслиги, ўқ-дорининг камлиги натижасида мудофаачиларнинг аҳволи оғирлашди, босмачилар окопларни ҳар томондан ўраб олиб, ёмғирдек ўқ ёғдирар эдилар. Аммо окопдагилар юз ўққа бир ўқ билан жавоб берар, у ҳам бўлса, босмачилардан биронтаси окопга тушмоқчи бўлганда отардилар. Шу пайтда босмачиларга янги кучлар келиб қўшилди, қуруллар етиб келди. Натижада Рўзимуроднинг отряди ночор аҳволда қолди.

Мудофаачиларнинг ўқи тугади. Энди Рўзимурод айтганидек, тиш-тирноқ билан жанг қилишга тўғри келди: улар окопларга бостириб кирган босмачиларни бел ва милтиқ қўндоғи билан калтаклар, милтиқсизлар эса қўлга тушган босмачини бўғиб, дуч келган ерини тишлар, мушлашардилар. Бора-бора Рўзимуроднинг одамлари камайиб, саноқли кишиларгина қолди. У янада ғайрат ва шижоат билан жанг қиларди. Қўшни окопда танҳо қолган Эргаш бедандон хандақ ичидан эмакляб, Рўзимуроднинг олдига келди. Унинг келиши, бир томондан Рўзимуроднинг руҳини кўтариб юборган бўлса, иккинчи томондан, унинг кучига яна икки жангвор қўл қўшди. Рўзимурод билан Эргаш бедандон шердек жанг қилардилар, окопга яқинлашган босмачи омон қолмасди.

Шу пайт босмачилар бошлиғи окопга яқинлашиб келиб, ўз йигитларига:

— Қолганларни тирик қўлга туширинглар! Улоқ чопамиз, — деб фармойиш берди.

Бу буйруқни эшитган босмачилар ўқ отишни тўхтатиб, тўрт томондан Рўзимурод билан Эргаш бедандон устига ёпирилдилар, лекин Рўзимурод: «Большевик душман қўлига тирик тушмайди!» — деб Эргаш билан орқама-орқа туриб, окопга кирган босмачиларни бирма-бир калла қилиб урар, ўлдирар, ўлимтиқни олдидадан улоқтириб ташлаган шердек уларнинг ўлигини окопдан ташқарига иргатар эди.

Босмачилар кўрдик, уларни тирик қўлга тушириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳар томондан ўқ ёғдира бошладилар. Аввал Эргаш кўкрагидан ўқ еб йиқилди. Елғиз қолган Рўзимурод бир неча жойидан ўқ еб, кучсизланиб қолган бўлса-да, окопнинг деворига суяниб тик турар, баданидан тирқираб чиққан қон қийимини лоларанг қилганди. Бошига урилган қилич зарбидан у ҳам ерга йиқилди, босмачилар унинг ерда ётган мурдасини ҳамон ўққа тутар эдилар. Рўзимуроднинг бадани галвир каби илма-тешик бўлгандан сўнггина босмачилар уни ўз ҳолига қўйиб, нимжон қолган ҳамма мудофаачиларнинг баданини ҳам тўрдек тешиб ташладилар.

Вақтинча галаба қозонган босмачилар бу зафардан маст-аласт бўлдилар: ҳимоясиз қолган қишлоққа ёпирилиб ҳужум қилдилар. Қишлоқдаги жонли ва жонсиз молларни таладилар, жангда қатнаша олмай, уйда қолган қарияларни, хотин-халажларни, беморлар ва болаларни қишлоқдан ҳайдаб чиқиб, бир майдонга тўплаб, уларга қоровул қўйдилар-да, кимсасиз, мол-мулксиз қолган қишлоққа ўт қўйдилар. Бу шундай бир ваҳшиёна зулм бўлдики, ёнғин алангаси мазлум халқ оҳ-фиғонининг дуди билан қўшилиб, фалакка кўтарилди.

Ниҳоят, тинчиган босмачилар асирларга ёпишдилар: чиройли хотин-қизларни бир чеккага ажратиб қўйдилар; қариялар, камширлар ва ўзларига керак бўлмаган аёлларни жарлиққа тушириб, отиб ташладилар. Баъзиларни тирик эчкидек бирма-бир улоқ чопиш учун тепа олдига ҳайдаб бордилар.

Босмачилар улоқ чопишни энди бошлаб, бир одамни торт-торт қилаётганда узоқдан бир тўда отлиқ кўринди. Босмачилар отлиқларни ўз одамлари фаҳмлаб, уларга ўз галабаларини намоён қилиш мақсадида «улоқ чопишни» завқ-шавқ билан давом эттиравердилар.

Улар нимжон асир тепасига отда тўпланиб, бири оёғидан, бошқаси қўлидан, учинчиси бўйнидан, тўртинчиси белидан ушлаб, ҳар бири ўзига тортар, четроқда қолганлар эса отларига қамчи босиб асир устига етиб бориб, бирон жойидан ушлаб тортишга ҳаракат қиларди: ҳар бири ҳам асир жасадини ўртадан олиб чиқиб, янги келаётган босмачилар олдига пояндоз қилишга интиларди.

Лекин асир бошига олақарғадек тўпланган босмачиларни пулемётнинг «та-та-та»лаган овози тарқатиб юборди. Пулемётдан ёмғирдек ёғилаётган ўқ босмачиларни тутдек тўкар эди.

Босмачилар келаётган отлиқлар ўз одамлари эмаслигини билдилар, лекин вақт ўтган эди: улар тўрт томондан ўраб олинган, ҳар томондан пулемёт ва милтиқ ўқи ёғиб турарди.

Тирик қолган босмачилар отларидан тушиб, Рўзимуроднинг буйруғи билан тепалиқда қаздирилган окопларга бекиндилар. Улар қўлларидаги милтиқларни олиб, душманларининг окопларга яқинлашувини кутиб турди...

Лекин улар окопларга яқинлашмай, босмачиларга қараб гранаталар отдилар: ер-кўкка кўтарилган чағ-тўзон ичида босмачиларнинг парчаланган гавдалари кўринди.

Бир соатли жанг натижасида кўп босмачилар ўз қилмишларига яраша жазоларини тортдилар. Қочиб қутулиб қолиш улардан жуда камдан-кам кишига nasib бўлди.

Бу отряд чегарачилар, комсомол ташкилоти аъзоларидан иборат отряд эди. Улар қишлоқнинг босмачилар ҳужумига гирифтор бўлганини эшитгач, чегарачилар раҳбари ва комсомол ташкилотининг руҳсати билан кўнгилли равишда Семён Семёнович

деган бир комсомол раҳбарлигида қишлоқ аҳолисига ёрдам бериш учун отланган эканлар.

Кўнгилли комсомоллар босмачиларни тор-мор қилгандан сўнг, ярадорлар ва беморларни чегарачилар касалхонасига юбордилар. соғ-саломат қолган хотин-қизлар учун чегара яқинида артель ташкил қилиб, уларни шу ерга жойлаштирдилар: қариялар ва оёқдан қолганлар учун эса ётоқхона қуриб, уларни овқат ва кийим билан таъминладилар. Еш болалар учун чегарачи комсомоллар оталигида етимхона ташкил этилди. Болалар шу ерда тарбиялана бошладилар.

Рўзимуроднинг ўғли — Қурбон (ҳикоямизнинг қаҳрамони Етим Мурод ўғли уни «Қурбон ака» деб атаар эди) ҳам ўша куни комсомолнинг ёрдами туфайли босмачилардан халос бўлиб, бошқа болалар қаторида етимхонага келтирилган эди. Етим Мурод ҳам ана шу етимхонага жойлаштирилди.

VI

Бу болалар уйи интернационал етимхона эди: унда тожик, туркман, ўзбек, қозоқ каби маҳаллий миллатларнинг болалари, шунингдек рус, украин, поляк, латиш каби европалик болалар ҳам тарбияланардилар. Лекин тарбияланувчиларнинг кўпчилиги маҳаллий миллат фарзандлари бўлиб, аксариятини ота-онасини босмачилар ўлдирган болалар ташкил қилар эди.

Маҳаллий миллат болаларидан Норбибиш исмли қизча Етим билан жуда дўст бўлиб қолди. У Етим билан тенгдош бўлса ҳам, бўйи уникдан настрок, қомати нозикроқ эди. Унинг калта қилиб қирқилган қўнғироқ сочи, ширмондай юмалоқ юзлари, чаросдай чарақлаган қоп-қора кўзлари ҳар қандай одамнинг ҳам диққатини ўзига жалб этарди. Бурни ва пешанасидаги икки-уч доғ қизнинг хусн-латофатига заррача таъсир этмас, балки ялтираб турган бир парча олтинга ўйиб қўйилган нокдек уни янада гўзалроқ, янада хусндорроқ қилиб кўрсатарди.

Норбибиш чехрасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шу эдики, унинг бўйида кулранг товланиб турган чизиқча бор эди. Бу доғ — чизиқ унинг оқ бўйида, қўнғироқ сочлари остида бўлганлиги учун ҳар кимнинг назарига тушавермас, бировнинг кўзи тушганда ҳам хуснидаги бир инжудек туюларди. Зеро, бу чизиқча қизнинг оппоқ бўйида худди кумуш тахтачага ёзилган савод жадвалини эслатарди. Бу қизчани етимхонада каттадан-кичиккача, тарбиячидан тортиб оддий ходимларгача ҳам-ма суяр, хурмат қилар, ўйин-кулги вақтида ҳам, овқатланиш пайтида ҳам ҳамма уни эъзоз-эҳтиром қиларди.

Ҳамманинг қизни бу қадар яхши кўришига сабаб унинг хусн-латофати бўлмай, бу меҳр-муҳаббат унинг саргузашти туфайли эди Норбибишнинг саргузашти шу даража фожиаики, эшитган одам ўзини йиғидан тўхтатолмайди. Қизчанинг камгаплиги, маъюс ва ҳазин юришининг боиси ҳам ана шу ачиқ саргузаштдан бўлса керак. Етимхонадагилар бу саргузаштни унинг тутинган

онаси — рус хотиндан эшитган эдилар. Кейинчалик у оғиздан оғизга кўчиб, ҳаммага маълум бўлиб кетганди.

Норбибиш ҳаммадан кўра Етим билан иноқ эди. Улар яшайдиган хоналар бўлак-бўлак бўлса ҳам қизча кўпинча Етим билан ўйнарди, овқатланишда ҳам унинг ёнида ўтирар, экскурсияларда ҳам Етим билан ёнма-ён юрарди. У етимхонага Етимдан бир неча йил бурун келганлиги учун хат-саводи чиқиб қолган эди.

Шунинг учун ҳам у хат-савод чиқаришда Етимга ёрдам берарди. Етим дарсдан чиққач, Норбибишнинг ёнига югуриб борар, тушунмай қолганларини ундан сўраб билиб оларди.

Етимнинг саргузашти Норбибишга жуда таъсир этган, уни Етимнинг ўз тилидан бирма-бир эшитиб, билиб олган эди. Етим онасидан қандай қилиб жудо бўлгани, онасининг ўз фарзандини нақадар севишини ҳикоя қилиб, оқ тортганда, Норбибиш:

— Афсуски, меннинг онам йўқ, бўлса ҳам кимлигини билмайман, — деди.

— Отанг борми? — деб сўради ундан Етим.

— Отам ҳам йўқ, балки бордир, лекин кимлигини билмайман, — деди Норбибиш.

Норбибишдан эшитган бу бир-икки калима Етимнинг қалбини эзиб ташлади, унинг бу аҳволига чин кўнгилдан қуюниб, йиғлаб юборишига сал қолди. Аммо етимхонадаги шодликлари ва бахтиёрликлари уни йиғидан тўхтатди. Бу бахтиёрлик ва шодликлар Етим учун шундай бир нур эдики, ҳар қандай ғам-қулфат зулматини кўз ўнгидан йўқотарди. Лекин Етим Норбибишнинг саргузаштига қизиқиб, аста-секин сўраб, қизчанинг кечмиш-кечирмишларининг бир қисмини билиб олди. Етимнинг саргузаштидан қаттиқ таъсирланган Норбибиш ҳам ўз бошидан ўтганларни биринчи марта унга сўзлаб берди. Биз Норбибишни Етимга айтиб берган ўзи ҳақидаги ҳикоясини қуйида баён этамиз.

* * *

Бухоро — Термиз темир йўли Термиз станциясининг яқинида Иван Иванович Самарский деган бир рус қоровуллик қилар эди. Унинг хотини, саккиз-ўн яшар икки ўғли ва олти яшар қизчаси бор эди. Иваннинг тирикчилиги анча яхши эди. Унинг қоровулхона олдида боғчаси ҳам бўлиб, унга картошка, карам, бодринг, помидор каби сабзавот экинлари, маккажўхори ва кунгабоқар сингари экинлар экар эди. Бундан ташқари, унинг серсут сиғири бўлиб, сут-ёғ етиб-ортиб ётарди. Аммо Самарскийнинг тинч тирикчилиги узоққа чўзилмади, амирнинг 1918 йилги хуружи унинг оиласини барбод қилди. Чунки, биз юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, 1918 йилги Колесов воқеаси муносабати билан Бухоро амيري ўз территориясидаги темир йўллари батамом бузиб ташлади, қўлга тушган ишчиларни эса хотин-болалари билан бирга ўлдирди.

Ана шу фожиали кунлардан бирида амирнинг одамлари Иван Самарскийнинг қоровулхонасига бостириб кириб, қоровул-

хонага ўт қўйдилар, Иваннинг қўл-оёғини боғлаб, болалари билан бирга Термиздан узоқроқдаги бир станцияга олиб кетдилар. Амирнинг одамлари бошқа қоровулхоналардан ушлаб олган одамларни ҳам шу ерга олиб келиб, бир жойга тўплаган эдилар. Улар орасида руслар, тожиклар, ўзбеклар, татарлар, қозоқ ва туркманлар ҳам бор эди. Ҳар бир ишчининг хотин-болалари ҳам бирга олиб келинган эди.

Амирнинг одамлари темир йўлларни бузиб, рельсларни эгиб-букиб ташлаб, қоровулхоналар ва шпалларни ёқиб юборгандан кейин асирларни ўлдиришга киришдилар. Улар қўл-оёғи боғланган ишчилар ва уларнинг хотин-болаларини бир жойга тўплаб, қиличлар билан чопдилар, бўғизладилар, калтаклаб ўлдирдилар.

Ана шу бемаҳал ажалдан қутулиб қолганларнинг бири Иваннинг хотини Мария эди. У мана шу ваҳшиёна фожиа юз берган куни эрта тонгда сигирини қоровулхонадан узоқроққа ўтлатгани олиб кетганди. Амир одамларининг темир йўлни бузаётганлари ҳақидаги хабарни у пешинга яқин бир чўпон боладан эшитиб, сигирни далада қолдириб, қоровулхонага югурди. У ерда на қоровулхона, на уй қолганди, ҳаммаси ёндирилган, ҳамон тутаб ётарди.

Мария бу даҳшатли воқеадан шу даражада кўрқдики, телба бўлишига сал қолди. Лекин ўзини тутиб олиб, эри ва болаларини қидиришга тушди, улардан дарак топмади. Мария кул ва чўғларни титиб кўрди, лекин қўйдирилган одамнинг суяклари ҳам кўринмади.

Шундан сўнг у тутуни бурқсиб фалакка кўтарилаётган қўшини қоровулхонага қараб югурди. У бу ерда янада даҳшатлироқ манзарага дуч келди: ишчилар, ишчи хотин-қизлар ва болаларнинг ўликлари тўпланиб ётарди.

Мария ҳушидан кетиб йиқилди. Ҳушига келгач, мурдаларининг ичига кириб, улар орасидан ўз эри ва болаларини ахтара бошлади. Шу пайт у даҳшатли манзарага дуч келди: қилич билан бурдалаб ташланган эри ва болаларининг жасадини кўрди. У яна ҳушидан кетиб йиқилди. Бир оздан сўнг ҳушига келиб, эри ва болаларининг жасадини мурдалар ичидан судраб чиқиб, уларни кўмиш чорасини кўрди. Болалар жасади орасидан бир қизча ҳам чиқиб қолди. Тахминан уч яшар бўлган бу қизчанинг бўйнига қилич урилган, тирқираб қон оқиб турар эди, лекин бола ҳали тирик эди, ҳушини йўқотган бўлса-да, гоҳ-гоҳ қимирлаб қўярди.

Мария болаларининг жасади орасидан топилган бу қизчани ёдгорлик сифатида сақлаб қолишни эри ва болаларини кўмишдан ҳам зарурроқ деб билди.

«Улар ўлдилар, уларнинг ўлигини ҳозир кўрсам ҳам, бир кундан сўнг дафн этсам ҳам барибир. Лекин тез чора кўрмасам бу бола ҳам ўлиб кетади», — деди Мария ўз-ўзига.

У ана шундай мулоҳазалар билан қизчани мурдалар орасидан чеккага олиб чиқиб, бошидаги рўмоли билан унинг ярасини боғлади. Қизни сақлаб қолиш учун уни бирон врач, ҳеч бўлмаса фельдшерга кўрсатмоқ керак эди. Врач ва фельшерни фақат

Термиздангина топиш мумкин эди. Лекин у ерда аҳвол қандай эканлиги Мария учун қоронғи. «У ерда ҳам шу фожиа рўй бериб, ҳамма ўлдирилгандир. Врач ва фельдшерлар тирик қолганмикан?» — дер эди Мария ўз-ўзига.

Мария ҳайрон бўлиб қолди: у ердаги ҳақиқий аҳволни билмай туриб бориш ўзим учун ҳам, тасодифан тирик қолган қизча учун ҳам хавфли, аммо боланинг жароҳатини дурустроқ даволаш учун уни қаерга олиб борсам экан? Шу пайт унинг хотирига бир киши келди. У қизчани кўтариб ўша кишининг қишлоғи томон югурди.

Бу қишлоқ темир йўл яқинида эди. У ерда бир хотин бўлиб, унинг эри ҳам Мариянинг эри сингари қоровуллик қиларди. Шу сабабдан Мария уикида кўп бўлган, унинг эри икки йил бурун ўлган бўлса ҳам у билан борди-келдисини узмаганди.

У қизчани кўтариб, югура-югура етиб борди. Бу ерда хотин бир парча кигизни куйдириб, кулини қизчанинг ярасига босди, устидан латта билан боғлаб қўйди. Ундан сўнг атала пишириб, боланинг оғзига қошиқ билан қўйди. Бола бирон соатлардан кейин қўзини очиб, тилга кирди:

— Ача! — деб маҳаллий тилда овоз чиқарди у. Шундан маълум бўлдики, у маҳаллий ишчилардан бирининг қизи экан.

Атрофида онасини топа олмаган қизча йиғлай бошлади. Мария ва уй эгаси қанча ҳаракат қилсалар ҳам уни овута олмадилар. Лекин қизча кўп қон оқиши натижасида дармони қуригани учун бир оз йиғлаб яна ҳушдан кетди. Йиғининг зўридан бўйнидаги латта очилиб кетиб, яна қон оқа бошлади. Уй эгаси иккинчи марта кигиз куйдириб босиб, боғлади ва болани ётқизиб қўйди. Бола жимгина ухлаб қолди.

* * *

Қизчани ухлатгач, уй эгаси Мариянинг илтимоси билан Термиздаги аҳволни билмоқ учун қишлоққа чиқди. Бир неча дақиқадан сўнг хушхабар олиб келди.

Бир деҳқоннинг айтишича, Термиз станцияси соғ-саломат экан. Ўша кун у деҳқон Термизга тухум сотгани борган экан, амирнинг одамлари Термиз станциясига ҳужум қилибдилар. Лекин ишчиларнинг қуролли кучига бардош беролмай, жанг майдонида бир неча ўлик қолдириб, қочибдилар.

Мария бу хабарни аёлдан кун ботиш олдида эшитгани учун ўша маҳалда йўлга чиқишни лозим топмади. У эри ва болаларининг гами билан ёниб, кечани тўлганиб ўтказди ва тонг ёриши билан Термизга йўл олди.

Мария Термизга етиб борганда ишчилар қуролланган ҳолда амирнинг одамлари ўлдириб кетган ўликларни дафн этишга жўнаш олдида турган эдилар. Мария ҳам дафн маросимида қатнашди, бошқалар қатори унинг эри ва болалари ҳам дафн этилди.

Мария ишчилар ёрдамида Термизда уй топиб, ишга жойлашгач, қизни олиб келиш учун қишлоққа жўнади. Қизча батамом соғай-

маган бўлса ҳам тинч ётар, зўр иштаҳа билан овқат ер, аста-аста юрар ва ҳатто ўйинқароқлик ҳам қилар эди.

Қизча тамоман соғайиб, қувватга киргунча Мария қишлоқда қолди. Боланинг яраси битиб, латтасини ечиб ташлагандан сўнг уни Термизга олиб кетди. У Термизга кетиш олдидан уй эгасидан қизга бирон маҳаллий ном қўйишни сўради.

— Менинг бир қизим бор эди. Унинг бир юзида қизил доғи бўлгани учун отаси унга Норбибиш деб ном қўйганди. Аммо у отасидан олдин вафот этиб кетди. Мен бу болага ўша қизимнинг ҳурмати учун Норбибиш деган ном қўяман,— деди у. Бу ном Марияга ҳам маъқул бўлди.

* * *

Бухоро — Термиз темир йўли ишга тушгунга қадар Мария Норбибишни тарбия қилди. Бухоро революциясидан — амир қочиб кетгандан сўнг у эрининг қоровулхонасида посбонлик қилди. Норбибиш саккиз ёшга кирган пайтларда кимсасизлик, эри ва фарзандларининг доғи Мариyani адоий тамом қилди. У Самара (ҳозирги Куйбишев) даги қириндошларининг олдига қўчиб кетмоқчи бўлди. Аммо серқуёш ўлкага ўрганган, маҳаллий миллатнинг қизчаси бўлмиш Норбибишни ўзи билан бирга олиб кетишни лозим топмади. Шунинг учун уни Амударё лабидаги застава комсомол ташкилотининг оталигида очилган етимхонага топшириб, ўзи сафарга жўнади.

Норбибишнинг бўйидаги қорамтир чизиқча уч яшарлигида қилич билан чопилган жойига босилган кигиз қуясининг доғи эди.

VII

Етим Мурод етимхонада тўрт йил тарбияланди, хат-саводини чиқарди, етти йиллик мактаб ҳажмида билим ҳам олди. У кундалик дарслардан сўнг мустақил ўқиб, илм эгаллашга интиларди. Ёши улугроқ бўлгани учун ортиқча дарс унинг саломатлигига таъсир этмасди.

Хат-савод чиқариш, дарс тайёрлаш ва программадан ташқари ўқиш пайтларида унга Норбибиш ёрдам берган бўлса ҳам, маълумоти ошган сари унга сабоқ берувчилар ҳам кўпайди: Қурбон унга ёрдам берар, қурбонларни босмачилар чангалдан қутқарган комсомоллар кўнгилли отрядининг бошлиғи ҳам ундан ўз ёрдамини аямасди.

Семён Семёнович партия аъзоси бўлиб, чегарачилар комсомол ташкилотига раҳбарлик қилар эди. У комсомол ташкилоти оталик қиладиган етимхонадаги болаларни интернационализм, большевизм руҳида тарбиялаб, комсомол сафига қабул қиларди.

Сарғишдан келган, кўк кўз, юзлари сепкилли бу йигит жуда мулойим, хушмуомала эди, лекин ҳар доим жиддий ва қатъий гапирарди. Семён ҳаммавақт умум иши билан банд бўлар, шахсий

ишини ҳам умум ишига мослаб олиб борарди. У ҳар бир ёш йигитни коммунистларнинг содиқ ёрдамчиси қилиб етиштиришга интиларди.

Тенгқурлари ҳам, ўзидан катталар ҳам, ҳатто болалар ҳам Семён Семёновични Сеня деб атадилар. Маҳаллий кишилар эса бу сўзни «сийна» деб тушуниб: «Ҳақиқатан ҳам бу йигит инсоннинг сийнасига ўхшайди, унинг кўксига юрак билан бир қаторда эмчаги ҳам бор, у гўдакларни эмизиб, вояга етказди», — дейишарди.

Етим Мурод умумий маълумот ва сиёсий тарбияни кўпинча ана шу Сенядан олди. У Етимни комсомолга киришга муносиб қилиб тарбиялади.

* * *

Етим Мурод ўқиш ва сиёсий онгини ошириш билан бирга физкультура ва спорт билан ҳам шугулланди. Қайиқ ҳайдаш ва гупсарда сузишни аллақачонлар ўрганиб олган Етим машқни янада давом эттириб, сув ости ва устида балиқ сингари бемалол сузадиган бўлди. Энди у гупсар ва қайиқдагина эмас, Амудек тезоқар дарёда ўзи эркин сузар, сув оқимига қарши сузар, ҳатто моҳир гаввос-водолазлар сингари ана шу тезоқар сув остига шўнғиб, бир неча минут турар, ҳар томонга ҳаракат қилар, умуман, сузишда камолотга етганди.

Етим Мурод сузишдан ташқари, жанг машқи билан ҳам машғул бўлди. Милтиқ отиш, от миниш, қиличбозлик ва граната отишни ҳам машқ қилди.

Жанг машқларида Етимга Юрий Сенчиков номли йигит ёрдам берарди. Юрий Сенчиков отлиқлар полкининг кичик командири бўлиб, шу полк комсомол ташкилотининг секретари ҳам эди. Сенчиковнинг табиати жасоратлилик, қаҳрамонлик, социалистик Ватанга муҳаббат, кишиларга самимият ва меҳрибонлик билан тўлиб-тошганди. Ватан ва социалистик тузум мудофааси учун қурашган ҳар бир кишининг ҳаётини сақлаб қолиш учун ўз жонини фидо қилишни Сенчиков ўзининг асосий бурчи деб ҳисобларди. Сенчиков катта ёшдаги болаларни йиғиб, жанг машқи ўтказар, ўзининг энг яхши ҳислатларини уларда ҳам шакллантиришга ҳаракат қиларди.

Босмачиларга қарши жангларда Юрий Сенчиков ҳаминша олдинда борар, тинч вақтларда эса доим чегарачилар орасида бўлиб, амалий ишларда уларга ҳамроҳ бўларди. Катта ёшдаги болалар билан жанг машқларини ҳам ана шундай бўш вақтларда ўтказарди. Етим ҳарбий таълимни ҳам, амалий жанг машғулотларини ҳам ана шу кишидан ўрганди.

* * *

Етим ўн саккиз ёшида комсомол сафига кирди. У комсомолга қабул қилинган пайтларда ҳам чегарачилар комсомол ташкилоти-

нинг секретари Семён Семёнович — Сеня эди. Етим Муроднинг комсомолга қабул қилиш ҳақидаги аризасини кўришга бағишланган чегарачилар комсомол ташкилотининг бюро мажлисида Сеня ундан:

— Комсомолга киришдан мақсаднинг нима? — деб сўради.

— Комсомолга киришдан мақсадим социалистик қурилишда янада активроқ ишлаб, коммунизм сари олға қадам ташлашдан, коммунизм йўлига гов бўлаётган душманларга қарши курашиб, Ленин фарзанди бўлмоқ, коммунистларнинг содиқ ёрдамчиси бўлишга ҳаракат қилишдан иборат, — деди Етим Мурод ва яна давом этди: — Мен ҳаммадан олдин чегарачи бўлиб етишиб, қўлимга қурол олиб, чет эл жосусларига қарши, чет эл душманларимизнинг агенти бўлган босмачиларга қарши, уларнинг суянчиқларига қарши курашмоқни истайман.

Етимнинг биринчи галда чегарачи бўлиб, жосуслар ва босмачиларга қарши курашиш истагини билдириши тасодифий эмасди: ўша вақтларда мамлакат ичкарисида босмачиларнинг кучли шайқалари қолмаган бўлса ҳам, уларнинг майда-чуйда гуруҳлари мавжуд бўлиб, улар қочиб кетган босмачилар, амир ва чет эл жосуслари билан алоқа боғлаб, Совет ҳокимияти ичида қўпоровчилик ҳаракатларини олиб борардилар. Буларга қарши курашишда чегарачилар алоҳида роль ўйнади. Шунинг учун ҳам Етим Мурод комсомол сафига кириб, чегарачи бўлди.

VIII

Чет элда қочиб юрган Иброҳимбек кўрбоши бошчилигидаги босмачилар 1931 йилнинг баҳор ойларида чегарамиздан яширинча ўтиб, Совет Тожикистони ерларида қўпоровчилик ишларини бошлади. Улар қизил аскарларга ва партизанларга рўйирост қарши чиқа олмасалар-да, камбағал деҳқонларни тутиб олиб ўлдирар, ҳимоясиз хотин-қизларга ваҳшийларча ёпирилар, колхоз омборлари ва кооперативларнинг дўконларини талон-тароҳ қилиб, қоровулларни ўлдирардилар.

Аммо ҳамма меҳнаткашлар бек бошчилигидаги босмачиларга қарши кўзгалландилар: Тожикистоннинг турли районларида, Ўзбекистоннинг чегарага яқин районларида меҳнаткаш деҳқонлар ва колхозчилар қизил таёқчи отрядлари ташкил этиб, Иброҳимбекни ахтарардилар, тирик қўлга туширишга интилар эдилар. Лекин Иброҳимбек илон ва чаёндек ғор ва кавакларда, харсанг тошлар орасида яширинар, тоғ чўққиларига қочар эди.

Совет мамлақати территориясида Иброҳимбекнинг ҳеч қандай суянчиги қолмаганди, аммо унинг чет элдаги хўжайинлари контрабандистлик йўли билан унга қурол ва куч юбориб турардилар. Шунинг учун ҳам ана шу йиллари чегарачиларнинг иши жуда кўлайиб, масъулияти ошган эди. Улар доим уйқуни тарк этиб, соқчилик қилар — чегарани қўриқлардилар.

Шу жумладан Етим Мурод, Қурбон, Никитин, чегарачиликка янги келган Наврўзлар ҳам Семёнович (Сеня) раҳбарлигида

кечаю кундуз ухламай, қамишзордан қамишзорга, ботқақликдан ботқақликка ўтиб юрар, контрабандистларни ушлар, чегарага яқинлашган босмачи шайқалари билан жанг қилардилар.

Юрий Сенчиков эса гоҳ районларга чиқиб босмачиларга қарши жанг қилар, гоҳ эса чегарага қайтиб Етим ва Сеняларга ёрдамлашарди. Социалистик Ватанини мудофаа қилиш учун қаерда кураш бўлса, у ўша ерда тайёр эди.

* * *

Кейинги вақтларда Семён Семёнович отрядида бир қиз ҳам пайдо бўлиб қолди. Бу қиз энди ўн еттига тўлган бўлса ҳам ғайратшижоат ва жасоратда йигирма беш яшар йигитлардан қолишмасди. Тўладан келган, ўрта бўйли бу қизнинг кўзлари каттакатта, юзлари оппоқ ва лўппигина, сочлари қўнғироқ эди. Унинг хурморанг қўнғироқ сочлари қоп-қора қайрилма қошлари устига тушиб, ажиб бир латофат кашф этган эдики, ҳар қандай кишини мафтун этарди.

Шу сабабдан ҳам отрядда у билан гаплашиб шўхлик қилишни хохламайдиган одам йўқ эди. Лекин у шўхликдан ҳам, ўйиндан ҳам ўзини тортиб юрар, негадир руҳида доим ғам изи сезилар эдики, биз бундай ҳолатни совет ёшларининг ҳеч бирида кўрмагандик. Ўртоқлари ҳаммавақт уни хурсанд қилишга уринардилар, ундан ғамгинликни сал бўлса ҳам четлатиш мақсадида дам олиш вақтларида турли хил ўйинлар ташкил этар, қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтардилар. Лекин у буларга ҳеч эътибор бермас, хушсиз одамлардек ҳар қандай гапга ҳам бепарволарча қарарди. Аммо чегарачиликка оид бирон иш чиқиб қолса, ҳаммадан олдин майдонга тушар ва энг хавфли жойларда ҳаракат этарди. Ҳатто баъзан у бундай вақтларда командирнинг буйругини кутиб ҳам ўтирмасди. У командирнинг рухсатсиз иш тутгани учун бир неча бор огоҳлантирилган, ҳарбий жазо олган бўлса ҳам бирон ҳодиса рўй бергудек бўлса, рухсат ва буйруқни унутиб, отилиб олға ташланарди.

Бу қиз 1932 йилнинг 15 апрелида ўқиётган мактабини ташлаб, ҳеч кимдан рухсатсиз Тошкентдан чегарага келиб, чегарачилик ишига кирганди. Унинг мактабини ташлаб кетиш воқеаси қуйидагича бўлганди:

Тошкент таълим-тарбия техникумининг ўқувчилари кундуз соат ўн иккида йигирма минутлик танаффусга чиқдилар. Улар тезроқ чой ичиб олиш мақсадида буфет томон югуришди. Шу пайтда мактаб коридорига почтаълон кириб келди. Узоқ жойлардан келган ва ота-оналарининг мактубига кўз тутиб юрган бир гуруҳ ўқувчилар буфет олдини бўшатиб, почтаълонга қараб югурдилар. Ўқувчилар почтаълонни хатларнинг адресларини ўқиб, эгаларига тарқатишига ҳам сабр қилмай, уни ўраб олдилар ва: «Менга хат борми? Бугун ҳам менга хат олиб келмадингизми? Кўндан бери уйдан хат олмадим...» — деб бошини гангитиб юбордилар.

Улар орасида фақат бир қизча индамай турар, нима ҳақдадир ўйлаётгандек, хомуш кўринар эди.

Почтальон бир конвертга қараб туриб:

— Наташа Сенчикова ким? — деди.

— Мен, — деб қизча почтальонга яқинлашди ва унга қўл чўзди. Қизчанинг бақувват қўллари қалтирарди. Бу қалтираш конвертга кўз ташлагунча давом этди. Конвертнинг адресини ўқигандан сўнг аъзойи бадани титроқдан тўхтади, лаблари гунчадек очилиб кетди. У кўнгли бир оз таскин топгач:

— Хайрият, саломат экан, ўзининг хати, — деб бир чеккага бориб, хатни ўқиш учун скамейкага ўтирди.

Конвертга кўп бурчакли печат босилган, у маркасиз — бепул келибди. Қизча конвертдаги адресни яна бир марта ўқиб чиққач, бир четини йиртиб, хатни олди. Хат бир нарча блокнот варағига қалам билан шошилишча ва оғир пайтда ёзилган бўлиб, зўрга ўқиларди. Бу ҳолни кўрган қизча яна хавотирланиб, мактубнинг охирига кўз ташлади ва ўзига-ўзи: «Ўзининг имзоси», — деди-да, хатни ўқишга киришди. Хат рус тилида ёзилган эди, биз унинг мазмунини нақл қиламиз:

«Азизим Наташа!

Мен биламан, сен бу хатни ўқигач, жуда оғир гам-ғуссага дучор бўласан. Лекин мен, сен ҳар қандай гамни ҳам большевикчасига енгиб, чидамли бўласан, деб ишонаман.

Мен бу хатни атрофимни бир тўда бўрилар — босмачилар ўраб олган бир шаронгда ёзаянман. Бир неча минутлик умрим қолди. Мен ўз взводимни қутқариб қолиш учун жонимни фидо қилдим. Чунки улар саломат қолсалар, умрларининг охиригача Ватанимиз мудофааси ва социалистик қурилиш йўлида фидокорона хизмат қиладилар. Менинг қурбон бўлишим билан Ватанимиз мудофаачилари ва социализм қурувчилар бир кишидангина жудо бўладилар, холос. Яшасин Социалистик Ватанимиз! Яшасин большевиклар партияси! Яшасин Ленин партиясининг содиқ ёрдамчилари — Ленин комсомоли!

Азизим Наташа! Сендан яна ўтиниб сўрайман, матонатли, чидамли бўл! Бу хабарни онамга етказма, менинг номимдан сохта хатлар ёзиб, унга тасалли бериб юр.

Салом билан ва видолашиб, сени жондан азиз кўрадиган аканг Юрий, Ниёзбулоқ 8/IV—31».

Мактубни ўқигандан сўнг Наташа ўтирган жойидан қимирлай олмай қолди, аъзойи бадани ҳаракат қилмас, кўз ўнги қоронгилашган, ҳеч нарсани кўрмасди. Лекин у хушини йўқотмаганди, хушидан кетганда, скамейкадан ағанаб тушган бўларди. Аммо беҳушларча ҳеч нарсага парво қилмас, залда нима юз бераётганини найқамасди.

Наташа ўзига келиб кўзини очса, залда ҳеч ким қолмабди, почтальон алақачон кетиб қолибди. Ўқувчилар синфларига кириб кетиб, буфетнинг олди ҳам бўшаб қолган, демак дарс давом этяпти.

У ўрнидан туриб, мактубни яна бир марта кўздан кечирди,

вужуди ларзага кирди. Лекин бу ларза қўрқоқлик оқибати бўлмай, ғазаб ва нафрат нишонаси эди. Қизнинг йигидан ёшга тўлган кўк кўзларида жангга шайланган шернинг кўзидагидай ғазаб алангаланарди.

У азиз акаси Юрийни кўз олдига келтириб, унга: «Сен жонингни ўз ўрнида фидо этибсан, офарин сенга, азиз акажон! Лекин сен мактубинингнинг бир жойида... «Менинг қурбон бўлишим билан Ватанимиз мудофаачилари ва социализм қурувчилар бир кишидангина жудо бўладилар», деб хато қилибсан. Чунки сенинг Ватан мудофааси йўлида ҳалок бўлишинг юзлаб-минглаб йигитларни Ватан мудофааси йўлида сенинг ўрнингни тўлдирадиганларнинг биринчиси мен бўламан», — деди.

Наташа ана шундан сўнг мактаб директорида рухсат сўраб ҳам, мактабдошлари билан хайрлашиб ҳам ўтирмай, мактаб ҳовлисидан чиқиб, тўғри вокзалга борди. У онасига: «Акам телефонда чақиргани учун тезда унинг олдига жўнаб кетдим. Сиз билан кўришиб, хайрлашишга ҳам вақтим бўлмади. Кечирасиз, ойижон, у ерга боргач, батафсил ёзмам», деб бир нарча хат ёзиб яшикка ташлади, акаси жангда ҳалок бўлган чегарага жўнаб кетди.

IX

1931 йилнинг 9 апрелида Юрий Сенчиков босмачиларга қарши курашиш учун районга чиққан эди. Сенчиков взводи комсомоллардан иборат бўлиб, унинг ўзи отличлар полки комсомол ташкilotининг секретари эди.

Сенчиков Ниёзулоқ қишлоғи (Тожикистоннинг Данғара райони) да босмачиларнинг катта бир гуруҳи билан қўққисдан тўқнашиб қолди. Босмачиларнинг сони чегарачилардан қарийб йигирма барабар ортиқ эди. Сенчиков бирон қулай жойга ўрнашиб олиб, босмачиларга қарши курашишга фурсат тополмади, шунинг учун ҳам у очик майдонда жанг қилишга мажбур бўлди.

Даствавал чегарачилар милтиқ ва пулемёт воситаси билан жанг қилган бўлсалар ҳам, босмачилар қизил аскарларнинг озлигидан фойдаланиб, уларга яқин келиб, араллашиб кетдилар. Қизгин жанг бўлди. Одатда бундай жангларда ўқ ўрнига милтиқнинг қўндоғи, сарнайзаси ва қилич иш беради. Сенчиков олдинги сафда туриб, ҳар бир ҳамлада бир босмачининг бошини танасидан жудо қиларди. У босмачилар билан яккама-якка курашишни давом эттириш билан бирга, жанг майдонини қулай жойга суриш ва у ерда жойлашиб олиб мардонавор курашишни мўлжалларди. Лекин соат сайин босмачиларга янги-янги кучлар қўшилаверди, взводнинг аҳволи танглашиб борди.

Сенчиков жангда босмачиларни алдаб, ўз взводни тепаликка чиқазиб, ўрнашиб олиб, жангни давом эттирмоқчи эди. Аммо бунга эриша олмади: босмачилар янги келган кучлар воситаси билан взводни халқадай ўраб олдилар. Энди взводни халос этиш умиди батамом йўқолди.

Взводни қутқаришни ўйлаётган Сенчиковнинг миёсига бир

фйкр келди ва у взводга тепаликка чиқиш ҳақида буйруқ берди. Лекин тепага чиқиш йўли берк эди.

Буйруқ бергандан сўнг Сенчиков от чоптириб тепалик олдига борди. Кўпчилик кучларини тепаликка чиқадиган йўлни муҳофаза қилишга сафарбар этган босмачилар Сенчиковнинг жасоратига бардош бера олмадилар: у босмачилар сафини ёриб ўтиб, ўзини бир чеккага олди. Сенчиков орқасидан унинг отлиқлари ҳам чошиб келардилар, лекин у отлиқларини орқага қайтариб юбориб, ўзи олға чопди.

Босмачилар Сенчиковнинг қолганини кўриб унинг орқасидан қувиб кетдилар. Босмачилар яқинлашиб келганда у отини тўхта-тиб, уларнинг йўлини тўсар, бир ҳамла қилиб, икки-уч бос-мачини қулатар, яна олға кетар эди. Босмачилар орқага қараб қочар, яна кўплашиб қувишга тушардилар. Босмачиларнинг катта тўдаси Сенчиковни қувиб кетгач, душман халқаси бўшашиб, взвод уни ёриб ўтиб, тепаликка ўрнашиб олди ва командирнинг буйруғини бажаришга киришди: босмачилар милтиқ ва пулемётдан ўққа тутилди. Тўпланиб ҳужумга ўтган босмачилар сочма милтиқдан отилган қарғалардек тўкилардилар. Натижада улар кўп қурбон бериб, қочишга мажбур бўлди. Взвод жангчилари уларни қувиб, яна бир неча кишини қулатдилар, ярадор қилдилар. Взвод босмачиларни тор-мор этиб, тепаликка тўпланганда, улар орқасида командир Сенчиков йўқ эди. Кун ботиб, тун ер юзига ўз пардасини ёпган эди... Қоронғи кечада бутун взвод мурдаларни бирма-бир кўздан кечирди, лекин Сенчиковдан нишона топилмади. Взвод жангчилари кечани шу тепаликда ўтказиб, эрта тонг билан яна ўз командирларини ахтаришга киришдилар. Улар жанг майдони-дан бир километр наридаги бир жарликдан Сенчиковнинг ўлигини топдилар: улар ёнида айримлари тўппонча билан отилган, баъзиси қилич билан чошилган уч босмачининг жасади ётарди. Буларни Сенчиковнинг бир ўзи ўлим олдида ўлдирган экан. Жангчилар унинг мурдасини кўтариб гарнизонга йўл олдилар. Кийим-кечакларини йиғиштириш пайтида ёнидан бир мактуб чиқди.

Бу мактуб Юрийнинг синглиси Наташа Сенчиковани акаси ўрнига Ватан мудофааси учун отлантирган ўша мактуб эди.

X

1931 йилнинг июнь ойи. Қоронғи тун. Мусаффо осмонда юлдузлар чақнар, уларнинг акси эса кўлнинг тип-тиник сувини ойдинлаштириб юборган эди. Дарё суви мавжланиб оқар, унинг тўлқинлари бир метр баландликдаги узун зинапояларни эсла-тарди. Амунинг қизғиш, бўтана сувида юлдузларнинг акси кўрин-маса-да, уларнинг акси ана шу қизғиш сув зинапоялари юзини сайқал берилган олтиндек ярақлатарди.

Аму билан кўл ўртасида катта қамишзор ястаниб ётарди. Кўм-кўк қамишзорнинг ханжарсимон зумрад барглари кўлнинг

тиник суви ва дарёнинг зинапоялари ўртасида ажойиб бир дилрабо манзара ҳосил қилганди.

Етим, Қурбон, Никитин, Наврўз ва Наташалар Семён Семёнович бошчилигида шу участкани қўриқлардилар. Етим ва Наврўз бир жойда, Қурбон ва Никитин бошқа жойда, Наташанинг яққа ўзи бошқа жойда туриб, ҳам дарё томони, ҳам дала ва қамишзорни кўздан кечириб турардилар. Улар кўршапалакларни ҳам, сувдаги балиқларнинг сузишини ҳам, ер остидаги қуртларнинг гивирлашини ҳам, хуллас, ҳар ерни ва ҳар бир жондорнинг ҳаракатини ҳушёрлик билан синчиклаб назардан ўтказар эдилар.

Сеня эса застава томонидан ўзига топширилган участкани ҳар соатда юз бор айланиб чиқар, ҳар сафар ўз одамларини ҳушёрликка ва ухлаб қолмасликка даъват этарди.

Етим билан наврўз қўриқлаётган жой қамишзорнинг шарқ томонида бўлиб, бу ердан ҳам кўлнинг бир томони, ҳам дарё қирғоқлари кўриниб турарди. Хуфтондан ошган маҳалда кўл четинда Етимнинг кўзига бир нарса кўринди. У кўлнинг лаби билан қамишзорга қараб келарди.

Етим Наврўзни ҳушёр бўлишга даъват этиб, ўзи қамишлар орасидан кўл томонга эмаклаб кетди. У қамишзордан кўл лабига чиқиб боргунча ҳалиги қора кўлнинг қамишзорга туташган қирғоғига етиб келиб, дарё сувлоғидан пастга тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Энди Етим бу қоранинг одам эканлигини аниқ билди, унинг сувга тушиб ёки қамишзор ичига кириб қочиб кетишидан хавфсираб, ўрнидан турди-да, нишонга қараб учган ўқ каби сувлоқ томон югурди.

Етим сувлоққа етиб борганда, одам сув бўйида юз-кўлини ювмоқда эди. Етим унинг устига ташланди ва ўлжасини ушлаган лочиндек чаққонлик билан унинг икки кўлини орқасига қайриб туриб:

— Кимсан? Бу ерда нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

Фавқулодда қўлга тушганидан қўрқиб-қалтираб кетган бегона одам Етимнинг овозини эшитгач, тинчлангандай бўлди:

— Мен жосусман! Сенинг кўлингга тушиш учун келдим, — деди қулиб.

Етимнинг қўллари бўшашиб кетди. У «ўлжаси» ни ўзига қаратиб ўрнидан тургазди ва сувлоқдан олиб чиқиб:

— Бу ишинг хавфли! Кечаси бу ерга келиб, яхши иш қилмабсан, — деди.

Бу одам Норбибин бўлиб, Етимнинг охириги сўзига жавобан:

— Ўз дўстини бир ойдан бери кўрмай юрган одам ҳеч қандай хавфдан қўрқмайди, — деди.

— Агар кундузи келганинга деярли ҳеч қандай хавф бўлмасди. Чунки сени чегарачиларнинг кўпчилиги танийди. Кечасинчи? Кечаси жуда ҳам хавфли. Мен овозингни эшитмаганимда ҳеч танимасдим, қувлаб етолмаганимда, қочиб кетяпти, деб отиб ташлашим ҳам мумкин эди.

— Бу қўллар ва улар тутган милтиқ мени отмайди, — деди Норбибин ва Етимнинг қўяларини силаб туриб давом этди: —

Булар бизнинг социалистик Ватанимизнинг Эшонқулбой ва Шокул каби душманларини тутиш ва отиш учун берилган.

— Шундай экан, нега кундузи келмадинг? — сўради Етим.

— Имтиҳон пайти. Мен бу йил давлат имтиҳони тоншираман, техникумни тамомлашим керак, — деб жавоб берди Норбибиш.

— Бу йил техникумни тугатаман?! — ажаблангандай бўлди Етим.

— Бераҳм! — деди Норбибиш Етимни силтаб, — бу йил техникумни тамомлашимни билмасмидинг? Биласан? Лекин атайлаб ўзингни билмасликка солаётирсан.

— Ростини айтсам, билмасдим, — деди Етим кулги аралаш. Лекин гапнинг оҳанги ва кулгисидан билажаги сезилиб турарди. Шунинг учун у ўзининг бу очиқ ёлғончилигини бир оз хаспўшлаш мақсадида давом этди: — Билардимۇ, лекин чегарадаги ишнинг кўплиги ва бутун вужудим билан ишга берилиб кетганлигим сабабли хотиримдан кўтарилибди. Бўлмаса ўзимни атайлаб билмасликка солармидим? — деб яна кулди.

— Ёлгон, ўзингни жўртга билмасликка солганлигинг сабабини айт! — деди Норбибиш жиддийлик ва газабланган оҳангда.

— Нега ёлгон экан, билмасликка солишдан менга нима фойда? — деди Етим кулги аралаш.

— Техникумни тамомлагандан сўнг, деб берган ваъданг эсингдан чиқиб, бирон кишига кўнгил бериб қўйгандирсан? Сеннинг большевичка, комсомолча кўнглингга тасанно-е! — деди Норбибиш.

Етим кулишдан тўхтаб, жиддий оҳангда:

— Қулоқ сол, Норбибиш! Мен сенга берган ваъдамни эсдан чиқарганим йўқ. Лекин мен у вақтда сен техникумни тагатунигча мен ҳам кўнглимга тугиб қўйган бир қанча ишларимни тугатаман, сўнгра синовдан ўтиб, турмуш қурамыз, деб ўйлаган эдим. Аммо мен ҳисобдан адашибман, ҳали мақсадимга эришганим йўқ. Ўша ваъдамнинг муддатини бир оз чўзишни сендан ўтиниб сўрайман! — деди Етим ва қўллари Норбибишнинг қўлларида турган ҳолда гапини тўхтатиб, диққат билан дарё томонга тикилди ва давом этди:

— Мен ваъдамдан ҳам қайтмаганман, бирон кишига кўнгил ҳам бермаганман, кўнгил қўймоқчи эмасман ҳам. Бу дунёда менинг икки севгилим бор: биринчиси сендан ҳам азиз бўлган Ватанимиз; иккинчиси сенинг ўзингсан, холос. Энди хоҳ ишон, хоҳ ишонма, ўзинг биласан!

Етим Мурод бу гапларни шундай сидқидилдан айтдики, унга Норбибишнинг ишонмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун Норбибиш ҳам:

— Ишонаман! Ваъданг муҳлатини чўзишга сабаб бўлган ишларингни менга айтиб бер, — деди.

— Бўпти, айтиб бераман, — деди Етим дарёдан кўзини узмай. — Менинг отамнинг қотилларини, онамни бадбахтликка гирифтор қилганларини, маънавий онам — Ватанимизнинг душманларини қўлга туширмасдан ҳеч қандай хурсандликни ихтиёр қилмайман,

деб ахд қилганман. Шодлигимнинг шодлиги бўлган сен билан бирга яшаш ҳам ҳозирча тўхтаб туради.

Норбибиш нимадир демоқчи эди, лекин Етим дарёга яна бир марта диққат билан назар ташлагач:

— Тўхта! — деб уни гапиришдан тўхтатди-да, қўлларини бўшатиб, дарё лабига қараб эмаклаб кетди ва Норбибишга шивирлади:

— Сен шу ерда чўзилиб ёт!.. Кел, яхшиси, менинг орқамдан эмаклаб келавер. Лекин эҳтиёт бўл, яқин атрофда бирон киши бўлса кўриб қолмасин, — деди.

XI

Етим Норбибиш билан гаплашаётганида дарёнинг нариги қирғоғида, қўшни мамлакат томондан тикка турган бир қорани кўрганди. У қора бир оз тик тургач, кўздан ғойиб бўлди, унинг кетидан яна бир неча қора кўриниб, кўздан ғойиб бўлди.

Бу қораларни кўргандан сўнг ҳам Етим Норбибиш билан гапини давом эттирса-да, кўзини уёқдан узмади. Бир неча дақиқадан сўнг Етим сувда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай шу томонга келаётган қорани кўриб қолди. Шунинг учун ҳам Етим Норбибиш билан суҳбатини узиб дарё томон эмаклаб кетганди.

Етим Наврўзнинг ёнига етиб борганда ҳалиги қора анча яқинлашиб қолган, унинг бир маҳаллий кема эканлиги кўриниб турарди. Кема гоҳ сув тўлқини юзасига чиқар, гоҳ тўлқинлар орасида кўринмай қоларди. Лекин унинг сувни тезлик билан дадил кесиб, қирғоққа — қамишзорга қараб кела бериши уни бақувват ва тажрибали биров бошқараётганидан далолат берарди.

Етим келганда Наврўз пинакка кетиб қолганди. Наврўзни койиб уйғотди-да, кемани кўрсатди ва ўзи эмаклашни яна давом эттирди.

Наврўз кемани кўрган бўлса ҳам, чегарачилик қондасини бузиб, гугурт чақиб, папиросини тутатди ва шу билан уйқусини қочирмоқчи бўлди. Бу ноҳўя ҳаракатни кўрган Етим орқасига қайтиб келиб, папирос оловини шинель билан тўсиб туриб, Наврўзнинг оғзидан уни тортиб олди-да, ерга ишқалаб ўчирди ва унга қараб:

— Чегарачилик қондаларини қачон ўрганасан? — деб ичирлади-ю, яна дарё лабига қараб эмаклади. Лекин кемачилар буни фаҳмладилар шекилли, қирғоққа яқинлашиб қолган кемаларини орқага қайтариб, қўшни мамлакат томон суза бошладилар.

Етим минг афсус ва надомат билан дилида Наврўзни койиб, яшин тезлигида дарё лабига етиб борди. Бу ерга — кема нишонга олиб сузиб келаётган жойга Сеня, Никитин ва Наташалар ҳам етиб келган эдилар. Улар шох-шаббалар ва қамишлар ичида туриб кемани кузатган эканлар.

— Отиб ташлаймиз-да, кемани чўктириб юборамиз, бошқа илож йўқ, — деди Никитин.

— Тирик қўлга туширганимизда, кўп нарсани ўлжа қилардик, сирдан воқиф бўлардик, — деди Сеня.

— Қўлга киритганимиз-ку яхши эди-я, — деди Никитин, — лекин қўлга тушира олмаганимиздан сўнг, отиб ташлаганимиз маъкул.

— Қўлга туширамыз, — деди Етим ва қамиш ичига кийимларини ечиб қўйиб, Сеняга қараб:

— Рухсат этинг! — деди.

— Бор! Эҳтиётлик билан қўлга ол! — рухсат берди Сеня.

Етим ечиниб, қамишзор ва буталарни оралаб, дарё лабига чиқди, товуш чиқармаслик учун секин сувга тушди. Ҳеч ким, ҳатто яқинда турган ўртоқлари ҳам сувда одам борлигини сезмадилар. Етим элик-олтмиш метрдан сўнг балиқ сингари сув юзига бир чиқиб нафас олар, яна гойиб бўларди...

Етим Мурод кемага етиб борди. Чегарачилардан қўрқиб қочган кемачи эшкак эшишга кўп куч сарфлагани учун энди жуда чарчаб қолган, қўллари шу даражада бўшашиб кетган эдики, кемани бошқара олмай қолди, натижада кема сувнинг оқишига қараб кетаверди.

Етим Мурод кемани арқон бойланадиган учига етиб боргач, бир қўли билан унинг бир четидан ушлади, иккинчи қўлини чўзиб халқасимон қилиб тўплаб қўйилган арқонни ечиб олиб сувга туширди-да, сувга шўнгиб арқоннинг бир учини белига боғлади.

У сув остидан сузиб кемани қирғоқ томон тортиб борар, кемачилар сезиб қолмасин учун уни ўн метр тортса, йигирма метр сув оқишига қараб ўз ихтиёрига қўйиб борар эди.

Лекин кемачи кеманинг Советлар мамлакати томон яқинлашиб бораётганини сезиб қолди. Бунга у Аму сувининг бебош оқишидан деб билиб, зўр бериб эшкак эшиб «сув оқимининг бебошлигига» қарши курашишга интилар, ҳеч бўлмаса, кемани фақат сув оқими томон йўналтиришга интиларди. Аммо унинг бу ҳаракатлари беҳуда кетар, кема тобора мамлакатимиз соҳилига яқинлашарди.

Кема соҳилга яқинлашиб қолганда кемачи уни биров судраб олиб кетаётганини сезиб қолди ва бирданига:

— Арқонни кесинглар! — деди кемадагиларга ва ўзи жон талвасасида эшкак эша бошлади.

— Нима билан кесамиз? — деб сўради улардан бири.

— Кемада пичоқ бор, топиб ўша билан кесинглар, — деб жавоб берди кемачи.

Улар ахтариб-ахтариб пичоқни топдилар, лекин йўғон каноп арқонни занглаган, ўтмас бўлиб қолган пичоқ билан кесиб бўлмади.

— Пичоқ кесмаяпти, — деди зўр бериб арқонни кесишга уринаётган киши.

— Ундай бўлса, арқонни ечиб юборинглар, — деди кемачи.

Лекин йўгон арқоннинг сувда ивиб янада қотиб, маҳкамланган кўр тугунини кўрқувдан титраётган бармоқлар еча олмасди...

Кема соҳилга тобора яқинлашарди. Арқоннинг тезда ечилавермаганини кўрган кемачи кимнидир, «ифлос», деб қаттиқ койиди ва эшкакларни кема ичига иргитиб, ўзи арқонга қараб югурди. Лекин унинг қўллари эшкак эшишдан жуда чарчаб, увушиб қолгани сабабли тугунни ечолмади.

— Ифлослар, ҳаммаларинг ҳам нопокмидинглар, бундай бадбахтликка учрадик, — деб кемачи ҳаммани койиди ва милтиқ олиб, кема деворига қўйди-да, арқон тортилаётган томонга қараб, кемани тортиб кетувчининг сувдан бош кўтаришини кутиб турди.

Етим нафас олиш учун бошини сувдан кўтарганиди, уни нишонга олиб отди. Милтиқ товуши билан Етим яна ғойиб бўлди. Шу пайт Советлар мамлакати соҳилидан бирин-кетин ўқ узилаверди. Лекин чегарачилар кемадагиларни отмай, уларни кўрқитиб саросимага солмоқчи бўлганлари учун ўқлар зое кетарди.

Кемани тортиб борувчининг бошига зарар етмади шекилли, кема аввалгидек соҳил томон бораверди.

— Гупсарларга дам беринглар, ифлослар! — деди кемачи саросимага тушиб, ўзи кема остига ётиб, арқонни нишонга олиб Етимнинг бош кўтаришини кутиб турди.

Гупсар дам берилиб, тахт этилгач, кемадагилардан бири миниб қочиш учун бир гупсарни сувга туширди. Лекин шу пайт қаршидан келган ўқ гупсарни илма-тешик қилди, унинг дами чиқиб, пуччайиб қолди.

Бу ҳолатни кўрган кемачи унга қараб:

— Ифлос! Мен гупсарни сенга тайёрлаганмидим? Ўзимнинг миниб қочишим учун пуфлатиб тайёрлагандим. Сиз, ифлослар, барибир қўлга тушасизлар, — деди-да, кийимларини ечиб, қип-яланғоч бўлиб, ўзини сувга ташлади. Лекин у сувга тушиши билан унинг бўйни, қўл-оёқлари арқонга ўралиб, кучли қўллар билан соҳилга тортилди. Бу бақувват қўллар Қурбон билан Никитинларнинг қўллари эди.

Бу вақтда кема ҳам соҳилга етай деб қолган, қаршидан отилган ўқлар унинг тепасидан ўтиб кетар эди. Кемада қолган уч киши ҳам кийимларини ечиб, сувга ташланмоқчи бўлдилар. Лекин:

— Қимирламанг! Бўлмаса ҳаммангиз отиласиз! — деган овоз уларни тўхтатди. Бу Сенянинг овози эди. Ана шу буйруқни таъкидлаш учун бўлса керак, соҳилдан уч милтиқнинг бир йўла бўшатилгани эшитилди: ўқлар кемадагиларнинг тумшуги тагидан визиллаб ўтиб кетди, уларнинг ҳар учови ҳам тирик мурдалардек кемага йиқилдилар. Бу ўқлар Сенянинг фармони билан Наташа, Наврўз ва Норбишлар томонидан отилган ўқлар эди.

Кема дарё қирғоғида лойга тегиб тўхтаб қолди, ундан нарига юрмади. Сеня, Наташа, Наврўз лойга ботиб-ботиб кема олдига етиб келдилар. Уларнинг ҳар бирида биттадан тўппонча бўлиб, кемадагиларга қаратилганди.

— Қўлларингни кўтариб, буёққа чиқинглар,— деб фармон берди Сеня.

Лекин сувга тушиб қочишни мўлжаллаб, шир-ялангоч бўлиб олганлари сабабли улар қўлларини кўтара олмадилар; бир қўлларини олдиларига, иккинчисини орқаларига қилиб, уят жойларини яшириб турардилар.

Улар ана шу ҳолда кемадан чиқишди. Бу шармандаликдан кулгиси қистаган Сеня уларни қўл кўтаришга мажбур этмади.

— Қани, олдимга тушинглар,— деб олдига солиб ҳайдаб чиқди.

Кемачи ҳам Никитин назорати остида дарё лабида бир қўлини олдига, иккинчи қўлини орқасига қилган ҳолда турарди. Сеня, Наташа ва Наврўзлар кемадан тушганларни ҳам унинг олдига келтириб қаторлаб қўйдилар.

Бир чеккада Етим ўтирарди. Норбибиш билан Қурбон унинг бошини дока билан боғладилар. Бу ҳолни кўрган Сеня:

— Э... Сенга нима бўлди? — деб Етимнинг олдига борди.

— Ҳеч нарса, кемачининг ўқи бошимнинг терисини сал шилиб кетибди. Шуни боғлатайман,— деди Етим.

— Бир эмас, бошининг бир неча жойига ўқ тегиб, ярадор қилибди, лекин мияга зарар етмагани унчалик хавфли эмас,— деди Қурбон.

— Ярадор бўлса ҳам, зарари йўқ. Бунинг зарарсизлигини шундан ҳам билиш мумкинки, мен сувдан чиқиб, кўзимга қон оқиб тушгандан сўнггина яраланганлигимни сездим. Бу ишга бел боғлаганимда ярадор бўлишни асло ўйламагандим.

— Иш масъулиятли бўлгани учун ҳатто яраланганингни сезмагансан, сезган бўлсанг ҳам эътибор бермагансан,— деди Етимга Сеня,— офарин!

У Етимнинг яраларини боғлаб бўлган Қурбонга:

— Наташа билан бирга кемадаги молларни қуруқликка олиб чиқинглар. Норбибиш билан мен Етимга қараймиз,— деди-да, Етимнинг нарироқда турган кийимларини келтириб олдига қўйиб:

— Ҳўл трусингни ечиб, қуруқ кийимларингни кийиб ол,— деди ва ўзи чакалакзорга кириб кетди.

Уст-бош кийишда Норбибиш Етимга кўмаклашди. У кийимларини кийиб бўлгунча чакалакзор ичидан Сеня харбий сумкасини кўтариб чиқиб келди ва уни Етимнинг олдида очиб, ичидан термосимон бир идиш, бир стакан ва бир шиша олди.

Сеня шишани очиб, стаканга икки қошиқча коньяк қўйди, унинг устига стаканга тўлдириб кофе қўйиб, Етимга узатди. Етим коньяк аралаш кофени ичди-ю, бадани қизиб, қувват пайдо бўлди.

— Яна бир стакан қуй,— деди Етим Сеняга.

Сеня бир стаканга кофенингни ўзини қўйиб берди.

Иккинчи стакандан сўнг Етим батамом жонланиб кетиб:

— Асирларни текшириб, сўроқ қилиш керак! — деди Сеняга.

— Сўроқ қиламиз,— деди Сеня,— лекин сўроқ қилишдан олдин кемадан олинган нарсаларни текшириб кўришимиз лозим.

Кемадан олиб чиқилган нарсалар: иккита оғир-оғир узунчоқ ўрама, иккита яшик, оғир нарсалар солиб тўлдирилган тўртта чарм халта, бир қучоқ эски пахта, дами қайтиб, ўтмас бўлиб қолган бир пичоқ, бир милтиқ ва ўқи тўла патронташ ҳамда кемада келганларнинг уст-бошларидан иборат эди.

Сеня аввал узун ўрамларни очтирди. Уларнинг ичидан элликта бешотар милтиқ, яшиқлардан турли хил ва турли марказдаги тўппончалар чиқди. Чарм халталар эса милтиқ ва тўппонча ўқлари билан тўлдирилганди. Халталарнинг биридаги ўқ остидан бир хат ҳам чиқди. Хатни Қурбон чўнтак чироғининг ёруғида ўқиб, Сеняга таржима қилиб берди. У Иброҳимбек қўрбоши номига ёзилган бўлиб, хатнинг бошида қуроолларнинг рўйхати келтирилган ва хат қуйидаги мазмунда давом эттирилган эди:

«Ҳозирча сизга мана шу қурооллар юборилди, яқинда яна юборамиз. Сиз қаттиққўл бўлинг, иложи борича қизил аскарлар ва қизил партизанларга рўпара келманг. Яшаш жойингизни тез-тез ўзгартиб турунг, кўпинча тоғ чўққиларида тунашга ҳаракат этинг. Қулай фурсат топганингизда деҳқонларни талаш ва ўлдиришдан тортинманг, қишлоқларга ўт қўйинг, умуман, шундай иш тутингки, токи халқ тирикчиликдан безсин. Қолхоз ва қолхозчиларга нисбатан ҳеч қандай раҳм-шафқат қилманг. Ҳозирги вақтда Совет ҳукуматининг қишлоқдаги ягона таянчи қолхоз ва қолхозчилар эканлигини асло унутманг...»

Хатнинг охирида муҳр ва имзо ўрнида бир қанча шартли белгилар бўлиб, ундан ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди.

Кемадан олиб чиқилган нарсаларни текшириб бўлгач, Сеня телефонда асирларни ва буюмларни олиб кетиш учун заставадан машина сўради, сўнг асирларни сўроқ қилишга киришди.

Сеня асирлардан номи ва отасининг номини, қаерлик ва қандай иш билан шуғулланишларини, бу томонга нима мақсад билан ўтганликларини, яроқларни қаерда ва ким томонидан тайёрланганини, ниҳоят, кимга олиб бораётганликларини бирма-бир сўраб чиқди.

Сеня берган ҳар бир саволни Қурбон таржима қилиб турди. Лекин асирлар бирон саволга ҳам жавоб бермас, медицина музейига қўйилган скелетлар каби ҳаракатсиз қотиб турардилар. Сўроқлар турли формада бир неча бор такрорланса-да, уларнинг демай туравердилар... Тонг оқара бошлади, лекин улардан ҳеч қандай жавоб олинмади.

Сўроқнинг нитижасиз чўзилиб кетаётганидан зериккан Етим Норбибишнинг ман этиши ва тўсқинлигига қарамай, сўроқ қилишда қатнашиш ва асирлардан бирон жавоб олиш мақсадидан ўрнидан туриб, уларнинг олдига борди ва асирларни ёруғликда кўрди-да:

— Бўлди-бўлди, иш тамом! Сизлар сўроқ қилиб, овора бўлиб ўтирманглар, булар жавоб бермаган бўлса, уларнинг номидан мен жавоб бераман,— деди.

Ҳамма Етимга қараб, ҳайрон бўлиб жим туриб қолди. У асирларнинг кексароғини кўрсатиб:

— Мана бу менинг олдинги хўжайиним, отамни ўлдиришга буюрган ва онамни азоб-уқубатларга гирифтор қилган Эшонқулбой Мардон ўғли, — деди.

— Мана бу отамнинг кушандаси — Шоқул Субҳон ўғли, — деди Етим ўрта ёшлардаги асирни кўрсатиб: — Мана буниси эса хўжайиним Эшонқулбойнинг ўғли Истам, — деб таъкидлади Етим, соқол-мўйловлари энди сабз урган болани кўрсатиб.

Кемачини кўрсатиб:

— Мана буниси менинг сўнги хўжайиним Ўроз Авазмуродзода. У бутун умрини серпул қочоқларга хизмат қилиш билан ўтказган, — деди Етим.

Ҳар бир асирнинг таржимаи ҳолини Етимдан эшитган чегарачилар ғоятда шодланиб: «Ура!» деб юборишди. Норбибиш эса шодликдан рақсга тушиб кетди ва оҳиста Етимнинг олдига келиб, унинг қулоғига:

— Ваъданнинг муҳлати ҳам битди, — деди пичирлаб.

— Ваъдамга вафо қиламан, — деди Етим Норбибишнинг қўларини қисаркан...

Чегарачилар шодликка ғарқ бўлиб турганда дарё томондан:

— Манови қочоқни четга чиқариш учун ёрдам беринглар, — деган овоз этишилди. Ҳамма дарё томонга қаради: сувда ичида одам ўтирган бир гупсарнинг тизимчасидан ушлаган ҳолда Наташа турарди. Сеня ёрдамга югурди ва икковлари гупсарчини сувдан чиқариб, бандилар қаторига келтириб қўшдилар.

Унинг кийимлари маҳаллий хотинларнинг уст-бошига ўхшаган бўлиб, башарасини рўмол билан ўраб олган. Фақат икки кўзигина кўринар эди, холос.

— Бу қочоқ ўзини танитмаслик учун яхши ниқоб топибди, — деди Етим.

— Мен қочоқ эмасман, мен мана бу одамнинг (Эшонқулбойни кўрсатиб) қўлидан қочиб, большевиклар паноҳига келдим, — деди у.

Етим бу овозни эшитиши билан:

— Онам, вой, онажонгинам! Сени кўрадиган кун ҳам бор экан-ку, — деб югуриб унинг бағрига отилди...

Шу пайт жанубдан учиб келаётган самолётнинг овози эшитилди. Ҳамманинг диққати унга тортилди. Самолёт уларнинг тепасига пастланиб келиб бир даста қоғоз ташлаб кетди. Сеня қоғозлардан бирини олиб, баланд овоз билан ўқиди. Унда қуйидагилар ёзилганди.

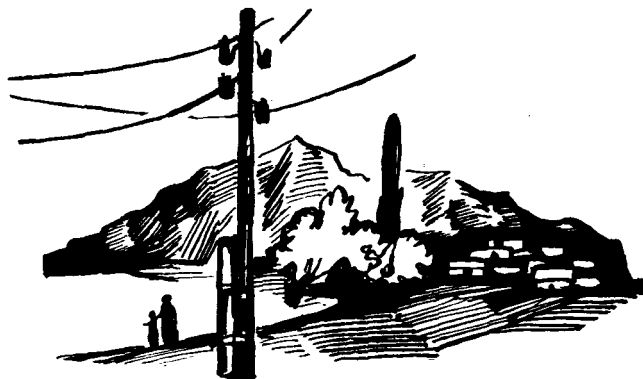
«Боботоғда қочиб бекиниб ётган Иброҳимбек кўрбошини кеча Кофарнихон дарёси бўйида қизилтаёқчилар қўлга туширдилар».

Чегарачиларнинг шодиёна чапаклари ва: «Ура!» садолари осмонга ўрлади. Ҳанузгача хафа юрган Наташа ҳам меҳрибон акамнинг қотили ушланибди, деб беҳад қувониб кетди, унинг Никитин билан тушган рақси ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Етим ҳам онасини кўтариб ўйинга тушиб кетди. Норбибиш

ўртага тушиши билан Етим онасини қўйиб, у билан чир айланди.
Ҳамма уларга қарсак чаларди...

Асирлар ва молларни олиб кетиш учун юк автомашинаси
ҳам етиб келди.

Кўк билан ўпишган баланд тоғлар орқасидан кўтарилиб
келаётган қуёш ўзининг заррин нурларини коинот узра соча
бошлади.

МУНДАРИЖА

ОДИНА.....	5
ЭСКИ МАКТАБ.....	105
ЕТИМ. <i>Тожикчадан Ҳ. Ҳомидов</i> <i>таржимаси</i>	135

Для детей среднего школьного возраста

САДРИДДИН АЙНИ

СТАРАЯ ШКОЛА

Повести

На узбекском языке

Редактор Ш. ОДИЛОВ
Рассом А. ИБРАГИМОВ
Расмлар редактори Ф. БАШАРОВА
Тех. редактор Л. ХИЖОВА
Корректор Р. ҚАЮМОВ

ИБ № 0144

Босмаховнага берилди 08.11.87. Боснишга рухсат этилди 09.02.88. Формати 60×90 1/16. Босмаховна қозоғи № 1. Янги-оддий гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 15,0. Шартли кр.-оттиск 15,125. Нашр л. 15,65. Тиражи 50 000. Заказ № 4016. Шартнома № 37—87. Баҳоси 70 т.

«Юлдузча» нашриёти, 700000, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.

Айний, Садриддин.

Эски мактаб: /Қиссалар; Ўрта ёшдаги мактаб болалари учун/
Тўпловчи М. Ҳасанов/.— Т.: Юлдузча, 1988.— 240 б.

Айни, Садриддин. Старая школа. Повести.

С(Тадж)2

ҚАДРЛИ БОЛАЛАР!

«Юлдузча» нашриёти 1988 йилда сизларга
атаб қуйидаги китобларни нашрдан чиқаради.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

САМУИЛ МАРШАК
ОЙЛАР КАМАЛАГИ

ШЕЪРЛАР

НИКОЛАЙ НОСОВ
ЖОНЛИ ШЛЯПА

ХИКОЯ

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСКИЙ
БУҒДОЙ БОШОҒИ

ХИКОЯЛАР

ЭРКИН ВОҲИДОВ
ДАРАХТЛАР СУҲБАТИ

ШЕЪРЛАР

ХАМДАМ СОДИҚОВ
ПОСБОН

*СОВЕТ АРМИЯСИ
ҲАҚИДА ХИКОЯЛАР*

МАҲМУД МУРОДОВ
ТАДБИРҚОР ҲАСАН

ЭРТАК

ҚУТБИ НОСИРОВА
ТИНЧЛИК БОБО

ШЕЪРЛАР

КИЧИК МАКТАБ ЁШИДАГИ
БОЛАЛАР УЧУН

ТўПЛАМ
ҲАР ДОИМ БЎЛСИН ҚУЁШ
ШЕЪРЛАР ВА ҲИКОЯЛАР

ТўПЛАМ
ЧУЛОҚ БЎРИ
ЎЗБЕК ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИ

Э. УСПЕНСКИЙ
ГЕНА ДЕГАН ТИМСОҲ
ЭРТАК-ҚИССА

Л. ТОЛСТОЙ
ДАНАК
ҲИКОЯЛАР

УСМОН АЗИМОВ
ҒАРОЙИБ АЖДАҲО
ЭРТАК.

ЗОҲИР АЪЛАМ
АФАНДИНИНГ ҚИРҚ БИР ПАШШАСИ
ҲИКОЯЛАР

ЎРТА МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

**ҲАМЗА
АҚЛ ЧИРОҒИ**
ШЕЪРЛАР

**САДРИДДИН АЙНИЙ
ЭСКИ МАКТАБ**
ҚИССАЛАР

**ФАРҲОД МУСАЖОНОВ
БЎШ КЕЛМА, АЛИҚУЛОВ**
ҚИССАЛАР

**МИРЗАҚАЛОН ИСМОИЛИЙ
ҚАЙСАР БОЛАНИНГ ҲАЁТИ**
ҚИССАЛАР

**АЗИЗ АБДУРАЗЗОҚ
БОҒДА БИТГАН ЭРТАҚЛАР**
ШЕЪРЛАР, ЭРТАҚЛАР

**АЗИЗ НЕСИН
ҒАРОЙИБ БОЛАЛАР**
РОМАН ВА ҲИКОЯЛАР